

Абатбай Дәулетов

**Хәзирги Қарақалпақ тили
фонетика**

НӨКИС-2005

Абатбай Дәўлетов

**Ҳазирги Қарақалпақ тили
фонетика**

**ЖОҚАРЫ ОҚЫЎ ОРНЫНЫҢ ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ УШЫН
САБАҚЛЫҚ**

**Өзбекстан Республикасы Жоқары хәм орта арнаўлы билим министрли-
ги тәрәпинен тастыйықланған**

Қайта исленип 4-рет басылыўы

**НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
2005**

Ўзбекистан Илимлер Академиясының академиги, филология илимлериниң докторы, профессор Абатбай Дәўлетов - қарақалпақ тил билими, оның айрықша фонетика тараўы бойынша көптен берли жемисли мийнет етип киятырған алым. Оның төртинши рет ықшамластырылып баспадан шығарылып отырған бул сабақлығы жоқарғы оқыў орынларының филолог - талабаларына арналып жазылған. Китапта ҳәзирги қарақалпақ тилиниң сеслик дүзилisine сегментлик ҳәм суперсегментлик кубылыслар сыпатлама берилген.

Сабақлық жоқары оқыў орнының оқыў жобасы менен бағдарламаларына сәйкес таярланған.

Жуўаплы редактор:

Филология илимлериниң докторы М.Қудайбергенов

Пиқир билдириўшилер:

М.Дәўлетов - Филология илимлериниң докторы;

О.Доспанов - Филология илимлериниң докторы, профессор;

Б.Қалиев - Филология илимлериниң докторы, профессор.

Фонетика - тил сеслери ҳаққында илим

§1. Фонетиканың изертлеу объекти.

Жәмийетте ең зәрүрли хәм оғада әҳмийетли хызметти - адамлар ортасында қарым-қатнас жасау қуралы ўазыйпасын атқаратуғын тил сеслерден қуралады. Тилдиң өмир сүриуи, жасауы сеслер арқалы болатуғынлығы, ойлауымыздың тиккелей шынлыққа айланыуы тил арқалы, тил сеслери арқалы иске асатуғынлығы илимпазлар тәрәпинен толық дәлийлленген еди. Тилдиң усы сеслик тәрәпи хәм сеслерге байланыслы болған түрли қубылыслар тил билиминиң фонетика тарауында изертленеди. Тилдеги сеслердиң жасалыуын хәм еситилиуин, сеслердиң қурылысын, түрли сеслик нызамларды (сингармонизм, сеслердиң алмасыуы, қысқарыуы, түсип қалыуы хәм т.б.), тилдиң бууын қурылысын, пәт нормасын, интонациясын фонетика илими изертлейди. Сондай-ақ сөзлердиң дурыс айтылыуы хәм жазылыу кәделери де фонетикаға байланыслы мәселелер болып саналады.

Тилдеги барлық сеслер тутас бир системаны қурайды. Бул сестин тутас тил системасына киретуғынлығы оның тилдеги басқа сеслерге қатнасында, қарама-қарсы қойылыуында, өз-ара салыстырылыуында анық көринеди. Тилдиң фонемалық қурылысын анықлау, қанша дауыслы хәм дауыссызлардың өз алдына дара фонема хызметинде жумсалатуғынлығын, олардың сөз мәнисин хәм формасын айырыуға қатнасын анықлау айрықша әҳмийетке ийе болады. Сөзде гей-пара жағдайлардың себебинен айырым сеслердиң түсип қалыу ямаса алмасыу қубылыслары ушырасады. Сондай-ақ қоңсылас сеслердиң, бууындардың өз-ара тәсирине байланыслы, пәтке хәм тағы басқа фонетикалық жағдайларға байланыслы сеслер белгили дәрежеде өзгерислерге ушырап, бир-бирине үйлесип келеди. Мине, бундай қубылыслардың барлығы фонетиканың бирден-бир тийкарғы изертлеу объекти болып табылады.

Әлбетте, тил сеслери адамның сөйлеу ағзаларының тиккелей қатнасы арқалы жасалады. Сөйлеу ағзалары адамлардың биологиялық жақтан тиришилик етиу ушын керекли болған мүшелери хызметин атқарыу менен бирге олардың(адамлардың) жәмийеттеги ең әҳмийетли қатнас қуралы болған тилди, сөйлеуди пайда етиуши ағзалары болып та саналады. Тилдеги сеслер биринен соң бири избе-излик пенен айтылады, ал бир неше сести бир ўақытта теңинен айтыу мүмкин емес. Тилде айтылатуғын сеслер тәбияттағы толып атырған сеслердиң бир түри болып, олардың хәр қайсысы өзлерине тән акустикалық сыпатламасына ийе болады. Сөйлеу ағзалары хәм олардың сеслерди пайда етиудеги хызметти, сеслердиң акустикалық тәрәпи фонетикада изертленеди. Бууын, пәт, интонация тил сеслери менен тығыз байланыслы болады. Оларды билдиретуғын айрықша сеслер жоқ. Басқаша айтқанда бууын, пәт, интонация тилдиң материаллық тәрәпи, физикалық формасы болған сеслерден бөлек турмайды. Керисинше, олар тил бирликлери болған сеслер менен бирликте, сеслер арқалы тутас сөзлерде хәм гәптерде көринеди. Сонлықтан тилдеги сеслер арқалы жүзеге шығатуғын бундай қубылыслар да фонетикада изертленеди.

Бизің хәзирги жазыуымыз (кирилл, латын жазыулары) сеслик жазыу болып, хәр бир сеслик тип - хәр бир фонема (гейде бирнеше фонемалар) қабыл етилген шәртли таңба менен белгиленеди. Әлипбедеги хәриплерден, барлық шәртли таңбалардан дурыс пайдаланып, сөзлерди хәмме бир қыйлы етип дурыс жазыу мәселелери көпшилик жағдайда фонетикаға байланыслы шешиледи. Сондай-ақ аўызша сөйлеу өз нормасына, өзгешелигине ийе болады. Аўызша сөйлеу мұдамы жазыу менен сәйкес келе бермеуи мүмкин. Тилдиң аўызша хәм жазба тәреплери бир-бирине тығыз байланыслы болыу менен бирге олар айрмашылықларға да ийе болады. Тилдиң аўызша сөйлеу нормалары, жазыу кәделери тиккелей фонетикаға байланыслы дүзиледи. Тилдиң аўызша хәм жазба тәреплери фонетиканың тиккелей изертлеу объектине киреди.

§2. Фонетиканың әхмийети хәм тил билиминин басқа тараулары менен байланысы

Сөзлерди грамматикалық байланысқа түсирип, гәп қурау арқалы адам өз ой-пикирин билдиреди. Сөз хәм гәп мәни билдиретуғын тил бирликлери болады. Сес жеке турып семанстикалық мәни билдире алмайды, бирақ сөзлердиң өзи сеслерден қуралады. Сонлықтан сөз хәм гәп пенен сеслерди бир қатарға қойып, олардың үшеуин теңдей қатнастағы тил бирликлери деуге болмайды. Тил бирликлери ортасында сеслердиң тутқан орнын белгилеуде, әсиресе, проф. Л.Р. Зиндердиң мына пикири итибарға ылайық: «Тилде традициялық түсиник болған хәр қыйлы үш элемент бир-биринен айырылып турады: сеслер, грамматика хәм сөзлик деген пикир қайта қарауды талап қылады. Сеслик тәрепи бул тилдиң үшінши бир элементи емес, ал сөзлердиң хәм грамматикалық усыллардың жасауының зәрүрли формасы. Сөзлик хәм грамматикалық қурылыс тилдиң мазмунын қураса, ал сеслик тәрепи тилдиң материаллық негизин, оның физикалық формасын қурайды десек болады.¹ Солай етип сеслер сөзлердиң, грамматикалық формалардың, улыуа тилдиң өмир сүриуин тәмийин етиуши ең зәрүрли тил бирлиги болып саналады.

Фонетика әмелий жақтан да үлкен әхмийетке ийе болады. Мектептерде саўатлылыққа үйретиу - дурыс оқытуу, дурыс жаздыруу методикасының көп ғана мәселелери фонетикаға байланыслы шешиледи. Тилдиң аўызша хәм жазба тәреплериниң өз-ара байланысы менен айрмашылықларын есапқа алыу оқыўшыларды саўатлылыққа үйретиу үлкен әхмийетке ийе болады.

Бурын жазыуы болмаған халықлардың әлипбеси менен жазыуын дөретиу, бурын жазыуы бар халықлардың жазыуын тағы да жетилистириу сыяқлы әмелий жақтан үлкен әхмийетке ийе болған мәселелер фонетикаға тийкарлана отырып шешиледи. Тилдиң аўызеки сөйлеу кәделерин толық билгенде ғана көпшиликке арналған баянатларды, радио хабарларын дурыс оқыу мүмкин. Әдебий

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Л., 1960, 8-бет.

тилдің имла кәделерін белгилеу болса, фонетиканың әмелий жақтан баслы мәселелерінің бири болып есапланады.

Фонетика, лексикология, морфология, синтаксис хәзирги қарақалпақ тил билимінің бөлек-бөлек тараулары болып, олар бир-биринен үлкен өзіншелік өзгешеліклерине, кескин айырмашылықтарына ийе болыу менен бир қатарда өз-ара тығыз байланысly да болады. Өйткени бул тараулардың бәринің де изертлейтуғын бирден-бир объекти - хәзирги жанлы қарақалпақ әдебий тили. Хәзирги қарақалпақ тил билимінің жоқарыда көрсетилген хәр бир тарауы қарақалпақ тилинің белгили бир тәрәпин жан-жақлы терең изертлейди. Бул изертлеуде тутас тилдің басқа тәрәплери де нәзерден сыртта қалмауы тийис.

Лексикология, морфология хәм синтаксисте тилдің физикалық (сеслик) тәрәпине айрықша итибар берилместен-ақ, оның мәни аңлатыушылық тәрәпи нәзерде тутылады; бул тараулардың изертлеу объекти тилдің дара турғанда мәни билдиретуғын бирликлери - сөз, сөз дизбеги, гәплер болады. Фонетика бул тараулар ортасында айрықша орын тутады. Өйткени фонетиканың изертлеу объекти болған сес өз-өзинен семантикалық мәни билдирмейди. Ал сеслер сөзлерде жумсалып, сөзлердің мәнисин хәм формасын өзгертиуге тиккелей қатнасады. Сонлықтан фонетика тилдің социаллық тәрәпи менен бир қатарда оның физикалық - акустикалық жағын да изертлейди.

Фонетика өз алдына илим сыпатында грамматикаға да, лексикологияға да қарама-қарсы қойылатуғын тилдің айрықша тарауы екенлигине көпшилик илимпазлар өз уақтында үлкен дыққат аударған еди. Соның менен бирге фонетика лексикология, морфология хәм синтаксис пенен тығыз байланысly болады. Фонетиканың лексикология менен байланысly екенлиги сонда - лексикологияның негизги изертлеу объекти болған сөзлер бир-биринен сеслер арқалы, сеслик өзгешеліклері арқалы айырылып турады. Тек тилдеги омоним сөзлер ғана сеслик өзгешеліклерісиз-ақ хәр түрли мәни билдиреди. Мысалы : **тал-атлық** сөз мәнисінде, **тал-фейил** сөз мәнисінде: **ат-атлық**, **ат-фейил** мәнисінде хәм т.б. Сөзлердің сеслерден қуралатуғынының өзи фонетика менен лексикологияның байланысly екенлигин көрсетеди.

Фонетика морфология менен байланысly болады. Сөзлерге хәр қыйлы морфологиялық формалар қосылуы арқалы сеслердің өзгеріулері, алмасыулары, түбирдің соңғы бууынының жууан я жиңишкелигине қарай қосымталардың жууан, жиңишке болып келиуі хәм тағы басқалар фонетика менен морфологияның тығыз байланысly екенін көрсетеди. Мысалы: **кітап-кітабы**, **шанақ-шанағы**, **балалы-билимли**, **жеткер-атқар** хәм т.б.

Фонетика синтаксис пенен де байланысly болады. Хабар, үндеу, сорау, буйрық сыяқлы гәплердің хәр бир түри өзлерине тән болған интонациясына ийе болады. Олар айтылуында интонациялық жақтан бир-биринен айрылып турады. Сондай-ақ бир түрли гәплердің өзи хәр қыйлы жағдайларға, орталыққа байланысly түрлише интонация менен айтылуы мүмкин. Керекли сөзлерге тыңлаушының дыққатын аударуы ушын пәт қойып, көтериңки айтыу, айырым гәп ағзаларынан кейин пауза ислеу, тутас гәптеги сөзлердің мелодикалық жақтан қубылмалы (бәлент-пәс, созымлы-қысқа) болып айтылуы - мине, бу-

лардың бәри ой-пикирдің анық хәм түсиникли болыўын тәмийин етеди. Фразалық пәт, пауза, мелодика - интонацияның ажыралмас сыңарлары. Ал интонация болса, сеслик кубылыс болып саналады. Буннан фонетиканың синтаксис пенен байланыслы экени аңланады.

Фонетика лингвистикалық емес илимлер менен де байланыслы болады. Фонетика бәринен бурын акустика хәм физиология менен байланыслы. Фонетика сондай-ақ медицинаның айырым тараўлары менен де байланыслы болады.

§ 3. Фонетиканың тараўлары

Фонетика тилдеги сеслерди хәм сеслерге байланыслы болған барлық кубылысларды хәр тәрәплеме толық изертлейди. Сеслердің сөйлеў ағзалары тәрәпинен жасалыўы, оларды акустикалық сыпатламасы, сеслердің хәр қыйлы тарийхый дәўирлерде өзгерислер менен раўажланып келиўи, хәзирги тилдеги жағдайы, бир семьялас хәм хәр қыйлы семьядағы тиллердің сеслик жақтан жақын-алыслығы сыяқлы бир-бирине байланыслы болған, соның менен бирге хәр қайсысын өз алдына алып, терең изертлеўди талап ететуғын бул мәселелер фонетиканың хәр түрли тараўларында сөз етиледі. Фонетиканың өзи сол тараўлардың жыйнағынан турады.

Жеке тилдің сеслик дүзилиси сол жеке тилдің фонетикасында үйрениледи. Мәселен, қарақалпақ тилинің сеслик дүзилиси қарақалпақ тилинің фонетикасында, орыс, өзбек, қазақ тилинің сеслик дүзилиси, сәйкес сол тиллердің фонетикаларында изертленеди. Жеке тилдің фонетикасы менен бирликте тил билиминде улыўма фонетика да болады. Улыўма фонетика дүнья тиллеринин сеслик дүзилисине байланыслы болған улыўмалық, ортақ мәселелерди изертлейди: адамның сөйлеў ағзаларының артикуляциялық¹ мүмкиншиликлерин, сеслик кубылыслардың тәбиятын, сеслерди пайда етиўдің улыўмалық жағдайын, сеслердің өзгериўинин хәм дизбеклесиўинин улыўмалық нызамлылығын, сеслерди классификациялаўдың жолларын хәм т.б. мәселелерди изертлейди. Улыўма фонетика көпшилик дүнья тиллеринин материалларына сүйенеди. Сонлықтан улыўма фонетика жеке фонетика менен тығыз байланыслы болады. Жеке фонетика сеслик кубылысларды тилдің раўажланыўының хәзирги қәлпиндеги жағдайында сыпатлаўы мүмкин. Сондай-ақ тил сеслеринин белгили дәўир даўамында раўажланыў, өзгериске ушыраў себеплерин хәм басқа туўысқан тиллер менен байланысын салыстырып изертлеў мүмкин. Сонлықтан жеке фонетиканың өзи тарийхый фонетика, салыстырма фонетика хәм сыпатлама фонетика сыяқлы тараўлардан турады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде жумсалып жүрген сеслер айтылыўы жағынан да, атқаратуғын хызмети жағынан да, сеслик қурылысы жағынан да әййемги турысынан тап хәзирге шекем хеш өзгериссиз сол қәлпинде әўладтан-әўладқа өтип келген емес. Керисинше, тарийхый ўақытлар өтиў менен айырым сеслердің түсип қалыў, айырым сеслердің жаңадан пайда болыў кубылыслары

¹ Артикуляция - латынша **артикуларе** «бөлек-бөлек айтыў» деген сөзден жасалған.

нәтижесінде тилдің сеслик құрамы раўажланып келген. Тилдің сеслик құрылысының хәр түрлі тарихый дәуірлерде раўажланып, өзгерістерге ұшырауын хәм ол өзгерістердің себебин тарихый фонетика изертлейди.

Бул тилдің сеслик құбылыстары сол тилдеги жақын, туўысқан болған басқа тилдің сеслик құбылыстары менен салыстырыла отырып үйренілсе, олар ортасындағы улыўма хәм айырмашылық белгилери анықланады. Бул айырым тилдің бир семьяға киретуғын басқа тиллерден өзгешелигин хәм уасалық тәрәплерин ашыўда үлкен әхмийетке ийе. Сондай-ақ өз-ара усамайтуғын хәр түрлі семьяға киретуғын тиллердің сеслик системасын салыстыра отырып, ол тиллердің нызамлы айырмашылықларын көриў мүмкин. Тиллерди салыстыра отырып үйрениў, ана тилинен шет тилинің өзгешеликлерин саналы түрде өзлестириў басқа тиллерди дурыс хәм тез үйрениўге себепши болады. Салыстырма фонетика-фонетиканың айрықша бир тилдің сеслерин басқа тиллердің сеслери менен салыстыра отырып изертлейтуғын тараўы. Салыстырма фонетика мұдамы тарихый фонетика менен тығыз байланыста болады.

Сыпатлама фонетика тилдің раўажланыўының хәзирги өмир сүрип турған дәуириндеги сеслик құрылысын, ондағы фонемалар системасын, фонемалардың ишки өз ара байланысын анықлайды. Тилдің фонемалық құрылысын анықлаўда фонемалардың тарихый шығысы хәм раўажланыўы да есапқа алынады. Сыпатлама фонетикада сеслердің өзгериў хәм раўажланыў тарихый хәзирги тилдің фонетикалық системасын анықлаўдың қосымша құралы ретинде пайдаланылады. Бундай бағдардағы фонетикалық изертлеўди соңғы дәуирде фонология¹ деп атайды.

Сыпатлама фонетика сеслердің физиологиялық-артикуляциялық, физикалық-акустикалық хәм лингвистикалық тәрәплерин изертлейди. Сеслердің жасалыўында сөйлеў ағзаларының атқаратуғын хызмети (гейде бул физиологиялық фонетика деп те жүргизиледи), қандай сеслердің еситиў ағзаларында қандай тәсир қалдыратуғынлығы (сеслердің акустикалық тәрәпи), сөзлердің мәнисин хәм формасын айырыўда жеке сеслердің қандай хызмет атқаратуғынлығы сыяқлы мәселелер усы сыпатлама фонетикада изертленеди. Булардың ишинде сеслердің мәни хәм форма айырыўшылық хызмети, яғный қатнас жасаў құралы ретинде жумсалатуғын тәрәпи баслы әхмийетке ийе болады. Сеслердің усы семантикалық тәрәпи фонетиканы жәмийетлик илим болған лингвистикаға киргизеди. Солай етип изертлеў жұмысының мақсети хәм усылына қарай фонетика бир жағынан улыўма фонетика хәм жеке фонетика болып бөлінсе, екінши жағынан сыпатлама фонетика, тарихый фонетика хәм салыстырма фонетика болып бөлинеди. Бул мийнетте хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің сыпатлама фонетикасы хаққында сөз етиледи.

§ 4. Фонетиканың изертлеў усыллары.

¹ **Фонология** - грек ше **φωνο** – «сес, даўыс», **λογος** – «илим» деген сөзлерден келип шыққан.

Фонетика анаў ямаса мынаў сеслик қубылысқа фонологиялық көз-қарастан қарайтуғын болса, ол тил билиминің лексикология, морфология хәм синтаксис тараўлары қолланатуғын усыллардан пайдаланады. Айтайық, фонемалардың сөзлерде түрли комбинацияларда жумсалыўы, фонетиканың лексикология хәм грамматика менен байланысы, фонетикалық қубылыслардың өз-ара байланысы хәм т.б. жөнинде сөз етилгенде жанлы тилдің фактлерине тийкарланылады.

Фонетикада тийкарынан еки түрли усыл - объективлик хәм субъективлик усыллар болып, олар бир-бирин толықтырып отырады. Әдетте сеслик қубылыслардың сырларын еситиўимиз арқалы хәм сөйлеў ағзаларымыздың хәрекетти арқалы билиўге тырысамыз. Булай етип бақлаў жүргизиў субъективлик усыл тийкарында болады.

Әдетте аўызеки сөйлеў барысында ушырасатуғын көп ғана сеслик қубылыслар сөйлеўши хәм тыңлаўшы тәрeпинен елестирилмейди. Сөзлердеги сеслер бурыннан дәстүр бойынша қәлиплесип қалған көнлигиўлер тийкарында қабыл етиледі. Мысалы: **ат, бет, от, өт** сөзлеріндеги **т** фонемасының төрт түрли екенлигин, балалар деген бир сөздің өзіндеги биринши, ортаңғы хәм соңғы буўынлардағы **а** даўыссы фонемасының созымлылығы хәм акустикалық сыпаты жағынан үш түрли екенін сөйлеўши де, тыңлаўшы да итибарға алмайды. Бундай сеслик айырмашылықлар фонетикада үлкен әхмийетке ийе. Өйткени усындай хәр қыйлы сеслик айырмашылықлар кем-кем өткирлесип, келешекте жаңа фонема дөрелиўи мүмкин. «Сана саласына тиккелей еле өтпеген, физиологиялық хәм физикалық тараўда болып атырған айырым қубылыслар лингвист ушын оғада үлкен әхмийетке ийе болыўы мүмкин. Өйткени ол қубылыс келешек өзгерислердің нышаны бола отырып, ўақыттың өтиўи менен тиллик ойлаўдың қарамағына өтиўи итимал»⁹.

Тил сеслеринің тәбиятын толық билиў ушын субъективлик усыл еле жеткиликсиз. Объектив өмир сүриўши сеслик қубылыслар объективлик усыллар тийкарында изертлениўи зәрүр. Басқаша айтқанда, олар түрли экспериментлер жәрдемінде изертлениўи керек. Тил сеслерине қойылатуғын экспериментлер, әлбетте, экспериментальлық фонетикада изертленеди. Экспериментальлық фонетика тил билиминің фонетикасының айрықша тарийхый фонетика, салыстырма фонетика, сыпатлама фонетика сыяқлы тараўы емес, ал сеслик қубылысларды хәр түрли әспаблар жәрдемінде изертлейтуғын усыл болып табылады.

Хәзирги дәўирде фонетикалық изертлеўлерде түрли аппаратлардың жәрдемінде ғана анаў ямаса мынаў сеслик қубылыслар жөнинде анық жуўмаққа келиў мүмкин. Әсиресе сеслердің айтылыўы хәм еситилиўи мәселелерин тексергенде эксперименталь усыл күтә зәрүрли болады. Өйткени «...хәтте нәзик сеслерди еситиўге үйренген, шыныққан қулақтың өзи сол сеслерди сол қәлипте емес, ал жеке ойлаўы негизінде көнлигиўи бойынша қабыл етеди»¹ деп жазған еди академик Л.В.Щерба.

Экспериментальлық фонетикада тийкарынан төрт түрли усыл қолланылады: графикалық усыл (кимограмма, осциллограмма сызықлары), сеслик усыл (пла-

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974, 137-бет.

стинка, магнитофон пленкасы), соматикалық усыл (фото-рентген, палатограмма сүүретлери), спектрографиялық усыл (спектрограммалар).

§ 5. Фонетиканың изертлеу аспектлери хаққында түсиник

Тил сеслерин үйрениу оғада курамалы кубылыс. Сонлықтан сеслерди хәр түрли көз-қарастан изертлеу талап қылынады. Бириншиден, ең алды менен тил сеслик тил болғанлықтан тәбияттағы толып атырған басқа сеслер сыяқлы тил сеслери де өзиниң физикалық тәбиятына ийе болады хәм ол физикада үйрениледи. Бул тил сеслериниң физикалық аспекти болады. Екиншиден, сөйлеу хәм қабыл етиу адам тәрәпинен иске асырылатуғын кубылыс. Сөйлеу белгили дәрежеде адам организминиң атқаратуғын хызмети болғанлықтан ол анатомиялық-физиологиялық көз-қарастан қарап та изертленеди. Шиншиден, тил сеслериниң ең әхмийетли жағы сонда, олардың жәрдемінде адам өз ой-пикирин баянлайды. Басқаша айтқанда, тил сеслери жәмийетте қатнас қуралы хызметин атқарады. Бул сеслердиң ең баслы тәрәпи, социаллық (лингвистикалық) тәрәпи болып табылады. Фонетика лингвистикалық илим сыпатында сеслердиң социаллық тәрәпине көбирек итибар береди. Соның менен бирге фонетика анау я мынау сеслик кубылысты дурысырақ хәм тереңирек түсиндириу ушын физикалық, физиологиялық материаллардан да пайдаланады.

Сеслердиң физикалық хәм физиологиялық тәрәплериниң изертлениуиниң өзи олардың (сеслердиң) лингвистикалық хызметин хәр тәрәплеме тереңирек үйрениуге бағдарланады.

§ 6. Фонетиканың акустикалық тәрәпи. Тийкарғы акустикалық түсиниклер

Тәбияттағы сеслердиң улыума теориясы физиканың акустика¹ бөлимінде изертленеди. Тил сеслери тәбияттағы толып атырған басқа сеслер сыяқлы хаўаны тербелтип, оны толқын тәризли хәрәкетке келтириу нәтийжесинде жасалады. Сес өтетуғын орталық хаўа кеңислиги болады.

Тил сеслери дауыс шымылдығының дирилдеуи хәм хаўа ағымының сөйлеу ағзалары дийуалларына тәсир етиуи нәтийжесинде пайда болады.

Сеслерге акустикалық жақтан сыпатлама бериуде сес ырғағы, сес күши, сес тембри, сеслердиң созымлылығы менен бирликте резонанслық кубылыслар көзде тутылады. Сес ырғағы белгили ўақыт бирлигиндеги пайда етилген дирилдиниң муғдарына байланыслы болады.² Ўақыт бирлиги ретинде секунд өлшеми жумсалады. Дирилдиниң муғдары қаншелли көбейсе, сес ырғағы соншелли күшейеди, керисинше, дирилдиниң муғдары қаншелли азайса, сес ырғағы пәсейеди. Сес ырғағын пайда етиуши тербелис жийилиги тербеліуши денениң массасына кери пропорционал, ал денениң тығызлығына (мәселен, тардың тартылыу дәрежеси) туўра пропорционал болады. Басқаша айтқанда,

¹ Акустика - гректиң *akustikos* – «еситилиу» деген сөзинен алынған.

² М.И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, 19-бет

денениң турқы қаншелли үлкен болса хәм тығызлығы босаң болса, белгили ўақыт бирлигиндеги пайда болатуғын тербелис жийилигиниң муғдары аз болып, сес пәсең шығады. Керисинше, денениң турқы қаншелли киши болса ямаса тығызлығы қатты болса, белгили ўақыт бирлигинде пайда болатуғын тербелис жийилигиниң муғдары көп болса, сес бәлент шығады.

Ерлердиң даўыс шымылдығы ҳаяллардың даўыс шымылдығына қарағанда қалыңырақ хәм узынлаў, яғный турқы үлкенирек. Сонлықтан да ерлердиң даўысы пәс (жуўан) ҳаяллардың даўысы бәлент (жиңишке) болады.

Сес ырғағы герц пенен өлшенеди. Секундына бир толық тербелис бир герц (гц) болады. Егер де сес пайда етиўши дене бир секундта 300 рет жийиликте тербелсе (дирилдесе), онда 300 гц жийиликтеги сес пайда етиледі. Адамның кулағы шама менен 16 гц тен 20 мың гц аралығындағы жийиликтеги сеслерди еситиў уқыбына ийе болады. 16 гц еситилиўдиң ең төменги шегарасы, ал жоқарғы шегарасы адамның жас өзгешелигине қарай 20 мың гц тен төменлеўи мүмкин. 16 гц тен төменги жийиликте пайда етилген сес (мәселен, жер силкиниўде жер қыртысларының тербелиси) инфра сес, ал 20 мың гц тен жоқарғы жийиликтеги сес ультра сес деп аталады. Инфра хәм ультра сеслерди адам қабыл етиў уқыбына ийе емес.

Сеслер тон (даўыс) хәм шаўқымнан жасалады. Избе-изли тәкирарланған тербелис нәтийжесинде пайда болған сес тон (даўыс), ал избе-изли тәкирарланбаған тербелис нәтийжесинде пайда болған сес шаўқым деп аталады. Даўыслы сеслер тоннан, ал даўыссыз сеслер тийкарынан шаўқымнан ибарат болады.

Сес күши ҳаўа толқынының пәтине байланысly болады. Сес күшиниң энергиясы ҳаўа толқынының бағытына перпендикуляр түсирилип, 1 секундтағы 1см^2 майданша менен өлшенеди. Басқаша айтқанда, сес күши тербелестиң амплитудасынан¹ ғәрезли болады: тербелис толқынының амплитудасы қаншелли көбейсе, сес күши де соншелли күшейеди, керисинше, тербелис толқынының амплитудасының азайыўы менен сес күши де пәсейеди. Сес күши менен сестиң қатты хәм әстен айтылыўы арасындағы байланысты түсинип алыў зәрүр. Әдетте сес күши қаншелли жоқары болса, сес қатты айтылады деп саналады. Сестиң қатты я әстен айтылыўының сес күшинен ғәрезлилиги сес ырғағы менен де байланысly болады. Өйткени бирдей күшке ийе болған, бирақ хәр түрли ырғақ пенен айтылатуғын сеслер қатты я әстен айтылыўы жағынан хәр түрли болып қабыл етиледі.

Сес күшин өлшейтуғын бирлик децибел (дб) болады. Сестиң қатты я әстен айтылыўы сес күшине байланысly өлшенеди. Еситиўдиң төменги шегарасы 0 дб десек, жоқарғы шегарасы 13 дб болады.

Сес тембри¹ сес тербелисиниң түрлери менен байланысly болады. Сес толқынын пайда ететуғын тербелис курамалы кубылыс болады. Мәселен, музыкалық әсбаптың тарын алсақ, толық тербеліў менен бирге тардың жартысы, үштен бири, төрттен бири хәм т.б. бөлеклери де тербеледи. Усындай курамалы

¹ Амплитуда - латынша **amplitudo** – «кеңлик» деген мәнини билдиреди.

¹ Тембр - французша **timbri** – «қоңыраў» деген сөзден жасалған.

тербеліс нәтижесінде сес пайда етіледі. Сес пайда етиўши денениң толық тербелісінен сестің тийкарғы тоны пайда болады, ал оның бөлеклериниң тербелісінен обертон² (қосымша тон) жасалады. Қосымша тон тийкарғы тонға қарағанда жоқары болады. Мысалы, тардың тийкарғы тоны 100 гц тербелісте болса, оның жартысы 200 гц қосымша тонды, үштен бири 300 гц қосымша тонды хәм т.б. береді. Тийкарғы тон ең күшлиси болып, толық сестің сапасын белгилейді. Ал қосымша тон болса, сеске белгили дәрежеде қосымша түр береді. Тийкарғы тонның күши менен ондағы қосымша тонлардың өз-ара сәйкеслесип, үйлесиўинен сестің гармоникалық қурылысы - тембри келип шығады.

Тембр түсиниги тийкарынан даўыслы сеслер менен байланыслы болады. Мысалы, **а, ы, и** хәм т.б. сеслерди хәр қайсысының өзине тән тембрине ийе болғанлығы себепли оларды ажыратамыз.

Белгили бир сести айтқан ўақытта сөйлеў ағзаларының хәрекеті нәтижесінде тамақтан жоқарыда жайласқан бослықлар - жутқыншақ бослығы, аўыз бослығы өзлериниң көлемин хәм формасын өзгертип, сол сеске тийисли болған түрге ийе болады. Солай етип ол бослықлар резонатор³ хызметин атқарады. Мурын бослығы өзиниң көлемин хәм формасын өзгерте алмайды. Себеби мурын бослығында оның формасын өзгерте алғандай хәрекетке келиўши сөйлеў ағзалары жоқ. Сонлықтан мурын бослығы тек мурынлық сеслерди айтқанда ғана резонатор хызметин атқарады. Солай етип адамның сөйлеў ағзалары болған аўыз, мурын, жутқыншақ бослықлары қурамалы резонаторлық системаны пайда етеді. Тамақтағы даўыс шымылдығында пайда болған қурамалы тон тамақтан жоқарыда жайласқан жутқыншақ, аўыз, мурын бослықларының резонансы (жаңғырығы) нәтижесінде өзиниң әўелги түрин өзгертеді. Айтылыўға тийисли сес сол бослықлардан өзине тән болған қосымша сеслик түр алады. Резонатор жәрдемінде қосымша тонлардың айырымлары күшейиўи, ал биреўлери пәсеңлеўи мүмкин. Жийиликтиң күшейген бөлеги, яғный сес энергиясының жыйналған бөлеги форманта⁴ деп аталады. Сестің формантлық қурылысы оның спектринде⁵ анықланады. Спектр арқалы сестің ең әхмийетли сыпатламасы бериледи.

Сеслердиң тербеліс жийилигин бөлип-бөлип алып, спектральлық анализ жасаў электроакустикалық хәм электронлық техниканың өсиўи менен раўажлана баслады. Сеслердиң формантлық дүзилісин жазып алатуғын аппарат спектрограф¹ деп, ал жазылып алынған материал спектрограмма деп аталады. Спектрограммада хәр сес өзине тән болған формантларының жайласыў орнына, формасына ийе болады.

² **Обертон** - немецше **oberton** – «жоқары тон» деген сөзден жасалған.

³ **Резонатор** - французша **resonance** – «жаңғырық» сөзинен алынған.

⁴ **Форманта** - латынша **formans, formantis** – «пайда етиўши», «дөретиўши» сөзинен жасалған.

⁵ **Спектр** - грекше **spektrum** – «көринетуғын» деген сөзден жасалған.

¹ **Спектрограф** - грекше **spektrum** – «көринетуғын» хәм **grapō** – «жазаман» деген сөзлерден жасалған.

Сести айтыу үшін белгили ўақыт бирлиги кетеди. Сестин созымлылығы (длительность) тербелистин саны менен созылыу ўақтына байланыслы болады. Бираз тиллерде, мәселен, түркмен, қырғыз, якут тиллеринде бир сестин созымлы хәм қысқа айтылыуы мәни айырыушылық, яғний фонемалық хызмет атқарады. Ал қарақалпақ тилинде белгили бир сестин созымлы хәм қысқа айтылыуы семантикалық мәни билдириу үшін жумсалмайды, тек фонетикалық жағдайға байланыслы ол бирде созымлы, бирде қысқарақ айтылыуы мүмкин.

§ 7. Фонетиканың физиологиялық тәрәпи.

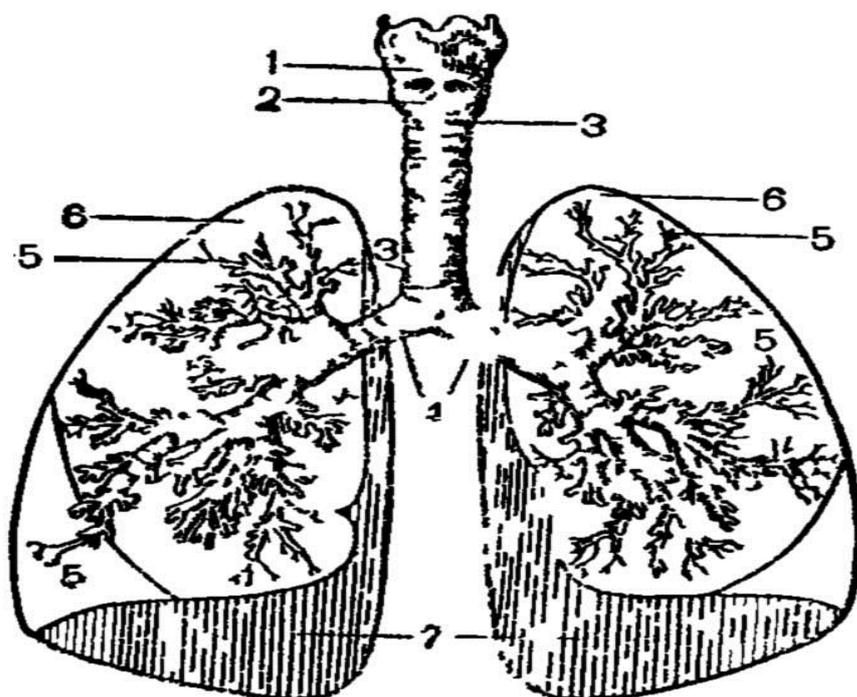
Сөйлеу ағзалары.

Фонетиканың анатомиялық - физиологиялық тәрәпи дегеннен сөйлеу ағзаларының қурылысы хәм олардың хызмети түсиниледи. Тилдеги сеслер жөнинде айтқанымызда алды менен ол сеслердин артикуляциялық сыпатламасын билиуимиз зәрүр. Артикуляциясы жағынан хәр қыйлы болғаны үшін сеслер хәр түрли акустикалық сыпатламаға ийе болады. Нәтийжеде биз хәр қыйлы сеслерди есitemиз. Солай етип сеслик айырмашылықлар артикуляциялық айырмашылықлардан келип шығады. Тил сеслерин хәм олардың айтылыуын дурыс түсиниу үшін сөйлеу ағзаларының атқаратуғын хызметин, олардың адам организминде қалай жайласқанлығын, хәрәкетке келиу мүмкиншилигин билиуимиз тийис. Тил, ерин хәм кишкене тил жайласқан тамақ хәм өкпе сөйлеу ағзалары болып есапланады.

Өкпе адамның тиришилиги үшін оғада зәрүрли болған дем алыу хәм қанды кислород пенен тәмийинлеп туруу сыяқлы жүдә әхмийетли физиологиялық хызметти атқарады. Сондай-ақ өкпе тил сеслерин айтыу үшін зәрүрли болған ҳауа ағымын пайда етип, ҳауа жүретуғын «каналдын» бойында жайласқан сөйлеу ағзалары менен бирликте сеслерди дәрәтиу усаған оғада әхмийетли ўазыйпаны да атқарады. Тиришиликтиң әдеттеги дем алыу мапазында ҳауаны ишке тартыу хәм сыртқа шығарыу бир қәлипте теңдей ўақыт ишинде мурын арқалы иске асады. Ал сөйлеген ўақытта ҳауаны ишке тартыу әдеуир тезлеседи де, сыртқа шығарыу ақырын болады хәм әдеттеги дем алыу (физиологиялық дем алыу) ўақтындағы ҳауаны сыртқа шығарыуға салыстырғанда иштен бир неше мәртебе көбирек ҳауа шығарыу мүмкин. Физиологиялық дем алыу менен сөйлеу ўақтындағы дем алыудың тағы бир өзгешелиги - сөйлеуде мурынлық сеслерден басқа сеслердин бәрин айтқан ўақытта ҳауа ағымы ауыздан шығады да, физиологиялық дем алыуда әдетте ҳауа мурыннан шығады хәм мурын арқалы ҳауа ишке тартылады.

Өкпе еки жағынан еки қолқа арқалы жоқарысында жайласқан кегирдек пенен тутасқан болады. (1-сүүрет). Өкпеден шыққан ҳауа ағымы кегирдек арқалы кегирдектин жоқарысында жайласқан тамақ арқалы өтеди. Тамақ кегирдектин жоқарысындағы жайласқан оның кеңейген бөлими болады (2-сүүрет). Тамақ жүзик тәризли, қалқан тәризли хәм еки шөмиш тәризли шемиршеклерден қуралады. Ол шемиршеклер мускуллар менен тутасып турады. Аўқатлық заттын дем алатуғын жаққа (тамаққа) қарай кетип қалмай, өнешке кетиуи үшін жутынның ўақтында тамақтың жоқарысында алмурт тәризли жумсақ шемиршек тамақ

жолын жаўып турады. Нәтийжеде аўқатлық зат дем алыў мүшесине қарай емес, ал өңешке қарай кетеди.

1-сүүрет

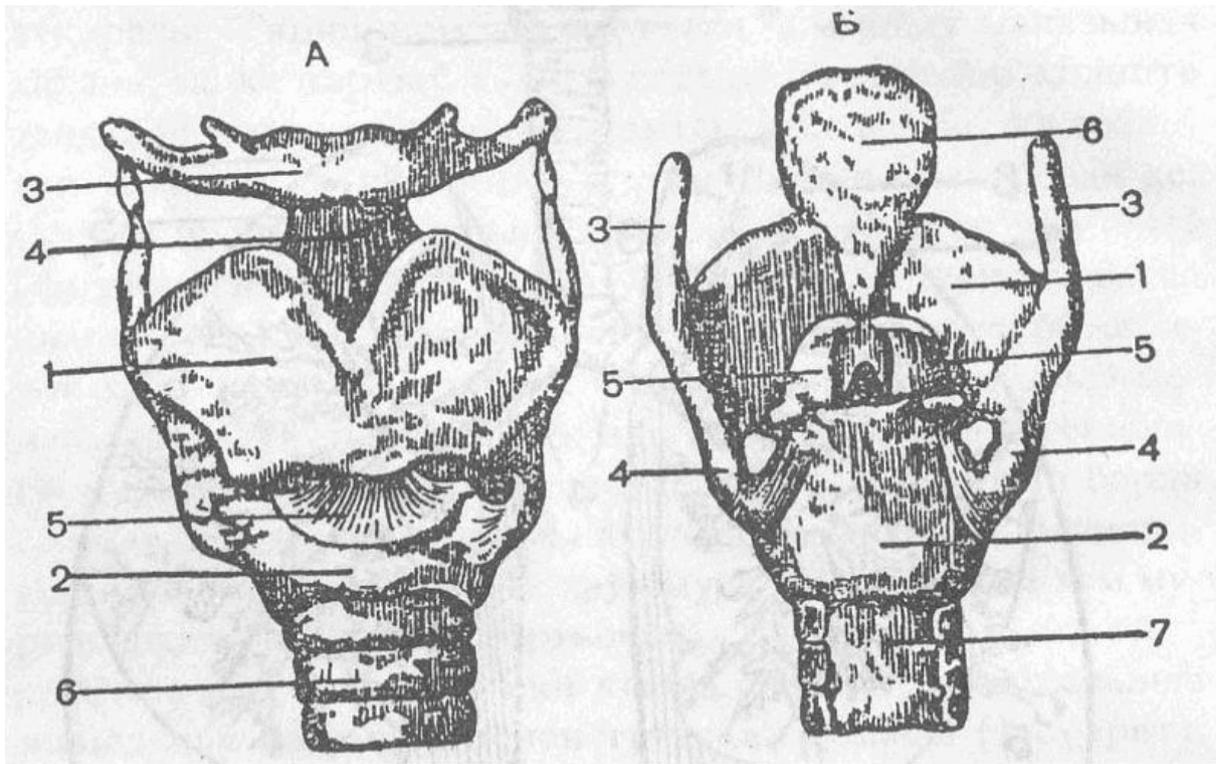
Өкпе хәм кегирдек

1-қалқан тәризли шемиршек; 2-жүзик тәризли шемиршек; 3-кегирдек; 4-қолқалар; 5-қолқа талшықлары; 6-өкпениң төменги негизги бөлими.

Шөмиш тәризли еки шемиршек жүдә хәрекетшең болады. Олар бир-бирине жақынласыўы хәм қашықласыўы арқалы даўыс шымылдығының формасын өзгертеди. Даўыс шымылдығы шөмиш тәризли хәм қалқан тәризли шемиршеклердиң аралығында жайласқан майысқақ жийеклерине ийе болған саңлақ болып, оған бекитилген мускуллардың тәсири менен хәрекетке келеди (3-сүүрет). Даўыс шымылдығы сес пайда етиўде оғада үлкен әҳмийетке ийе болады. Даўыс шымылдығының жоқарысында жалған даўыс шымылдығы орналасқан. Жалған даўыс шымылдығы толықлаў хәм үлкенирек болады. Даўыс шымылдығы зақымланғанда ямаса аўырғанда жалған даўыс шымылдығы арқалы да сөйлеўге болады. Бирақ даўыс қырылдақ хәм пәс шығады.

Шөмиш тәризли шемиршеклердиң хәрекетин нәтийжесинде даўыс шымылдығы өзиниң формасын өзгертеди дедик. Мәселен, даўыс шымылдығының үш түрли жағдайын анық айырыўға болады. Бириншиден, даўыс шымылдығының мускуллары босаңсып, ол кең ашылған болыўы мүмкин. Бундай жағдайда өкпеден шыққан хаўа ағымы хеш қандай иркинишке ушырамайды. Даўыс шымылдығы физиологиялық дем алыў ўақтында хәм үнсиз сеслерди айтқанда усы қәлипте турады. Екиншиден, даўыс шымылдығының ишки дийўаллары жақын-

ласып хәм керилип (тартылып) турыўы мүмкин. Бул жағдайда даўыс шымылдығы оғада кишкене саңлақты пайда етеди ямаса жабылып турады, дерлик.

2-сүүрет Тамақ

А. Тамақтың алдыңғы жағынан көриниси:

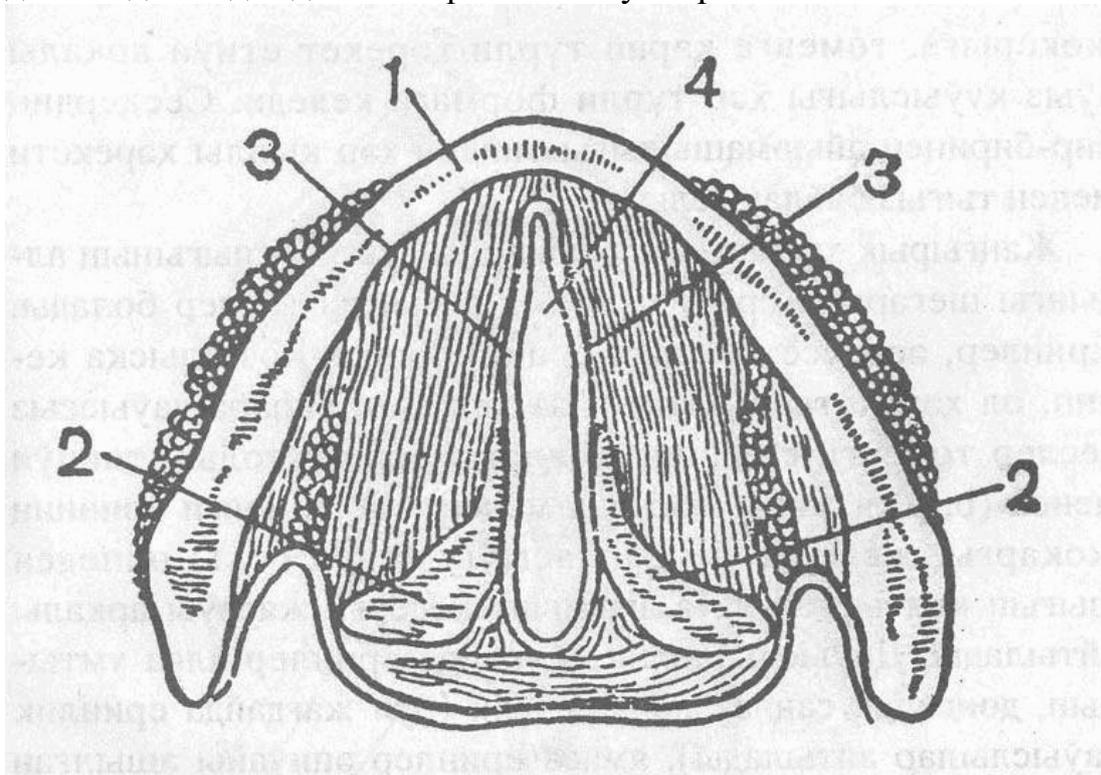
1-қалқан тәризли шемиршек; 2-жүзик тәризли шемиршек; 3-тил асты сүйеги; 4-қалқан тәризли шемиршекти тил асты сүйеги менен тутастырыўшы; 5-жүзик тәризли хәм қалқан тәризли шемиршеклерди тутастырыўшы; 6-кегирдек

Б. Тамақтың артқы жағынан көриниси:

1-қалқан тәризли шемиршек; 2-жүзик тәризли шемиршек; 3-қалқан тәризли шемиршектің жоқарғы бөлими; 4-қалқан тәризли шемиршектің төменги бөлими; 5-шөмиш тәризли шемиршек; 6-тамақ үсти; 7- кегирдектиң ишки тәрепи.

Солай етип ҳаўа ағымы өз жолында тосқынлыққа ушырайды. Ҳаўа басымы нәтийжесинде даўыс шымылдығы азлап ашылып, белгили көлемдеги ҳаўа шығады. Даўыс шымылдығы қатты тартылып турғанлықтан тағы да оның дийўаллары жақынласып, саңлақты киширейтеди. Кейин ҳаўа ағымының басымы менен және ашылып, белгили дәрежедеги ҳаўаны шығарады да, қайтып жақынласады. Бундай хәрекет оғада үлкен тезлик пенен избе-изли түрде қайталанып отырады. Бул даўыс шымылдығының жоқарысындағы бослықларда ҳаўаның тербелисин пайда етип, нәтийжеде даўыс келип шығады. Даўыс шымылдығының бундай хәре-

кетинен даўыс қатнасуғын сеслер болған даўыссыз сеслер, үнли даўыссызлар, сонорлар жасалады. :шиншиден, даўыс шымылдығы босаңсып, бирақ ол кишкене саңлақ пайда етиўи мүмкин. Бул жағдайда ҳаўа ағымы қыйынлық пенен, күш пенен өтип, даўыс шымылдығының дийўалын дирилдетиў нәтийжесинде шаўқымға тән болған дирилдини пайда етеди. Сөйтип даўыс шымылдығының бундай жағдайында адам сыбырлап сөйлеўи мүмкин.

3-сүүрет

Кесесине кесилген тамақ

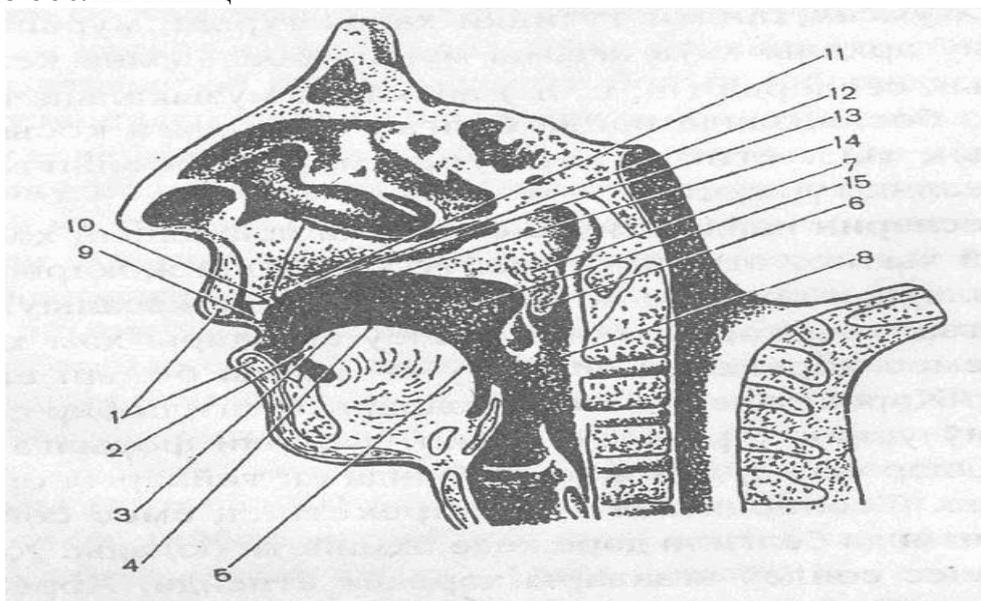
1-қалқан тәризли шемиршек; 2-шөмиш тәризли шемиршеклер; 3-даўыс шымылдығының ернеклери; 4-даўыс шымылдығы.

Ерлер менен ҳаяллардың даўыс айырмашылығы олардың даўыс шымылдықларының өзгешелигине байланыслы болады. Қозғалыссыз турған ўақытта ерлердин даўыс шымылдығының узынлығы орташа 1,5 см, ал ҳаяллардың даўыс шымылдығының узынлығы 1,2 см болады. Даўыс шымылдығы үлкен болған сайын даўыс пәс (жуўан даўыс), ал киши болған сайын бәлент (жиңишке даўыс) болады. Сонлықтан ерлер жуўан (ири) даўыслы, ҳаяллар жиңишке (майда) даўыслы болып келеди. Сондай-ақ даўыстың бундай өзгешелиги даўыс шымылдығы мускулларының тартылып, керилип турыў дәрежесине де байланыслы болады. Әдеттеги сөйлеў ўақтында ерлердин даўыс шымылдығының дирилдиси секундына 85 реттен 200 ге шекемги аралықта (85-200 гц), ҳаяллардың даўыс шымылдығының тербелиси болса 160 реттен 340 қа дейинги аралықта (160-340 гц) болады. Адамның даўыс шымылдығы шама менен 40 гц тен 1700 гц аралығындағы тербелести пайда етиў мүмкиншилигине ийе.¹

¹ Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. М., 1980, 21-бет.

Өкпеден шығып киятырған хаўа ағымы тамақтан кейин оның жоқарысында жайласқан жутқыншак бослығына келеди. Жутқыншак диаметри 3 см шамасындағы жумсақ дийўалына ийе болған бослық болып, ол жаңғырық хызметин атқарады. Жутқыншак жоқарысындағы еки саңлақ арқалы мурын бослығы менен, ортасындағы саңлақ арқалы аўыз бослығы менен хэм төменде жайласқан саңлақ арқалы тамақ пенен тутасқан болады.

Тилдеги сеслердин жасалыўында тек бир сөйлеў ағзасы ғана қатнасып қоймайды, ал көпшилик сөйлеў ағзаларының хызметин нәтийжесинде белгили бир сес пайда етиледи. Хәр түрли сеслердин жасалыўында, сеслик өзгешеликлердин пайда етилиўинде аўыз бослығында жайласқан сөйлеў ағзаларының хызметин айрықша (4-сүүрет). Жоқарыда сеслер аўыз, мурын, жутқыншак бослықларының резонатор (жаңғырық) хызметин атқарыўы нәтийжесинде өзинше өзгешелигине ийе болады деген едик. Тилдеги сеслер айрықша жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығының хәр түрли формаға ениўи арқалы өзлерине тән болған сеслик түрине ийе болады. Айтылажақ сестин сыпатына байланыслы аўыз бослығының

4-сүүрет

Кесесине кесилген бастағы сөйлеў ағзалары

Хәрекетшең сөйлеў ағзалары:

1-еринлер; 2-тилдин алдыңғы бөлими; 3-тилдин ортаңғы бөлими; 4-тилдин артқы бөлими; 5-тилдин түби; 6-кишкене тил; 7-жумсақ таңлай; 8-жутқыншактың артқы дийўалы.

Хәрекетсиз сөйлеў ағзалары:

9-жоқары тислердин алдыңғы шети; 10-жоқарғы тислердин артқы шети; 11-альвеол; 12-қатты таңлайдың алдыңғы бөлими; 13-таңлайдың ортасы; 14-жумсақ таңлайдың алдыңғы бөлими; 15-жумсақ таңлайдың артқы бөлими.

көлемин хэм формасын өзгертип туратуғын хәрекетшең сөйлеў ағзалары тил, жумсақ таңлай менен қоса кишкене тил, еринлер болады. Олардың хәрекетин

нәтижесінде хаўа ағымына тосқынлық жасалып, даўыссыз сеслерге тән болған шаўқым пайда етилиўи ямаса аўыз бослығының көлемин хәм формасын өзгертиў арқалы анаў я мынаў даўыссыз сеске тән болған тембр пайда етилиўи мүмкин.

Аўыз бослығында жайласқан сөйлеў ағзаларының ишинде тил ең хәрекетшең хызмет атқарады. Тил шәртли түрде тил ушы, тил арқасы хәм тил түби болып бөлинеди. Тил арқасының өзи тил алды, тил ортасы, тил арты болып бөлинеди. Әлбетте физиологиялық жақтан бир тутас тилди булай етип бөлиў сеслерди топарларға бөлиўге қолайлы болғаны ушын фонетикада шәртли түрде қабыл етилген. Тутас тилдиң ямаса оның бөлиминиң алға, кейинге, жоқарыға, төменге қарай түрли хәрекет етиўи арқалы аўыз куўыслығы хәр түрли формаға келеди. Сеслердиң бир-биринен айырмашылығы тилдиң хәр қыйлы хәрекетинен тығыз байланыссы.

Жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығының алдыңғы шегарасы еринлер ямаса алдыңғы тислер болады. Еринлер, әсиресе төменги ерин, көбирек қозғалысқа келип, ол хәрекетшең хызмет атқарады. Гейпара даўыссыз сеслер төменги еринниң жоқарғы еринге толық тийиўи менен (**б, п**) я жақынласыўи менен (**ў**), төменги еринниң жоқарғы тислерге жақынласыўи менен (**в, ф**) өкпеден шығып киятырған хаўа ағымына кедерги жасаўи арқалы айтылады. Даўыссызларды айтқанда еринлер алға умтылып, дөңгелек санлақ пайда етеди (бул жағдайда еринлик даўыссызлар айтылады), ямаса еринлер әпиўайы ашылған қәлпинде бийтәреп турады (бундай жағдайда езиўлик даўыссызлар айтылады). Жоқарғы хәм төменги тислер аўыз бослығының хәрекетке келмейтуғын алдыңғы шегарасы болып хызмет етеди. Тилдиң алдыңғы бөлиминиң, еринниң тислерге тийиўи ямаса жақынласыўи арқалы даўыссыз сеслерге тән болған шаўқым пайда етиледі. Тислердиң түби бекип турған дөңислик альвеола¹ деп аталады.

Таңлай жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығының жоқарғы шегарасы болып хызмет етиўи менен бирге ол аўыз хәм мурын бослықлары ортасындағы шегара болып та есапланады. Таңлай қатты таңлай хәм жумсақ таңлайдан турады. Қатты таңлайды алдыңғы таңлай, жумсақ таңлайды артқы таңлай деп те атайды. Артқы, яғный жумсақ таңлайдың даўамы кишкене тил болады. Жумсақ таңлай кишкене тил менен қоса төмен түсирилиўи арқалы аўыз жолы жабылады да, хаўа ағымы мурын жолы арқалы өтеди. Әдеттеги дем алыў уақытында хәм мурынлық сеслерди айтқанда жумсақ таңлай төмен түсирілген халда болады. Жумсақ таңлай мускулларының тартылып, жоқары көтерилиўи арқалы мурын жолы жабылып турады. Бундай жағдайда барлық аўызлық сеслер айтылады. Мурын бослығы мурынлық сеслерди айтқанда оларға қосымша түр береді. Жумсақ таңлай түсиңки халда турып, мурын жолын ашыў арқалы хаўа ағымы мурын бослығына келеди. Мурынлық сеслерди (**м, н, ң**) айтқанда музыкалық тонға хәм аўыз бослығында пайда болған шаўқымға қосымша жаңғырық хызметин атқарыўшы мурын бослығы айрықша сеслик түр қосады.

¹ **Альвеола** - латынша **alveolus** – «наўаша, ойпат» деген мәни билдиреди.

Тил сеслерин пайда етиуде сөйлеу ағзаларының хәммеси бирдей хызмет атқара бермейтуғынлығын жоқарыдағы айтылғанлардан көриуге болады. Сеслердің жасалыуында сөйлеу ағзалары хәрекетшең сөйлеу ағзалары хәм хәрекетшең емес сөйлеу ағзалары болып екиге бөлинеди. Хәрекетшең сөйлеу ағзалары белгили бир сести пайда етиу ушын хәрекетке келип, зәрүрли формаға ийе болады. Олар сеслердің жасалыуында ең тийкарғы орынды тутады. Сеслерди айтыуда хәрекетшең емес сөйлеу ағзаларының да белгили бир дәрежеде әхмийети болады. Хәрекетшең емес сөйлеу ағзалары хәрекет етпейди. Хәрекетшең емес сөйлеу ағзаларына хәрекетшең сөйлеу ағзалары жақынластыуы, тийиуи ямаса олардың алыслауы мүмкин. Хәрекетшең сөйлеу ағзалары - дауыс шымылдығы, тил, ерин, кишкене тил менен қоса жумсақ таңлай; хәрекетшең емес сөйлеу ағзалары - тислер, қатты таңлай.

Сеслердің өзіншелик өзгешелигин, басқаларынан айырмашылығын көрсеткенде сеслерди бир-бирине қарама-қарсы қойғанда, топарларға бөлгенде олардың жасалыуы тийкарға алынады. Сеслердің жасалыуы (артикуляциясы) сөйлеу ағзаларының тиккелей хызмети болады.

§ 8. Фонетиканың лингвистикалық тәрәпи. Фонема хәкқында түсиник

Фонетиканың социаллық илим болған лингвистиканың бир тарауы екенлигинің баслы себеби - тилдің жәмийетлик қубылыс болыуында. Тилдің мәни аңлататуғын бирликлери болған сөзлер, гәплер сеслерден қуралады. Тил сеслеринің қарым-қатнас қуралы ұазыйпасын атқарыуға қатнасы олардың ең баслы хызмети болып табылады. Сеслер артикуляциялық-акустикалық жақтан сөз етилгенде де олардың (сеслердің) лингвистикалық хызметин хәр тәрәплеме анықлау көзде тугылады. Фонетиканың лингвистикалық тәрәпи изертленгенде сеслердің атқаратуғын хызмети сөз етиледі.

Фонетика илиминің тарийхында биринши болып академик Л.В.Щерба фонеманың «мәни айырыушылық» қәсийетин атап көрсеткен еди. Фонетикада фонеманың «мәни айырыушылық» қәсийети улыуа қабыл етилген анықламаға айналып, бул теория Л.Р.Зиндер тәрәпинен рауажландырылды: «Сөздің мәниси оның фонемалық қурылысынан ғәрезли емес; буған омонимлик хәм полисемиялық қубылыслар гүуа бола алады. Мысалы: «стол» хәм «стул» хәр түрли дауыссыларға ийе болғаны ушын емес, ал олар хәр қыйлы түсиникти билдиргени ушын хәр түрли сөзлер болып тур. Соның менен бирге биз «стол» сөзин «стул» сөзинен хеш контекстсиз-ақ айырып таныйтуғын себебимиз биринши сөздеги дауыссы-о, екиншисинде-у. Буннан фонеманың «сөзлерди айырыушылық» хызметин көриуге болады».¹ Солай етип сөзлер бир-биринен алды менен мәниси бойынша хәм оннан соң фонемалық қурылысы бойынша айырылады. Қарақалпақ тилиндеги тас, тес, тыс, тис, тус, түс, тос, төс сөзлери бәринен бурын хәр қыйлы түсиниклерди билдиргени ушын хәр түрли сөзлер болып тур.

¹ Зиндер Л.Р. Ощяя фонетика. М., 1980, 81-бет.

Сондай-ақ булардың айырмашылықтары ол сөздерде хәр түрлі дауыссызлардың айрықша фонема болуына байланысты. Әлбетте, бул кубылыстар (сөздің мәнісі хәм оның фонемалық қурылысы) бир-бири менен тығыз байланысты болады.

Жоқарыдағы мысалларда дауыссыз фонемалар сөзлерди, олардың мәнілерин айырып турса, атам, атаң сөзлериниң түбири бир (ата) болып, м хәм н дауыссызлары сөзлерди түрлендирип, хәр түрлі форма жасап тур. Сөзлердин бундай хызмет атқаруы олардың фонемалық хызмети болады. Солай етип фонема сөзлердин мәнілерин хәм формаларын айырушылық қәсийетке ийе болады.

Хәр бир фонема тилдеги басқа барлық фонемалардан айырылып турады, соның менен бирге ол сол тилдеги басқа барлық фонемаларға қарама-қарсы қойылады. Хәр бир фонема тийкарғы хәм тийкарғы емес белгилердин жыйнағынан турады. Бул айтылғанларға дәлил ретинде д дауыссыз фонемасын мысалға алайық. Қарақалпақ тилинде д фонемасы-үнли, тил алды, жабысыңқы, мурынлық емес (ауызлық). Бул айтылған белгилер д фонемасының тийкарғы белгилери болады. Өйткени қарақалпақ тилинде үнсиз т, тил арты г, жууысыңқы з, мурынлық н фонемалары болып, олардың хәр бир д фонемасынан сәйкес белгилери бойынша айырылып турады. Олар былайынша өз ара қарама-қарсы қойылады: т-үнсиз фонема, себеби д-үнли; г-тил арты фонемасы, себеби д-тил алды фонемасы; з-жууысыңқы, себеби д-жабысыңқы; н-мурынлық фонема, себеби д-ауызлық (мурынлық емес) фонема болады. Демек, фонема сыпатында т сесиниң үнсиз фонема, г сесиниң тил арты, з сесиниң жууысыңқы, н сесиниң мурынлық фонема болып саналуы оларға қарама-қарсы қойылатуғын д фонемасының үнли, тил алды, жабысыңқы, ауызлық (мурынлық емес) екенлиги менен байланысты болады. Ал усы д фонемасының жууан (қатты) хәм еринлик емеслиги оның тийкарғы белгиси - фонемалық белги бола алмайды. Себеби қарақалпақ тилинде оған қарама-қарсы қойылатуғын жиңишке (жумсақ) d^1 хәм еринлик d^0 сеслери өз алдына жеке-жеке фонема сыпатында жумсалмайды.¹ Д сесиниң жууан я жиңишке, еринлик я езиулик болып айтылуы фонетикалық жағдайға байланысты болады. Жиңишке дауыссыз сеслер менен қоңсылас болып келсе, қарақалпақ тилиндеги басқа дауыссыз сеслер сыяқлы д сеси де жиңишке болып (d^1 изим¹, d^1 еп¹, d^1 ән¹ хәм т.б.); жууан дауыссызлар менен келсе, жууан болып (дала, ыдыс хәм т.б.) жууан хәм еринлик дауыссызлар менен келсе, жууан хәм еринлик болып (d^0 ос⁰, d^0 ур⁰ыс⁰ т.б.), жиңишке хәм еринлик дауыссызлар менен келсе, жиңишке хәм еринлик болып (d^{10} үр¹⁰, d^{10} үн¹⁰я, d^{10} өң¹⁰ т.б.) айтыла береді. Фонетикалық жағдайлардан ғәрезли халда пайда болған бул сеслик өзгешеликлер фонеманың тийкарғы емес белгиси, оның фонетикалық белгилери болып саналады.

Тилдеги фонемалардың өз ара қарама-қарсы қойылуы олар ортасында байланыс жоқ деген түсиникти аңлатпайды. Керисинше, булай етип фонемала-

¹ (d^q)-жиңишке (жумсақ) дегенди аңлататуғын белги;
 (d^0)-еринлик дегенди аңлататуғын белги.

рды карама-қарсы қойыу арқалы олардың тилде бир системаны курайтуғынлығын, байланысын, жақынлық жақларын көрийге болады. Мәселен, т-д, с-з, п-б, ш-ж т.б. сыяқлы жубайлас дауыссызлар тек бир белгиси менен, яғный дауыстың қатнасы бойынша (үнсиз-үнли) айрылып турса, олар басқа барлық белгилери жағынан бирдей: т-д жубайлас фонемаларына ортақ белги - булардың екеуи де жабысыңқы, тил алды, ауызлық (мурынлық емес); с-з жубайласлары - жууысыңқы, тил алды, бир тосқынлықлы; п-б жубайласлары - жабысыңқы, еринлик, ауызлық хәм т.б. Олардың айырмашылық белгилери жубайласлардың бириншилери - үнсиз фонемалар, ал екиншилери - үнли фонемалар. Демек келтирилген жубайлас сеслердің бириншилеринің хәммесине ортақ белги-олардың бәри үнсиз, ал олардың екиншилери үнли фонемалар болып табылады.

Фонема түсиниги өзиниң ең дәслепки пайда болыуында сес түсинигине карама-қарсы қойылыудан келип шыққан. Фонема деген түсиник пенен сес түсиниги мудамы сәйкес келе бермейди. Фонема мудамы бир сестен турмастан, гейде айтылыуы жағынан жақын болған еки, хәтте үш сестен де куралыуы мүмкин. Гейпара тиллерде ушырасатуғын дифтонг, трифтонглар буған мысал бола алады. Керисинше, еки фонема бир пүтин сеске усас болып айтылыуы да мүмкин. Мысалы, ашшы, атты усаған сөзлерде еки ш хәм еки т бир созымлы сес сыяқлы болып айтылған менен олардың хәр қайсысы бир қыйлы еки фонеманың дизбеклери деп түсиниледи.

Соның менен бирге фонема хәм сес пүткиллей басқа-басқа нәрселер емес, керисинше олар өз ара тығыз байланыслы түсиниклер. Сонлықтан фонетикада фонема түсинигиниң орнына гейде сес сөзи де қолланыла береді. Фонема тилде сеслер арқалы өмир сүреді. Тилдеги сеслер анау я мынау фонеманың жасау формасы болады. Фонема деп артикуляциялық хәм акустикалық жақтан өзіншелік өзгешелигине ийе болған, тағы да майда бөлеклерге бөлийге болмайтұғын, сөзлерди ажыратыу мақсетинде жумсалатуғын сеслик бирликлерге айтылады.

Тилде сеслер оғада көп түрли. Мәселен, хаяялар хәм ерлердің дауыс өзгешелиги, хәр бир адамның жеке физиологиялық айрықшалығына байланыслы дауыс өзгешелиги, хәтте бир адамның түрли жағдайларға байланыслы хәр түрли дауыс өзгешелиги - булардың бәри артикуляциялық, акустикалық жақтан сеслердің шексиз көп түрлилигин пайда етеди. Бирақ бундай сеслик айырмашылықлар хеш қандай тиллик әхмийетке ий болмайды, яғный қатнас куралы хызметин атқармайды. Белгили бир мәниге ийе болған сөз айтылса, ол ким тәрәпинен хәм қалай айтылыуына карамастан сол тилди билетуғын адам тәрәпинен түсиниледи. Хәр түрли дауыс өзгешеликлери елестирілмейди. Бул өзгешеликлер фонетика ушын хеш қандай әхмийетке ийе емес.

Фонема хәр түрли фонетикалық жағдайларда ушырасады. Түрли фонетикалық жағдайлар фонеманың айтылыуына тәсир етип, белгили дәрежеде оған қосымша түр береді. Усыннан фонеманың реңклери¹ келип шығады. Мәселен,

¹ **Реңк** атамасы бурынғы «оттенок», «аллофон» орнына қабыл еттик. Әдебиятларда «оттенок», «аллофон» хәм «вариант» терминлери синоним мәнисинде де жумсалады. Соның ме-

жоқарыда айтылғанындай д фонемасының бирде жиңишке, бирде жуўан, бирде жуўан хәм еринлик, бирде жиңишке хәм еринлик халда айтылыўынан оның реңклери пайда болады. Қарақалпақ тилинде д даўыссызы өз алдына фонема деп танылатуғын болса, белгили сөзлердеги (дала, $d^1 \dot{a}^1 n^1$, $d^0 o c^0$, $d^{10} \dot{o}^1 n^{10}$ т.б.) д, d^1 , d^{10} сеслери д фонемасының тилдеги реңклери, сөзлерде жумсалатуғын ўәкиллери болып саналады. Сонлықтан да академик Л.В.Щерба фонеманы сеслик тип деп атайды. Солай етип фонема тилде өзлериниң реңклери арқалы өмир сүреді. Бул жағынан фонеманың реңклери менен тилдеги сеслер хәкқинда түсиниклер бирдей болып есапланады.

Хәр түрли фонетикалық жағдайларға байланыслы пайда болған реңклер фонеманың миннетли реңклери делинеді. Соның менен бирге тилдиң диалектлик өзгешеликлерине байланыслы бир фонема бирдей фонетикалық жағдайда болыўына қарамастан белгили дәрежеде хәр қыйлы болып айтылыўы мүмкин. Мәселен, жол-джол, жақсы-джақсы сөзлериндеги ж хәм дж сеслери. Бундай болып тилде бир фонеманың (мәселен, ж фонемасының) хәр түрли реңклерине ийе болыўы фонеманың миннетли емес (факультатив) реңклери делинеді.

Фонеманың миннетли реңки фонетика ушын оғада әхмийетли. Фонетикалық себеплерге байланыслы бул реңклер комбинаторлық хәм позициялық реңклер болып бөлинеді. Комбинаторлық реңклер қоңсылас фонемалардың бир-бирине тийгизген тәсиринен пайда болады. Қарақалпақ тилинде жуўан даўыссыларға қоңсылас болып келген даўыссыз сеслер жуўан, жиңишке даўыссыларға қоңсылас болып келгенде сол даўыссыз сеслер жиңишке болыўы (тас сөзинде т хәм с фонемаларының жуўан тис, тес сөзлеринде олардың жиңишке болыўы), еринлик даўыссыларға қоңсылас болып келгенде даўыссыздың еринлик түр алыўы (мәселен, $t^{10} y^1 c^{10}$ сөзинде t^{10} хәм c^{10} фонемаларының жиңишке хәм еринлик түрде айтылыўы) фонеманың комбинаторлық реңклерин пайда етеді. Сөздиң басында, ортасында, ақырында келиўине байланыслы, буўынның сыпатына, пәтке байланыслы бир фонеманың белгили дәрежеде түрлише айтылыўынан фонеманың позициялық реңклери дөреледі.

ДАЎЫСЛЫ ХӘМ ДАЎЫССЫЗ ФОНЕМАЛАР

§ 9. Даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың айтылыў өзгешелиги **Даўыслы фонемалар**

Барлық тиллерде (соның ишинде қарақалпақ тилинде де) сеслерди даўыссылар хәм даўыссызлар деп бөлиў ертеден баслап-ақ дәстүрге айланған. Булай етип бөлиўде сеслердиң тилдеги хызмети, олардың артикуляциясы хәм акустикалық сыпатламасы есапқа алынады. Сеслерди даўыслы хәм даўыссыз деп бөлиўде ең алды менен олардың буўын қурай алыў ямаса буўын қурай алмаў қәсийетине қаралады. Буўын қурай алатуғын сеслер даўыслы сеслер, буўын

нен бирге Щерба фонологиялық мектебинде «оттенок» термини, Москва фонологиялық мектебиниң ўәкиллериниң мийнетлеринде «вариант» термини қолланылады.

курай алмайтуғын сеслер даўыссыз сеслер болады. Даўыссылар хәм даўыссызлар артикуляциялық жақтан да өзгешеликке ийе болады. Артикуляциялық жақтан даўыссылардың даўыссызлардан баслы айырмашылығы мыналардан ибарат: бириншиден, даўыссыларды айтқанда өкпеден шыққан хаўа ағымы сөйлеў ағзалары тәрәпинен тосқынлыққа ушырамайды. Ал даўыссызларды айтқанда хаўа ағымы сөйлеў ағзаларының бир жеринде тосқынлыққа ушырайды. Бул тосқынлық хәр түрли формада жасалыўы мүмкин: хәрекетшең сөйлеў ағзасы хәрекетсиз сөйлеў ағзасына тийиўи хәм жақынласыўы арқалы жасалады. Екиншиден, даўыссыларды айтқанда өкпеден шыққан хаўа ағымының пәти күшсиз, өлпең болса, даўыссызларды айтқанда хаўа ағымы күшли болады. Даўыссызлардың айтылыўында хаўа ағымының күшли болыўы олардың жасалыўындағы сөйлеў ағзалары пайда еткен тосқынлықты жеңиў зәрүрлигинен болса керек. Нәтийжеде анаў я мынаў даўыссыз сеске тән болған шаўқым пайда етиледі. Үшиншиден, даўыссыларды айтқанда тутас барлық сөйлеў ағзаларына күш түсип, олардың мускуллары тартылып, керилип турады хәм көбирек күш жумсалады. Ал даўыссызларды айтқанда сөйлеў ағзаларының бир жеринде тосқынлық пайда етилип, тек сол тосқынлық пайда болған орындағы сөйлеў ағзасына ғана күш түсип, мускуллары тартылып турады да, басқа сөйлеў ағзаларына күш түспей мускуллары әпиўайы, босаң қәлпинде болады хәм аз күш жумсалады.

Жоқарыда айтылған даўыссылардың хәм даўыссызлардың өзлерине тән болған артикуляциялық өзгешеликтери олардың акустикалық жақтан да хәр түрлилигин келтирип шығарады. Даўыссызларға шаўқым, ал даўыссыларға даўыс (музыкалы тон) тән болады. Акустикалық белгилерине қарай сеслерди даўыссылар хәм даўыссызлар деп бөлиў бираз қыйын. Даўыссызлардың өзлери акустикалық жақтан биргелки емес. Даўыссыз сеслер қатарына киретуғын сонорлар¹ (сонант деп те айтылады) даўыстың қатнасы жағынан даўыссызлардан гөре даўыссыларға жақынырақ. Оларды айтқанда шаўқымға қарағанда музыкалы тон, даўыс басымырақ қатнасады, бирақ даўыссыларға қарағанда сес күши пәсирек болады. Сондай-ақ үнли даўыссызларды айтқанда да шаўқым менен бирликте даўыс қатнасады. Ал үнсиз даўыссызлар тек шаўқымнан жасалады. Сонлықтан акустикалық жақтан сеслерди даўыссылар хәм даўыссызлар деп анық топарларға бөлиў қыйын.

Жуўмақлап айтқанда тилдеги сеслерди даўыссыларға хәм даўыссызларға бөлгенде ең алды менен буўын курай алыў ямаса буўын курай алмаў қәсийетине қараймыз. Сондай-ақ сеслердиң бул хәр бир топары улыўмалық артикуляциялық хәм акустикалық белгилерине де ийе болады.

§ 10. Даўыссылардың фонемалық курамы

Қарақалпақ тилинің фонемалық курамын анықлаў мәселеси айырым курамалы сеслердиң дифтонглардың бир фонемадан туратуғынлығын ямаса еки фонемадан туратуғынлығын анықлаў мәселеси менен тиккелей байланыслы.

¹ Сонор, сонант сөзи sonorus – «шыққыш» деген мәни билдиретуғын латын сөзи

Басқаша айтқанда, қарақалпақ тилинің фонемалық құрамын анықлауда хәзирге шекем әдебиеттерде таласлы болып жүрген [й] хәм [ў] ярым дауыссызларының дауыссыз фонемалар менен бир бууынның құрамында ушырасыуынан жасалатуғын дифтонглардың бир пүтин фонема деп саналуы керек пе ямаса олардың хәр бири еки фонеманың дизбеги ме деген мәселениң қалай шешилиуи менен тығыз байланыссы болады. Егер дифтонглар айрықша фонема болса, онда тилдеги басқа фонемаларға (соның ишинде монофтонгларға да) қарама-қарсы қойылады. Тилдеги монофтонгларға айрықша фонема ретинде дифтонглар қосылса, өз гезегинде дауыссызлардың фонемалық құрамы артады. Егер дифтонглар еки фонеманың дизбеги деп қаралса, олардың құрамындағы дауыссыз сыңары әдеттеги монофтонг деп қаралады да, ал тутас дифтонг айрықша фонема (монофонема) болмағанлықтан, ол тилдеги басқа фонемаларға қарама-қарсы қойыла алмайды.

Хәзирги қарақалпақ тилинде айрықша фонема ретинде жумсалатуғын фонологиялық дифтонглар ушыраспайды. Бул тилде дифтонглар жөнинде сөз болғанда тек фонетикалық дифтонглар ғана көзде тутылады. Атап айтқанда, артикуляциялық хәм акустикалық жақтан дауыссызларға ең жақын болған [й] , [ў] сонантлары (ярым дауыссызлары) дауыссызлар менен дизбеклесе отырып, фонетикалық дифтонгларды (жалған дифтонгларды) пайда етеди. Бурынырақта биз аталған бул сонантлардың қатнасыуы менен дөретилген дифтонглардың фонологиялық жақтан хәр қайсысының еки фонемадан туратуғынлығын дәлиллеуге хәрекет еткен едик.¹

Ярым дауыссызлар болған [й] хәм [ў] сеслери хәмме дауыссызлар менен дизбеклесип келе отырып ашық ямаса туйық дифтонгларды пайда ете береді. Әдетте бул сеслер айрықша фонема ретинде өзлери қатара бир бууын құрамында келген ашық дауыссызлардан ажыралып, пайда етип турған дифтонглардың құрамынан ап-аңсат бөлек ленеди. Солай етип олардың айрықша фонема болуына хеш гүман туўмайды. Мәселен, [ай], [аў], [йа], [ўаз], [ўәж], [йар], [таў], [тай], [саў] сыяқлы сөзлерде ашық дауыссызлар менен келгенде [й] хәм [ў] дауыссызларының айрықша фонема екенін, солай етип ол дифтонглардың дауыссыз менен сонант [й] фонемаларының ямаса дауыссыз менен сонант [ў] фонемаларының дизбегинен туратуғынына хеш қандай гүман туўмайды хәм буны айрықша дәлиллеп отырыў зәрүр емес. Ал [й] хәм [ў] сонорларының қысық ямаса орта көтеринки дауыссызлар менен келиуинде, солай етип [ыў], [иў], [уў], [үў] туйық дифтонгларын, [йе], [ўо], [ўө] ашық дифтонгларын пайда етиўде дәлилеўди талап ететуғын шатаслы мәселе бар еди. Олардың хәр бири еки фонемадан тура ма ямаса еки сестен қуралған бир фонема ма? Минен, усы мәселе айрықша түсиндириўди талап ететуғын еди. Дауыссыз фонемалардың муғдары усы мәселениң қалай шешилиуине тиккелей байланыссы. Егер олар еки сестен қуралған айрықша дифтонг-фонемалар деп есапланса, онда қарақалпақ тилиндеги фонемалардың саны тоғыздан көбейеди. Ал олардың хәр бири дауыссыз фонема менен сонант дауыссыз фонемалардың дизбеги деп есапланса, онда қарақалпақ тилиндеги дауыссызлардың саны тоғыз фонемадан ибарат бо-

¹ Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 28-44-бб.

лады. Сонлықтан да [ый], [ий], [уў], [үў] туйық дифтонгларының хәм [йе], [ўо], [ўө] ашық дифтонгларының фонологиялық курамын анықлаў мәселеси менен қарақалпақ тили даўыслығыларының фонемалық курамын анықлаў өз-ара байланыслы хәм биргеликте шешилиўи тийисли мәселе болып табылады.

Даўыслығылардың фонемалық курамы жөнинде пикирлердің хәр түрли болыўының өзи де усы дифтонглардың фонемалық курамының хәр түрли болып шешилиўине байланыслы. Мәселен, көпшилик әдебиятларда қарақалпақ тилиндеги тоғыз даўыслығы фонема бар (а, ә, о, ө, у, ү, ы, и, е) деп есапланса¹, ал Ж.Аралбаев он бир даўыслығы фонема бар деп есаплайды.² Ол тоғыз даўыслығы-монофтонгтың үстине еки даўыслығы дифтонгты айрықша фонемалар ретинде қосады хәм хәзирги қарақалпақ тилинің имласы бойынша ый, ий таңбалары арқалы аңлатылып жүрген дифтонгларды жуўан, жиңишке реңклердеги [и] монофонемасы деп, ал уў, үў таңбалары менен аңлатылып жүрген дифтонгларды жуўан, жиңишке реңклердеги [у] монофонемасы деп есаплайды. Солай етип, Ж.Аралбаевтың қарақалпақ тилинің даўыслығыларының фонемалық курамы жөниндеги бул жуўмағы академик И.Кеңесбаев тәрәпинен айтылған қазақ тилинің даўыслығыларының фонемалық курамы тоғыз монофтонг хәм еки дифтонг фонемалардан ибарат болады деген пикири менен сәйкес келеди. Бирақ хәзирги қазақ тилинің даўыслығыларының фонемалық курамы жөнинде де пикирлер бирдей емес. И.Кеңесбаевтың пикиринше қазақ тилинде он бир даўыслығы фонема болса (а, ә, е, о, ө, и, ы, у, ү, и, у)³, А.Джунисбековтың дәслепки пикиринше тоғыз (а, ә, е, о, ө, ы, и, у, ү)⁴, ал соңғы пикири бойынша алты (а, ә, ы, у, и, ү)⁵ даўыслығы фонема бар. Булардың ишинде Д.Джунисбековтың қазақ тилинде тоғыз даўыслығы фонема бар деген дәслепки пикирине қосылыўына болады. Ал қазақ тилиндеги [иў], [уў] дифтонгларын айрықша фонема деп есаплайтуғын И.Кеңесбаевтың пикирине де, сондай-ақ қазақ тилинде сөзлердің барлық позициясында да е, о, о' айрықша фонема емес, ал еки фонемадан ибарат дифтонглар: е дифтонги [й] менен [и], [о] дифтонги [ў] менен [у], ө дифтонги [ў] менен [ү] фонемаларының дизбегинен турады; солай етип қазақ тилинде хәммеси болып алты монофтонг хәм үш дифтонг бар деген А.Джунисбековтың соңғы пикирине де қосылыў қыйын. Қазақ тилинде ушырасатуғын [бел]-[бил], [бол]-[бул], [көл]-[күл] жубайлас сөзлериндеги даўыслығылардың қарама-қарсы қойы-

¹ Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткуль, 1931, 16-б.; Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. // Труды Хорезмской экспедиции. Ташкент. 1933, 7-б.; Малов С.Е. 1) Каракалпакский язык и его изучения, // Каракалпакия. Труды I конференции по изучению производительных сил ККАССР I. II, Л., 1934; 2) Заметки о каракалпакском языке, Нукус, 1966, 16-б.; Убайдуллаев К. Қарақалпақ тили бойынша таңламалы мийнетлер. Нөкис, 1976, 61-б.; Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 26-б.

² Аралбаев Ж. Қарақалпақ тилинің даўыслығы фонемалары. Изв. АН Каз ССР, серия филологии и искусствоведения, вып. 1-2, 1959, 47-б.

³ Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке, Алма-Ата, 1980, 17-21 бб.

⁴ Кеңесбаев И., Мусабаев Ф. Қазирги қазақ тили. Лексика, Фонетика, Алматы, 1962, 233-б.

⁵ Джунисбеков А. Гласные казахского языка. АКД. Алма-Ата, 1979, 8-б.

лыұының өзи-ақ, бизиңше, е, о, ө даұыслыларының айрықша фонема (монофтонг) екеннен дәрек береді.

Қарақалпақ тилиндеги дифтонглардың хәр бириниң, соның ишинде туйық дифтонглар болған [ый], [ий], [уў], [үў] хәм сөздиң ең басында жумсалатуғын ашық дифтонглар болған [йе], [ўо], [ўө] фонологиялық жақтан еки фонеманың дизбегинен туратуғынлығын өзимиздиң кандидатлық диссертациямызда эксперименталь мағлыұматлар тийкарында хәр тәреплеме дәлиллеген едик.¹ Сонлықтан қайталамаұ мақсетинде биз дифтонглардың хәр қайсысының не себептен еки фонеманың дизбегинен туратуғынлығын түсиндирип отырмадық.

Солай етип қарақалпақ тилиндеги дифтонглардың фонологиялық жақтан айрықша бирлик болмайтуғынлығы даұыслылардың фонемалық курамын анықлаұда қатаң есапқа алынды.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде тоғыз даұыслы сес айрықша фонема ретинде жумсалады. Олар - а[а], ы[ы], ә[ә], и[и], е[е], о[о], ө[ө], у[у], ү[ү]. Даұыслы фонемалардың түрли фонетикалық жағдайларда жумсалыұы жағынан қарақалпақ тилиндеги сингармонизмге сәйкес қатаң шекленеди. Олар тилдиң тик хәм жазық жағдайлары бойынша, еринниң қатнасы бойынша айрықша фонема сыпатында өз-ара қарама-қарсы қойылады.

Түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де, бир буұынлы сөзлерде хәм көп буұынлы сөзлердиң биринши буұынларында барлық даұыслы фонемалар шекленбестен жумсалады. Ал көп буұынлы сөзлердиң екинши хәм соңғы буұынларында даұыслы фонемалар жумсалыұы бойынша шекленген болады. Даұыслылар сингармонизмине муұапық соңғы буұынларда қандай даұыслының келиұи алдыңғы буұындағы даұыслының сыпатынан ғәрезли болады. Сондай-ақ айырым даұыслылар қарақалпақ тилинде соңғы буұынларда пүткиллей жумсалмаұы да мүмкин. Мәселен, қарақалпақ тилинде [о], [ә], даұыслылар жумсалыұы жағынан әдеұир шекленген. Даұыслы [о] фонемасы бир буұынлы сөзлерден ямаса көп буұынлы сөзлердиң биринши буұынынан басқа жағдайда пүткиллей жумсалмайды. Ал ә фонемасы сийрек жағдайда, онда да тийкарынан араб, парсы тиллеринен аұысқан сөзлерде ушырасады. Биз даұыслылардың жумсалыұ жийилигин изертлеұ нәтийжесинде усындай жуұмаққа келдик. Даұыслы фонемалардың арасында [о] хәм [ә] қосымталарда пүткиллей ушыраспайды. Бул жағдай [ә], [о] сеслериниң қарақалпақ тилинде фонема ретинде соңғы дәұирде қәлиплескенинен дәрек береді.

Түркий тиллерде бир буұынлы сөзлер ямаса көп буұынлы сөзлердиң биринши буұынлары даұыслы фонемалардың жумсалыұы ушын айрықша қолайлы фонетикалық жағдай болып табылады. Бул жағдай даұыслылардың фонемалық қәсийетин анықлаұда есапқа алыныұы тийис.

Қарақалпақ тилинде даұыслы фонемалар үш түрли белгилери бойынша айырылып турады. Тилдиң жазық (горизонталь) жағдайы бойынша тил алды, тил ортасы хәм тил арты, тилдиң тик (вертикаль) жағдайы бойынша ашық хәм қысық, еринниң қатнасы бойынша еринлик хәим езиұлик екенлиги бойынша

¹ Даулетов А. Вокализм современного каракалпакского литературного языка. АКД. Л., 1979, 8-14 бб.

айырылып турады хәм усы белгилери менен өз ара қарама-қарсы қойылады. Даўыссыз фонемасы айырым әдебиеттерде айтылғанындай ашық¹ ямаса орта көтериңки² фонема емес, ал, бизиңше, қарақалпақ тилиндеги [ы], [и], [у], [ү] фонемалары сыяқлы қысық фонемалар қатарына жатады.³ Бирден-бир тил алды даўыссыз болған езиўлик [е] фонемасы тилдиң жазық жағдайы бойынша тил ортасы езиўлик [и], [ә] фонемаларына да, тил арты езиўлик [ы], [а] фонемаларына да қарама-қарсы қойылады. Бундай тилдиң жазық жағдайы бойынша үш басқышлы фонологиялық жақтан қарама-қарсы қойылыўы фонетикалық (артикуляциялық хәм акустикалық) мағлыўматлар менен толық тастыйықланады. Алынған эксперименталь мағлыўматларға сүйене отырып, тилдиң жазық жағдайы бойынша даўыссызларды тил алды, тил ортасы хәм тил арты деп бөлиўге болады. Фонологиялық жақтан [е], [и], [ы] сеслери фонема сыпатында бир-биринен тек тилдиң жазық жағдайы бойынша (тил алды, тил ортасы, тил арты) айырылып турады хәм усы белгилери бойынша олар қарама-қарсы қойылады. Ал басқа белгилери бойынша олардың хәммеси теңдей: тилдиң тик жағдайы бойынша олардың үшеўи де - қысық, еринниң қатнасы бойынша - езиўлик.

Бир буўынлы сөзлерде хәм көп буўынлы сөзлердиң биринши буўынларында даўыссыз фонемалардың аралығында барлық даўыссыз фонемалар ушырасады хәм тилдиң тик жағдайы бойынша дара фонема ретинде өз-ара қарама-қарсы қойылады. Мысалы: тилдиң тик жағдайы бойынша [а]-[ы], [о]-[ы], [ө]-[ү], [ә]-[и] хәм [е] даўыссыз фонемалары [тас]-[тыс], [тос]-[тус], [төс]-[түс], [кәр]-[кир]-[кәр] жубайлас сөзлеринде қарақалпақ тилиндеги тоғыз даўыссыз фонема алдындағы хәм соңындағы фонемалардан ғәрезсиз халда қарама-қарсы қойылады. Олардағы даўыссызлардың орын алмасыўы менен даўыссызлар өзгериске ушырамайды. Сингармонизмге муўапық даўыссызлар тилдиң жазық жағдайы еринниң қатнасы бойынша жалғыз өзлери емес, ал қоңсылас даўыссызлары менен бирликте буўын түринде қарама-қарсы қойылады. Мысалы, тилдиң жазық жағдайы бойынша [а]-[ә], [о]-[ө], [у]-[ү], [ы]-[и]-[е] даўыссыз фонемалары [тан]-[тән], [тос]-[төс], [тус]-[түс], [тыс]-[тис]-[тес] жубайлас сөзлеринде қатаң түрде буўын қурылысындағы даўыссызлары менен бирликте тутас буўын түринде қарама-қарсы қойылатуғынын ескермеўге болмайды. Усы дәўирге шекемги жұмысларда бул сыяқлы жубайлас сөзлерден тек даўыссызларды бөлип алыў, оларды қарама-қарсы қойып келиўимиздиң өзи жасалма болған. Себеби [тыс]-[тис] жубайлас сөзлериндеги [ы] хәм [и] даўыссызлары жуўан-жиңишке болып қарама-қарсы қойылыўы менен бирге жуўан буўынлы алдығы сөздеги т, с даўыссызларының жуўан екенин, жиңишке буўынлы соңғы сөздеги сәйкес т, с даўыссызларының жиңишке екенин, сонлықтан да тек даўыссызлар ғана емес, ал қоңсылас даўыссызлар да бирликте қарама-қарсы қойылатуғынын ескермеўге

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, т. II, М., 1952, 42 б.

² Убайдуллаев К. Қарақалпақ тили бойынша таңдамалы мийнетлер. Нөкис, 1976, 70 -б.

³ Қазақ тилинде де даўыссыз [е] қысық фонема екени эксперименталь усыл менен дәлилленди. Қараңыз: А.Джунисбеков. Заметки о фонеме [е] в казахском языке. Сб. Вопросы казахской фонетики и фонологий. Алма-Ата, 1979, 87-б.

болмайды. Солай етип усы дәуирге шекем бууынның сыпатына қарамастан дауыслыны бөліп алып, тилдің тик хәм жазық жағдайлары бойынша, ериннің қатнасы бойынша қарама-қарсы қоя отырып, олардың фонемалық қәсийетлерин көрсетип келген болсақ, енди бул усылды қайта қарап шығыуға туура келеди. Жеке фонема түрінде дауыслылар тек тилдің тик жағдайы бойынша ғана қарама-қарсы қойылады. Мысалы, [сан]-[сән], [тос]-[төс], [тус]-[түс], [тыс]-[тис] жубайлас сөзлеринде дауыслылар жууан-жиңишкелиги бойынша айрылып туруы (қарама-қарсы қойылуы) менен бирге дауыслының алдындағы хәм соңындағы дауыссызлары да [с]-[с'], [н]-[н'], [т]-[т'], [с[°]]-[с'[°]], [т]-[т'] түрінде айрылып турады. Дауыслылар ортасында [е] фонемасы бирден-бир тил алды фонемасы бола отырып, ол тил ортасы [и] фонемасына да, тил арты [ы] фонемасына да қарама-қарсы қойылады. Мысалы, [тес]-[тис], [тес]-[тыс]. Алдыңғы жубайлас сөзлер тек дауыслылары арқалы айрылып турса, соңғы жубайлас сөзлер дауыслы менен бирге дауыссызлары да жиңишке (т' с[°]) жууан (т, с) түрінде айрылып турады. Көринип турғанындай-ақ [а]-[ә], [о]-[ө], [у]-[ү], [ы-и] түрінде тил арты дауыслы фонемалары тил ортасы дауыслылары менен жубайласады. Бул көринисти бирден-бир тил алды дауыслысы болып саналатуғын [е] фонемасы бузады. Өйткени [е] фонемасының бир өзи тил алды дауыслы фонемасы бола отырып, тил ортасы хәм тил арты дауыслыларынан айрылып турады хәм олар қарама-қарсы қойылады.

Фонологиялық жақтан дауыслылар ашық хәм қысық болып еки топарға бөлинеди. Фонетикалық белгилерине тийкарланып, фонологиялық жақтан [о], [ө] дауыслыларын орта көтеріңки деп есаплауға болмайды. Себеби қарақалпақ тилинде [о], [ө] фонемаларына қарама-қарсы қойылатуғын олардан да ашығырақ болған еринлик фонемалар ушыраспайды. Басқаша айтқанда қарақалпақ тилинде жақтың ашылуы дәрежеси жағынан а хәм ә езиулик дауыслыларына тең келетуғын олардан да (о, ө ден басқа) ашығырақ еринлик дауыслылар жоқ. Дауыслы [о] хәм [ө] фонемалары қысық [у] хәм [ү] дауыслыларынан өзлеринің ашық екенлиги менен айрылып турады. Демек, [о], [у] хәм [ө], [ү] жубайлас дауыслыларының ашық хәм қысықлық белгилери сөзлердің мәнисин айыруы ушын, яғный фонологиялық хызмет атқаруы мақсетинде жумсалады. Басқа фонологиялық белгилери бойынша [о], [у] хәм [ө], [ү] бирдей: [о], [у] - жууан, [ө], [ү] - жиңишке фонемалар. Фонологиялық жақтан [а]-[ы], [ә]-[и] фонемалары ашық хәм қысықлығы жағынан қалай өз-ара қарама-қарсы қойылса, [о], [у] хәм [ө], [ү] фонемалары да дәл солай өз ара қарама-қарсы қойылады.

Ериннің қатнасы бойынша дауыслылар фонетикалық жақтан да фонологиялық жақтан да еринлик хәм езиулик болып өз ара қарама-қарсы қойылады. (1-кесте).

Дауыслылар фонема сыпатында мәни айыруышы белгилери арқалы жууан-жиңишке, ашық-қысық, еринлик-езиулик болып бир-бирине қарама-қарсы қойылады. Жууан, яғный тил арты дауыслылары болып саналатуғын [а], [ы], [о], [у] фонемалары жиңишке, яғный тил ортасы [ә], [ө], [ү], [и] фонемаларына қарама-қарсы қойылуы менен бирге бул фонемалар тил алды [е] фонемасына да қарама-қарсы қойылады. Солай теип тил алды [е] хәм тил ортасы [ә], [и], [ү],

[ө] фонемалары бир топарды - жиңишке фонемалар топарын курағаны менен олардың тил алды хэм тил ортасы болыуы да мәни айрыушылық хызмет атқарады. Мәселен, [ким]-[кем] сөзлеріндеги [и] хэм [е] еки түрли фонема болып саналады: е-тил алды, [и]-тил ортасы фонемалары болып, ал басқа фонологиялық белгилери жағынан олар айрылмайды: олардың екеуи де - қысық; олардың екеуи де - еринлик.

1-кесте

Тилдің жазық жағдайына қарай	Жиңишке		Жууан		
	Езиулик		Еринлик	Езиулик	Еринлик
	Тил алды	Тил ортасы			
ериннің қатнасына қарай					
тилдің тик жағдайы бойынша					
қысық	е	и	ү	ы	у
ашық	-	ә	ө	а	о

§11. Дауысlyлардың фонемалық системасы

Фонемалық курамды анықлауда көрсетилгениндей-ақ қарақалпақ тилинде дауысlyлардың саны тоғыз бирликтен ибарат болып, олардың хэммеси монофтонглар екенін көрдик. Түркий тиллердеги дәстүрий сегиз дауысlyғы қосымша соңғы дәуірлерде араб, парсы тиллеринен сөзлердің келип кириуи менен ауысқан жиңишке, ашық, езиулик дауысly [a^ә] менен қарақалпақ тилинің фонемалық курамы толықтырылған. Дауысly фонемалардың хэммеси дауыссызлардың ортасында бир бууынлы сөзлерде хэм көп бууынлы сөзлердің биринши бууынында (түбир морфемада) ушырасады. Сонлықтан да бул фонетикалық жағдайда барлық дауысly фонемалардың мәни айырыушы белгилери толық жүзеге шығады. Аталған фонетикалық жағдайда (түбир морфемада) дауысly фонемалар ушырасыуы жағынан шекленбегенликтен олар тилдің тик жағдайы бойынша ашық-қысық болып, айырықша фонема ретінде, тилдің жазық жағдайы бойынша жууан-жиңишке болып, ериннің қатнасы бойынша езиулик-еринлик болып фонема хызметінде тутас бууын қарама-қарсы қойылады. Ал соңғы бууынларда (көмекши морфемада) дауысlyлар жумсалыуы жағынан шекленеди.

Дауысlyлардың фонологиялық қасийетин анықлауда олардың қайсы бууында келиуи, басқаша айтқанда олардың түбир ямаса көмекши морфемада келиуи үлкен әхмийетке ийе болады. Н.А.Баскаковтың дәлиллекиятырғанындай-ақ түркий тиллерде сөздің архитектоникасы оның түбир морфемасының үш сестен (дауыссыз-дауысly-дауыссыз) куралған бир

бууынлы болууы менен сыпатланады.¹ Ал бууынның тек дауыслыдан ямаса дауыссыз-дауыссыздан, дауыссыз-дауыссыздан турыуы караалпақ тилинде түрли фонеткалық жағдайлардың себебинен әдеттеги халынан шетлеуди аңлатады. Сонлықтан болса керек, жоқарыда айтылғанында-ақ, көпшилик түркий тиллериндеги сыяқлы караалпақ тилинде де дауыссызлардың хәммеси усы аталған фонеткалық жағдайда (дауыссыз-дауыссыз-дауыссыз түриндеги биринши бууынды) толық жумсалады хәм олардың барлық фонемалық қәсийетлери жүзеге шығады. Соңғы бууынларда (көмекши морфемада) дауыссызлар ушырасууы жағынан шекленеди хәм соңғы бууынлардағы сеслер биринши бууыннан ғәрезли болады.

Солай етип караалпақ тилинің фонемалық дүзилиси бәринен де бурын сингармонизмге байланыссы болып, түбир морфеманың да, көмекши морфеманың да фонологиялық дүзилисин сингармонизмсиз анықлау мүмкин болмайды. Өйткени бууын қурылысында да, бууынлар аралығында да сингармонизм таңлай үнлеслиги хәм ерин үнлеслиги түринде хәрекетте болады. Бууын қурылысында дауыссыз менен дауыссыз, ал бууынлар аралығында тутас бууын менен бууын жууан, жиңишке хәм еринлик, езиулик түринде сингармонизмди жүзеге шығарады. Усының тийкарында пүткил караалпақ тилинің фонеткалық-фонологиялық дүзилиси сыпатланады.²

Хәзирги караалпақ тилинде түбир морфема менен көмекши морфемада дауыссыз фонемалардың ушырасууы да (дистрибуциясы) сондай-ақ дауыссызлардың мәни айыруушы белгилериниң жүзеге шығууы да, улыума түбир хәм көмекши морфемалардың фонологиялық дүзилиси де бирдей емес. Түбир морфемада [a³] [o^f] дауыссызлары ушырасууы жағынан шекленеди. Түбир морфемада барлық дауыссызлар ушырасатуғын болғанлықтан олардың хәммеси де мәни айыруушы белгилери бойынша өз-ара қарама-қарсы қойылады. Ал көмекши морфемаларда айырым дауыссызлар ушыраспағанлықтан, солай етип оппозиция (жубайласлық) пайда ете алмағанлықтан оларда жумсалған дауыссызлардың айырым мәни айыруушы белгилери жүзеге шықпайды. Бул түбир морфема менен көмекши морфеманың фонологиялық системасы ортасында айырмашылықты көрсетеди. Әдетте түбир морфемада дауыссызлардың фонологиялық системасы өзиниң толық көринисин табады хәм дауыссызлардың барлық мәни айыруушы белгилери жүзеге шығады.

Түбир морфемада фонемалар тилдиң жағдайы бойынша ашық-қысық болып бирден-бир сегментлик бирлик болған дара фонема ретинде қарама-қарсы қойылады. Ал тилдиң жазық жағдайы бойынша жууан (тил арты) - (жиңишке, тил ортасы хәм тил алды) болып, еринниң қатнасы бойынша езиулик-еринлик болып жеке дауыссыз фонема түринде емес, ал қурамындағы дауыссызлары менен қоса тутас бууын түринде қарама-қарсы қойылады. Солай етип фонемалардың үш түрли мәни айыруушы белгилеринен тек биреуи

¹ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 122-б.; Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., «Наука», 1988, 29-б.

² Бул хәққинда сингармонизмге арналған темаларда айырықша сөз етиледі.

(ашық-қысықлық белгиси) олардың сегментлик бирлик болатуғынлығын тастыйықлап турады.

1. Тилдің тик жағдайы бойынша: [a]-[ы], [o]-[y], [o']-[y'], [a']-[и]-[e], Мысалы: [тас]-[тыс], [т°ос°]-[т°ус°], [т'°о'с'°]-[т'°у'с'°], [к'ар']-[к'ир']-[к'е'р'].

2. Тилдің жазық жағдайы бойынша: [a]-[a°], [o]-[o°], [y]-[y°], [ы]-[и]-[e]. Мысалы: [сан]-[с'а'н'], [т°ос°]-[т'°о'с'°], [т°ус°]-[т'°у'с'°], [тыс]-[т'ис'], [т'ес'].

3. Ериннің қатнасы бойынша: [a]-[o], [a']-[o'], [ы]-[y], [и],[e]- [y']. Мысалы: [тас]-[т°ос°], [сан']-[с'°а'н'°], [тыс]-[т'°ус°], [тыс]-[т'°ус°]-[т'ис']-[т'е°с']-[т'°у'с'°].

Биринши топардағы жубайлас сөзлердің жазылыуынан көринип турғанындай-ақ бууынның курамындағы дауыссызлар өзгерисииз халда тилдің тик жағдайы бойынша ашық-қысық болып тек дауыссызлардың орын алмасуы арқалы (а-ы, о-у, о'-у', а'-и хәм е) сөзлердің мәниси өзгерип тур. Ал екінши хәм үшінши топардағы жубайлас сөзлердің жазылыуынан көринип турғанындай-ақ оларда тек дауыссыз фонемалар орын алмасып ғана қоймастан, соның менен бирге алдындағы хәм соңындағы дауыссызлары да жууан-жиңишке, езиулик-еринлик түрінде орын алмасқан. Солай етип олардағы жалғыз дауыссыз фонема емес, тутас бууын (сөз) орын алмасады хәм тек дауыссызлар ғана емес, ал бууын (сөз) пүтини менен жууан-жиңишке, езиулик-еринлик болып өз-ара қарама-қарсы қойылады.

Дауыссыз фонемаларға тән мәни айырыушы белгилер болған жууан-жиңишке, езиулик-еринлик, ашық-қысық сыяқлы белгилери барлық лингвистикалық бирликлерде (сөз, морфема, фонемаларда) жүзеге шығып, қарама-қарсы қойыла бермейди. Олардың хәр қайсысының қарама-қарсы қойылатуғын бектиген (шекленген) бирликлери болады: жууан-жиңишке болып тутас сөзлер болып, езиулик-еринлик болып түбир морфемалар, ашық-қысық болып тек дауыссыз фонемалар қарама-қарсы қойылады.

Курамында бууынның қанша болуына қарамастан тутас сөз жууан-жиңишке болып қарама-қарсы қойылады. Мысалы: [қыйды]-[кийди], [түрдү]-[турду], [болду]-[бөлдү],[сан]-[саң], [тарақлар]-[тереклер],[тор]-[төр] хәм т.б. Езиулик-еринлик болып тек түбир морфемалар қарама-қарсы қойылады. Мысалы: [тыс]°-[тус]', [тис]°-[түс], [тас]°-[тос]',[тес]°-[төс]', [кән]-[көн] хәм т.б. Ашық-қысық болып тек дауыссыз фонеманың өзлери қарама-қарсы қойылады. Мысалы: [тас]-[тис]', [тос]- [тус]',[төс]'-[түс], [кәр]-[кир]- [кер].

Транскрипцияда көринип турғанындай-ақ жиңишке бууынлы тутас сөзге тек бир жиңишкеликте аңлатыушы белгини (') қойуу арқалы тутас сөздің жиңишке екенлигин, солай етип жууан бууынлы сөзге қарама-қарсы қойылатуғынлығын билдириуге болады; еринлик бууынлы түбир морфемаға еринликте аңлатыушы тек бир белгини (°) қойуу арқалы тутас түбир морфеманың еринлик екенлигин, солай етип езиулик бууынлы морфемаға қарама-қарсы қойылатуғынлығын билдириуге болады. Ал ашық-қысық болып тек дауыссызлардың алдындағы хәм соңындағы дауыссызлар бирдей болғанлықтан қойылатуғын қосымша белгилер де бирдей болып тур.

Түркий тиллерде сингармонизмге муўапық өнимли қосымталардың көпшилиги еки хәм оннан да көп вариантларда жумсалады. Мәселен, қарақалпақ тилинде атлықтың көплик жалғауы [лар], [лер], [ло'р] түрінде [балалар], [кисилер], [гүлләр] сыяқлы сөзлерде үш түрли вариантта жумсалады. Усы дәўирге шекем қарақалпақ тил билиминде атлықтың көплик жалғауы даўыссызлар сингармонизмине муўапық жуўан (лар), жиңишке (лер) түрінде жумсалады деген пикир менен шекленип, оның екинши буўында жумсалатуғын жиңишке еринлик көринисине итибар берилмеди. Қарақалпақ тилинде атлықтың көплик жалғауы даўыссызлар сингармонизмине муўапық үш вариантта ушырасыў менен бирге даўыссызлар сингармонизмине байланыссы да вариантларына ийе болады.

Фейилдің өткен мәхәли аңлатыўшы көмекши морфема даўыссызлар сингармонизмине муўапық төрт вариантта жумсалады: [ды], [ди], [ду], [ду']. Мысалы: [алды], [келди], [күлдү], [бүрдү]. Көринип турғанындай-ақ бир морфеманың өзи төрт түрли вариантына ийе болып, жуўан езиўлик буўыннан кейин жуўан езиўлик сыңары [ды], жиңишке езиўлик буўыннан кейин жиңишке езиўлик буўыннан кейин жуўан жиңишке езиўлик сыңары [ди], [ду], жиңишке еринлик буўыннан кейин жиңишке еринлик сыңары [дү] жалғанып тур.

Жоқарыда айтқанымыздай көмекши морфемалар тек даўыссызлар сингармонизмине байланыссы өзлериниң вариантларына ийе болып қоймастан, соның менен бирге даўыссызлар сингармонизмине байланыссы олардың вариантлары тағы да көбейеди. Мәселен, фейилдің өткен мәхәли даўыссызлар сингармонизмине байланыссы [ды], [ди], [ду], [ди] түрінде төрт түрли вариантына ийе болса, ал даўыссызлар сингармонизмине байланыссы оларға [ты], [ти], [ту], [тү] вариантлары қосылады. Басқаша айтқанда, даўыссызлар сингармонизмине байланыссы бир қосымтаның өзи ды/ты, ди/ти, ду/ту, дү/тү түріндеги төрт жуп вариантына ийе болады: ды/ты жуўан езиўлик, ди/ти жиңишке езиўлик, ду/ту - жуўан еринлик, дү/тү - жиңишке еринлик. Ал даўыссызлар сингармонизмине байланыссы ды/ти/ду/дү/ты/ти/ту/тү түріндеги үнли хәм үнсиз даўыссызлардан басланатуғын еки вариантына ийе болады. Тағы да бир мысал: егер даўыссызлар сингармонизмине байланыссы ийелик сеплиги қурамында [ы], [и], [у], [ү] даўыссызлары жумсалатуғын төрт түрли вариантына ийе болатуғын болса, ал даўыссызлар сингармонизмине байланыссы ол қосымтаның вариантлары тағы да үш есеге көбейеди. Даўыссызлар сингармонизмине байланыссы пайда болатуғын қурамында [ы], [и], [у], [у'] даўыссызлары бар төрт варианттың хәр бири даўыссызлар сингармонизмине байланыссы үнсиз [т], үнли [д], сонор [н] даўыссызларынан басланатуғын тағы да үш вариантта жумсалады. Солай етип бир ийелик сеплигиниң жалғауы даўыссызлар хәм даўыссызлар сингармонизмине байланыссы он еки вариантта жумсалады: [тың], [тиң], [туң], [туң], [түң], [дың], [диң], [дуң], [дүң], [ның], [ниң], [нуң], [нүң].

Сингармонизмге муўапық бундай көп вариантлы қосымталардың қурамындағы даўыссызлар да, даўыссызлар да орын алмасқан менен түбирдеги сыяқлы сөзлердің мәнисин өзгертпейди.

Жоқарыда келтирилген ийелик сеплигинің жалғауындағы [ы], [и], [у], [ү] хәм даўыссыз [т], [д], [н] атлықтың көплик жалғауындағы даўыслы [а], [е], [о'] хәм даўыссыз [л], [д], [т] сеслери сол қосымталардың вариантын дәретиўге қатнасады. Мәселен, [лар], [лер], [лөр] көплик жалғауының саны үшеў болғаны менен олар тек бир грамматикалық мәнисти - көплик мәнисин аңлатады; сондай-ақ [дың], [диң], [тың], [тиң], [ның], [ниң], [нуң], [дуң], [туң], [нүң], [дүң], [түң] ийелик сеплиги жалғауының саны он еки болғаны менен бул да тек бир грамматикалық мәнисти - ийелик сеплиги мәнисин билдиреди. Солай етип олардың курамындағы сеслердиң алмасыўы менен мәни өзгерип кетпейди. Мине, бул сингармониялық тиллердиң баслы өзгешелиги болып табылады. Түбирде хәм қосымтада, бир буўынлы сөзлерде хәм көп буўынлы сөзлердиң соңғы буўынларында сеслердиң фонемалық қәсийетлери менен хызмети бирдей емес. Көмекши морфеманың вариантын дәретиўге қатнасыўшы фонема өзиниң алдындағы хәм соңындағы басқа қоңсылас фонемалар менен ажыралмас бирликте хәм байланыста түбир морфеманың сеслик дүзилисине сәйкеслесе отырып орын алмасады. Мәселен, көплик жалғауының вариантларын дәретиўге қатнасауғын фонемалар даўыслы [а], [е], [ө] десек, олар алдындағы хәм соңындағы [л] хәм [р] даўыссызлары жиңишке [е] даўыслығы менен келгенде тек жиңишке [е] даўыслығы менен келгенде тек жиңишке [л] хәм [р'] даўыссызлары, жиңишке еринлик [ө] даўыслығы менен келгенде тек жиңишке, еринлик [л°], [р°] даўыссызлары ғана келеди. Солай етип көмекши морфемада даўыслы сес өзиниң фонемалық хызмети болған мәни айрыўшылық қәсийетин жоғалтқандай көринеди. Шынында ол жерде хәр түрли даўыслығылар болған [а], [е], [ө] фонемаларының алмасыўы деп түсинилиўи керек. Ал [басла]-[баслы], [исле]-[исли] жубайлас сөзлериндеги көмекши морфемалар бир-биринен тек даўыслығылар арқалы айрылып тур. Ол сөзлердиң көмекши морфемаларындағы [а], [е] хәм т.б. даўыслығыларының айрықша фонема екенине гүман жоқ. Солай етип көмекши морфемада даўыслы [а], [е] хәм басқа да даўыслығылар өзлериниң фонемалық хызмети болған мәни айрыўшылық қәсийетин толық сақлап тур. Сонлықтан да көмекши морфеманың көп вариантлы болыўын сингармониялық тиллердиң өзіншелік өзгешелиги дей отырып, олардың курылысындағы сеслик өзгерислерди, атап айтқанда, көмекши морфеманың басындағы даўыссыздың, сондай-ақ ондағы даўыслығылардың алмасыўы қарақалпақ тилиниң қәлиплескен дәстүрли сеслер алмасыўы¹ деп қараўымыз керек. Солай етип даўыслы сеслердиң екінши хәм оннан кейинги буўынлардағы, даўыссызлардың көмекши морфеманың басындағы көп вариантлылығы қарақалпақ тилиниң дәстүрли сеслик алмасыўының көриниси болып табылады.

Қарақалпақ тилиндеги көмекши морфемалардың курамындағы даўыслы фонемалар да, даўыссыз фонемалар да өз ара орын алмасыўына даўыслығылар сингармонизмине муўапық атлықтың көплик жалғауларының үш вариантта келиўи, яғный олардағы [а], [е], [ө] даўыслығыларын алдындағы хәм кейиндеги [л], [р] даўыссыз сеслериниң түрин өзгерте отырып жумсалыўы мысал бола алады.

¹ Сеслердиң алмасыўы көплеген тиллерде ушырасады хәм оны лингвистикада алтернация ямаса дивергенция деген терминлер менен де атайды.

Сондай-ақ тартым жалғауының төрт вариантта келиуін де мысал ретінде көрсетіу мүмкін: [тысы], [тиси], [тусу], [ту'су'] сөзлерінде [ы], [и], [у], [ү] дауыссызларының алмасыуы сингармонизмге сәйкес келеді. Келтирилген мысаллардан көриніп тұрғанындай-ақ көмекши морфемаларда [а], [е], [ө], [ы], [и], [у], [ү] дауыссызлары ушырасады. Ал [ә], [ө] дауыссызлары ушыраспайды. Себеби ол фонемалар көмекши морфемаларда жумсалыуы жағынан шекленген;

б) Көмекши морфемада дауыссыз фонемалардың өз-ара орын алмасыуына мысал ретінде дауыссызлар сингармонизмине мууапық ийелик сеплигинің басындағы [т], [д], [н] фонемаларының алмасыуын көрсетіуге болады. Ол дауыссызлар [аттың], [талдың], [баланың] түріндегі сөзлерде өзлери жалғанатуғын түбірдің ақырындағы сеслерге байланыссыз алмасады. Басқа мысал: [р], [м], [д] дауыссызлары болымсыз фэйил қосымтасының басында [айтпа], [алма], [жазба] түріндегі сөзлерде алмасады. Сондай-ақ [к/к] хәм [ғ/г] дауыссызлары да барыс сеплигинің басында [атқа], [қарға], [бетке], [жерге] түріндегі сөзлерде алмасады. Оны былай көрсетіуге болады: қ-к ямаса ғ-г.

Биз жоқарыда көмекши морфемаларда дауыссыз хәм дауыссызлардың алмасыу қубылысын сөз еткен болсақ, соның менен бирге түбір морфеманың қурылысында да сеслердің алмасатуғынлығын көрсетіуге болады. Дауыссызлар сингармонизмине сәйкес түбір морфеманың ақырындағы сеслер алмасады. Мысалы: [кітап], [кітабы], [тарақ]-[тарағы], [жик]-[жиги]. Сондай-ақ сеслик нызамлардан бийғәрез халда түбірдің ақырындағы сеслердің алмасыуы ушырасады. Мысалы: [қап], [қаў], [жап], [таў]; [сеп], [сеў] хәм т.б. Ол жубайлас сөзлердің мәнилери бирдей болып, екеуі де тилде теңдей жумсалады.

§ 12. Дифтонглар.

Айырым дауыссызлар қандай фонетикалық жағдайда келиуіне қарамастан артикуляциялық жақтан екі сестен қуралыуы мүмкін. Бир дауыссыздан басланып, екінші дауыссызға питкен қурамалы сеслер бир бууынның қурамында келиуінен хәқыйқат дифтонг жасалады. Қарақалпақ тилинде бундай дифтонглар ушыраспайды. Қарақалпақ тилинде тек жалған дифтонглар болып, олардың хәр бири екі фонемадан қуралады. Ярым дауыссызлар болған ў, й сонорлары дауыссыз фонемалардың алдында хәм соңында дизбеклесип келип, ашық хәм туйық фонетикалық дифтонгларды пайда етеді. Ы хәм ў сеслери шынында да дауыссыз фонемалар болып, артикуляциялық жақтан дауыссызларға оғада жақын болғанлықтан олар ярым дауыссызлар деп те айтылады. Бундай бууын қурай алмайтуғын бөлекке ийе болған дифтонглар жалған дифтонглар делинеді. Бууын қурай алмайтуғын й, ў бөлеклеринің дифтонгтың алдында я соңында турыуына қарай олар ашық хәм туйық дифтонглар болып екіге бөлинеді. Ашық дифтонглар: йе, йа, йә, йо, йө, йү, йу, йи, йы, ўо, ўө, ўа, ўә, ўү. Мысалы, йек, йақ, йош, йаки, кийик, тайын, түйе, сыйыр, ўоз, ўөз, ўәж, аўыр. Туйық дифтонглар: ый, ий, ай, әй, ей, ой, өй, уй, үй, үү, уў, аў, еў. Мысалы, тый, тий, ай, әй, гейде, той, сөйт, үй, уйқы, гүү, жеў хәм т.б. Келтирилген бул мысаллардағы түйе, сыйыр, уйқы, гүү сөзлеріндегі езиулік ы, и, е дауыссызлары сингармо-

низмге муўапық сәйкес еринлик даўыслылар болған у, ү, ө сеслерине айланып, ол сөзлер түйө, үйү, уйу, тәўүр, аўур, уйқу түрінде айтылады. Сондай-ақ жоқарыда келтирилген мысаллардағы йек, йеки, ўоз, ўез, сөзлери имла қәделери тийкарында ек, еки, оз, өз түрінде жазылады. Бул сөзлердеги е, ө хәриплери йе, ўо, ўө дифтонгларын аңлатыў ушын жумсалған.

Дифтонглардың көпшилигиниң еки фонемадан туратуғынына ҳеш қандай гүман жоқ. Сонлықтан олардың бәрине таллаў жасаў зәрүр емес. Дифтонглардың ишинде ый, ий, уў, үў туйық дифтонгларының хәм йе, ўо, ўө ашық дифтонгларының хәр қайсысы еки фонемадан тура ма ямаса олар еки сестен куралған бир фонема маў. Бул мәселени шешиў қарақалпақ тилинде қыйын хәм таласлы мәселе болып табылады. Сонлықтан буларға өз алдына тоқтап өтиў зәрүр.

§ 13. Айырым туйық дифтонглардың фонемалық курамы

Хәзирги қарақалпақ тилинде ый, ий, уў, үў дифтонгларының хәр қайсысы еки фонеманың дизбеги деп саналады хәм олар хәзирги имлада есапқа алынған. Бул теориялық хәм әмелий жақтан оғада дурыс шешим болып табылады. Дифтонглар ушырасатуғын сөзлер жуў, буў, суў, кий, қый, сый хәм т.б. түрінде жазылып, дифтонглардың курылысындағы сеслердиң хәр қайсысы өзлериниң шәртли таңбалары менен белгиленеди.

Аталған дифтонглардың хәр қайсысы бир пүтин фонема емес, ал олардың хәр бири еки фонеманың дизбегинен туратуғынлығын толық дәлиллейтуғын мағлыўматлар келтиремиз.

Бириншиден, бул дифтонглардың жуўан-жиңишкелиги, анығырақ айтқанда, олардың даўыслы сыңарының жуўан ямаса жиңишкелиги сөзлердиң мәнисин айырып турады. Мысалы: жый-жий, тый-тий, туў-түў хәм т.б. Бул жубайлас сөзлердеги даўыслылардың орын алмасыўы менен сөзлердиң мәниси өзгерип тур. Сондай-ақ дифтонглардың екинши (даўыссыз) сыңарының басқа даўыссыз бенен орын алмасыўы арқалы да сөздиң мәниси өзгерип, жаңа сөз пайда болады. Мысалы: жый-жыл, жый-жик, тый-тын, туў-тур хәм т.б. Фонология илиминде улыўма қабыл етилген қәделер бойынша дифтонглар бир пүтин фонема болып саналыўы ушын бундай болмаўы керек. Солай етип, бул дифтонглардың сыңарлары биригип, ажыралмас бир пүтин фонема бола алмай, алдындағы даўыслылары ы, и, у, ү хәм соңындағы й, ў даўыссызлары өз алдына дара-дара фонемалар болып саналады.

Екиншиден, ый, ий, уў, үў дифтонгларының сыңарлары арасынан буўынның шегарасы өтеди. Мәселен, бул дифтонгларға тамамланған сөздиң соңын даўыслыдан басланған қосымта қосылса, соңғы сыңары (й, ў) келеси буўынның курамына өтеди. Өйткени қарақалпақ тилинде екинши хәм оннан кейинги буўынлар даўыслыдан басланбайды. Мысалы: кий-ки+йим, тый-ты+йым, суў-су+ўым хәм т.б. Түбирге тийисли болыўына қарамастан й, ў келеси буўынға өтип тур.

Үшіншиден, сөз болып отырған дифтонглардың созымлылығы монофтонглар¹ болған ы, и, у, ү даўыссызларына қарағанда шама менен еки есе созымлырақ. Сондай-ақ ый, ий, уў, үў дифтонгларының созымлылығы еки фонемадан туратуғынына гүман жоқ деп саналатуғын им, ил, ул хәм т.б. сыяқлы сеслер дизбегиниң созымлылығы менен орташа алғанда теңдей келеди. Бул мағлыўматқа тийкарлана отырып көрсетилген дифтонгларды созымлылығы бойынша еки фонеманың дизбегинен турады деў керек. Өйткени «егер де созымлылығы жағынан сол тилдеги басқа фонемалардың созымлылығынан асып кетпесе ғана сеслер топарын бир фонеманың жумсалыўы деп есаплаў керек».² Ал қарақалпақ тилинде болса, дифтонглардың созымлылығы да дара фонемалардан еки есе созымлырақ хәм еки фонеманың созымлылығының қосындысы менен бара-бар келеди. Бундай жуўмақ шығарыў ушын тый, тий, туў сыяқлы хәм сым, тил, тул сыяқлы сөзлер осциллографта жазылып, алынған осциллограммадан сөзлердиң соңғы (ый, ий, уў хәм ым, ил, ул) сеслер дизбегі миллисекунд пенен өлшенип, олар салыстырылды.³

Төртиншиден, көпшилик түркий тиллерде сондай-ақ қарақалпақ тилинде де, сөздиң ақыры даўыссызға питсе, оған қосымтаның даўыссыздан басланған варианты, ал сөз даўыссызға тамамланса, оған қосымтаның даўыссыздан басланған варианты қосылатуғын жағдайлар көплек ушырасады. Мысалы, атам, иним, бөлем, дизим хәм атым, тилим, күним, қолым сөзлерин салыстырыңыз; ый, ий, уў, үў дифтонгларына тамамланған сөзлерге басқа да ақыры даўыссыз фонемаларға тамамланған сөзлердегидей қосымтаның даўыссыздан басланған сыңары қосылады. Мысалы, сыйым, тыйым, кийим, суўым, журуўым хәм т.б. Бул мысаллар аталған дифтонглардың бир пүтин фонемалар емес, ал соңғы сыңарларының даўыссыз фонемалар екенин көрсетеди.

Жоқарыда көрсетилген семантикалық, морфологиялық хәм фонетикалық мағлыўматлардың хәммеси ый, ий, уў, үў дифтонгларының фонетикалық дифтонглар болатуғынлығын, ал олардың хәр бириниң фонологиялық жақтан сөзсиз еки фонеманың дизбегинен қуралатуғынлығын толық дәлиллейди.

§14. Айырым ашық дифтонглардың фонемалық қурамы

Қарақалпақ тилиниң сеслик дүзилисин изертлеўге арналған мийнетлерде авторлар түпкиликли сөзлердиң басында жумсалғанда даўыссыз е, о, ө фонемалары мұдамы дифтонг түринде айтылады, яғный е фонемасы бул жағдайда й сеси менен, о хәм ө фонемалары ў сеси менен дизбеклесип келеди деп көрсетеди. Хәқыйқатында да, фонетикалық көз-қарастан, яғный артикуляциялық жақтан сөздиң басында е, о, ө хәриплери менен жазылып жүрген даўыссызлар шынында йе, ўо, ўө дифтонглары болып олардың хәр бири еки сесдиң дизбегі

¹ **Монофтонг**-грекше monos- «бир» хәм phtongos «даўыс», «сес» дегенди билдиреди.

² Трубецкой Н.С. Основы фонологий. М., 1900. уу-б.

³ Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1900, ее-бет.

түрінде айтылады. Сөздің ортасында хәм ақырында нийет, жийек, бийе, тийе усаған сөзлерде де йе айтылады хәм усылай жазылады. Сөздің ортасында ўө болып айтылғаны менен жазыўда ўе болып жазылады. Мысалы: сүүөн, жүўөн-айтылыўы; сүүен, жүўен-жазылыўы. Ал ўо сөздің тек биринши буўынында ғана гезлесип, ол бир хәрип пенен - о менен белгиленеди. Соңғы буўындарда о фонемасы тек орыс тилинен кирген сөзлерде ушырасады.

Сөздің басында йе, ўо, ўө дифтонгларын эксперименталь методлар менен изертлеп карағанда, олардың хәр бири й хәм е, ў хәм о, ў хәм ө сыяқлы толық еки сестин дизбегинен туратуғынлығы анықланды.

Бириншиден, аудиториялық тәжирийбе нәтийжесинде сөздің ортасында жумсалатуғын, еки фонемадан турған йе хәм ўо дизбеклери тыңлаўшылар тәрәпинен сөздің басында жумсалатуғын йе, ўе дифтонглары сыяқлы болып қабыл етиледі. Бул тәжирийбе былай исленди: магнитофон лентасына нийет, жийен, сүүөн сыяқлы сөзлерден арнаўлы аппарат (сеператор) арқалы екинши буўындары (йет, йек, ўөн) бөлинип алынып, тағы да магнитофонға жазылады. Соңғы жазып алынған буўындар тыңлаўшылар тәрәпинен карақалпақ тилиндеги қәдимги мәни билдиретуғын ет, ек, өн сөзлери түрінде қабыл етиледі.

Екиншиден, ўо хәм ўө дифтонгларынан басланған сөзлерди айтыў ўақтында еринлерди киноға түсирип, кино сүүретлерге серлеп карағанда, дәслепп еринлер бир-бирине жақынласып, ў сесин айтқандағыдай формаға енип, оннан кейин о хәм ө сеслерине тән болған қәлпине келеди.¹ Солай етип, дәслепп ў анық айтылады да кейин о хәм ө даўам етиледі.

Үшиншиден, осциллограф аппаратында түсирилген сүүретлердеги сызықларға қарап, сөздің басындағы йе, ўо, ўө дифтонгларының хәр бир толық еки сестен туратуғынлығын көриўге болады. Осциллограмма материалларына тийкарланып, бул дифтонглардың созымлылығы еки фонемадан туратуғынына гүман туўмайтуғын ле, ме, ло, мо, лө, мө хәм т.б. сыяқлы сеслер дизбеклериниң созымлылығы менен теңдей екени, йе, ўо, ўө дифтонгларының созымлылығы сәйкес е, о, ө монофтонгларының созымлылығынан еки есе узынырақ екени байқалады. Бул дифтонглардың созымлылығының сөздің басындағы йа, ўа хәм ўә дифтонгларының созымлылығы менен барабар келетуғынлығы йек-йар, йеки-йәке, ўоз-ўаз, ўөкин-ўәкил сыяқлы сөзлердеги дәслеппки еки сестин созымлылығын салыстырыў арқалы анықланды.¹

Төртиншиден, спектограмма материалларына карағанда да дифтонглардан сонор хәм даўыссы сеслерди аңғарыўға болады. Спектограммада йе, ўо, ўө дифтонгларының даўыссы сыңарлары анық формантларына ийе болса, алдыңғы сыңарының форманты анық емес, еки сыңардың тийкарғы тонлары бир-бири менен тутасып турады.

Жоқарыда көрсетилген эксперименталь материаллар, сондай-ақ сөйлеў ағзаларымыздың хәрекетин бақлаў арқалы сөздің басындағы йе, ўо, ўө дифтонгларының хәр бири толық еки сестен й хәм е, ў хәм о, ў хәм ө сеслеринен туратуғынлығын көриўге болады. Бирақ та оларды еки фонема деп таныў ушын

¹ Даулетов А. Вокализм карақалпақского языка. Самарканд, 1976, 41-бет

¹ Сонда.

жоқарыдағы фонетикалық мағлыұматлар еле де жеткиликсиз. Бул мәселени дурыс шешиў ушын тилдиң фонемалық системасын терең таллап көриў керек. Тилдиң фонемалық системасын тийкарланыў керек екенлиги проф. Л.Р.Зиндер тәрәпинен былай ескертиледі: «... дифтонг дара-дара еки фонеманың дизбегинен қурала ма ямаса фонетикалық жақтан қоспалы болған бир фонема маў Бул сораўға сол тилдиң тутас фонемалық системасын изертлеў арқалы ғана анық жуўап бериў мүмкин».² Жоқарыдағы фонетикалық (ариткуляциялық) фактлер менен бирликте қарақалпақ тилиниң сеслик системасына фонемалық таллаў жасағанымызда да барлық дифтонглардың еки фонеманың дизбегинен тура туғынлығын анықлаўға болады.

Гейпара түркий тиллерде сөздиң басында жасалатуғын йе дифтонгының еки фонемадан туратуғынлығын дәлиллеў қыйын емес. Мәселен, өзбек әдебий тилинде е монофтонги хәм йе дифтонгы сөздиң басында жумсалады.³ Солай етип сөздиң басында йе хәм е өз-ара қарама-қарсы қойылады. Мысалы: йер-ер. Бул сыяқлы кубылыс орыс тилинде де байқалады. Орыс тилинде сөздиң басында е монофтонги жумсалып, ол э хәриби менен белгиленеди. Мысалы: ел, есть, поел, съел, в семье.⁴ Солай етип сөздиң басында йе монофтонги менен бир қатарда е монофтонги де жумсалады. Әдебий тилде бирдей фонетикалық жағдайда (мыс: сөздиң басында) бир фонеманың еки түрли реңки жумсалмайды, ал бир қыйлы реңки жумсалады. Орыс тилинде е хәм э өз алдына басқабасқа фонемалар деп саналмайды. Ал олар бир фонеманың (е фонемасының) реңклери деп есапланады. Сонлықтан э хәм е түрінде хәр қыйлы болып жазылыўына қарап, оларды хәр түрли фонемалар деп есаплаўға болмайды.

Солай етип, сөздиң басында дифтонг емес, «таза» е даўыслы фонемасы ушырасатуғын тиллерде (мыс: өзбек хәм орыс) усындай фонетикалық жағдайда (сөздиң басында) жумсалған йе дифтонгиниң еки фонемадан туратуғынлығын дәлиллеў қыйын емес.

Қарақалпақ тилинде фонетикалық жағдайға байланыслы, яғный сөздиң басында келиўине байланыслы е даўыслысы мудары у сеси менен, ал о хәм ө даўыслылары мудары у сеси менен айтылғанлықтан йе сөздиң басында жумсалатуғын е даўыслы фонемасының реңки, ал ўо, ўө сәйкес о хәм ө фонемаларының сөз басында жумсалатуғын реңклери деп түсинилип келинди. Өйткени фонеманың анаў, я мынаў реңки тек белгили бир фонетикалық жағдайда ғана ушырасады, ал басқа фонетикалық жағдайда сол фонеманың басқа реңки жумсалады деген көз-қарас тийкарында йе, ўо, ўө дифтонглары еки фонеманың дизбегин емес, ал сәйкес е, о, ө фонемаларының сөздиң басында жумсалатуғын позициялық реңклери деп есапланылды. Бирақ бундай шешимге жоқарыда келтирилген фонетикалық фактлер менен бирге төмендеги фонологиялық фактлер де қарсы келеди.

Бириншиден, қарақалпақ тилинде й хәм ў сеслери айрықша фонема сыпатында қолланылады. Олар сөздиң басында а, э даўыслыларының алдында фо-

² Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. 209-б.

³ В.В.Решетов. Узбекский язык. Тошкент, 1959, 135-б.

⁴ Р.Н.Аванесов. Русское литературное произношение. М., 1968, 48-б.

нема хызметинде жумсалады. Йхәм ў сонорларының өз алдына дара фонема экенин дәлиллеў қыйын емес. Бул сонорлар басқа даўыссызларға төмендегише қарама-қарсы қойылады:

а) сөздің басында йар-тар-ар, йәки-пәки, ўаз-баз-аз, ўәкил-шәкирт т.б. Даўыслы а фонемасының алдындағы сестің түсип қалыўы менен жаңа сөзлер (ар, аз) пайда болады. Ал а фонемасының алдындағы й,ў сеслериниң түсирилиўи менен жаңа сөз пайда болмайды. Өйткени қарақалпақ тилинде әки, әкил деген сөзлер жоқ. Олар тек мәни билдирмейтуғын сеслер дизбеги. Сол сыяқлы йер-тер, пор-тор, ўөр-төр т.б. дегенде биринши сеслериниң орын алмасыўы арқалы бул жубайлас сөзлерди бир-биринен ажыратамыз. Даўыслы е фонемасының алдындағы й сесиниң, о хәм ө фонемасының алдындағы ў сесиниң түсирилиўи менен тазадан сөз жасалмайды. Жоқарыдағыдай әкил хәм әки тилде сөзлер сыпатында жумсалмағаны сыяқлы түпкиликли сөзлерде алдындағы й хәм ў сыңарларысыз е, о, ө фонемалары жумсалмайды, яғный ер, ор, өр болып айтылмайды, ал мудары йер, ўор, ўор түринде айтылады;

б) сөздің ортасында - таяқ - тарак, қуўат - курат, сүўен-сүрен хәм т.б. Бул мысаллардан көрингенидей й хәм ў сеслериниң орнына басқа даўыссыз сеслер жумсалыўы менен сөздің мәнисі өзгерип басқа сөз жасалып тур.

Сонор й хәм даўыслы е сеслериниң аралығынан морфологиялық шегара өтеди, яғный е морфема хызметин атқарады. Мысалы: тийе, кийе сыяқлы сөзлерде йе дифтонгының соңғы сыңары болған е даўыссыз хал феиілдин суффикси болып, ол морфема хызметин атқарып тур. Солай етип, й хәм ў сонорлары өз алдына дара фонема болып, олар сөздің ортасында, ақырында хәм басында да жумсалады. Сөздің басында е, о, ө даўыссызлары айрықша қәсийетке ийе болады, яғный олар жоқарыда айтылғанындай-ақ түпкиликли сөзлерде тек даўыссызлардан соң ғана, соның ишинде й, ў даўыссызларынан да соң жумсалады.

Сөздің басында тек йе, ўо, ўө дифтонглары ғана емес, соның менен бирге еки фонемадан туратуғынына гүмансыз болған йа, йә, ўа, ўә сыяқлы дифтонглардың да жумсалатуғынлығы жоқарыдағы мысаллар менен көрсетилди. Йа, йә, ўа, ўә дифтонгларының хәр бири сөздің басында еки фонеманың дизбеги сыпатында жумсалатуғын болғанлықтан, тап сондай фонетикалық жағдайда (сөздің басында) келген йе, ўо, ўө дифтонгларын да еки фонеманың дизбегинен куралған деп есаплаўға тийислимиз. Себеби, «...белгили бир тилдің кәделери бойынша айырым фонемалар топары дәл сондай фонетикалық жағдайда ушыраспайтуғын болса ғана ондай сеслер топары бир фонема деп есапланыўы керек»¹. Қарақалпақ тилинде болса, йа, йә, ўа, ўә сыяқлы сеслер дизбеги (дифтонглары) сөздің басында ушырасады хәм олардың хәр бири еки фонема деп есапланады. Сонлықтан аналогия бойынша сөздің басында жумсалатуғын йе, ўо, ўө дифтонглары да еки фонемадан туратуғын сөзлердің дизбеги деп саналыўы керек.

Екиншиден, қарақалпақ тилинде орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлердің басында дифтонг емес, «таза» е, о фонемалары

¹ Н.С.Трубецкой. Основы фонологий. М.,1960.66-б.

(монофтонглар) жумсалады. Мысалы: электр, энергия, экскурсия, есер, эстон, опера, област, орден, ордер, очерк, ода т.б. Қарақалпақ тилинде е фонемасының йе реңки сөздің басында, е реңки сөздің ортасында хәм ақырында жумсалады: солай етип йе хәм е бир фонеманың (е фонемасының) реңки болады деп есап-панып келген болса, орыс тилинен электр, область т.б. сыяқлы сөзлердің келип кириуи менен бул түсиник өзгереді. Қарақалпақ әдебий тилинде ол сөзлер йелектр, ўобласт түринде айтылмайды. Енди сөздің басында йе, ўо дифтонглары менен бирликте е, о монофтонглары да жумсалады. Демек, е хәм о фонемаларының дифтонг болып айтылыуының себеби фонетикалық жағдайға (сөздің басында келиуине) байланыссы деп есап-лауға болмай қалады. Солай етип, е, о фонемалары сөздің басында йе, ўо дифтонгларына қарама-қарсы қойылады. Мысалы: имла қәделери тийкарында электр-елек, есер-есер, эстон-эстен, опера-опира, орден-ордин, ордер-ордир т.б. болып жазылатуғын бул сөзлер фонемалық жақтан электр-йелек, есер-йесер, эстон-йэстен, опера-ўопира, орден-ўордин, ордер-ўордир болады хәм бул жубайлас сөзлерде е-йе, о-ўо өз-ара қарама-қарсы қойылады. Сөздің басында жумсалатуғын йе, ўо дифтонглары бир пүтин фонемалар (монофонема) деп саналып келген болса, енди орыс тилинен кирген сөзлердің себебинен оларды (йе,ўо) еки фонема (бифонема) деп есап-лауға тийкар пайда болады. Тилдің фонемалық қурылысын анықлауда, улыўма тилдің фонемалық системасына анализ жасағанымызда сол тилдің сөзлик қурамына киретуғын барлық сөзлер, соның ишинде сырттан кирген сөзлер де есапқа алыныў керек : «Шеттен кирген сөзлерди қабыл етиўши, тилде сәйкес фонемалық қарама-қарсы қойыўға тийкар болса, айтылыў өзгешелигине ийе болған шеттен кирген сеслик кубылыслар айрықша роль ойнайды».²

Жоқарыда келтирилген тиллик фактлерге тийкарлана отырып, сөздің басында жумсалатуғын йе дифтонги й хәм е фонемаларының, ўо, ўо дифтонглары ў хәм о, ў хәм ө фонемаларының дизбегинен турады деген жуўмаққа келемиз.

§ 15. Даўыссылардың артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламасы.

Өкпеден шыққан хаўа ағымы даўыс шымылдығында даўысты пайда ете отырып, жаңғырық хызметин атқаратуғын жутқыншақ, аўыз хәм мурын бослықларында белгили бир даўыссы сести айтыўға зәрүрли болған сеслик түрге енетуғынлығы белгили. Қайсы бослықлардың жаңғырық хызметин атқарыўға қатнасыўы даўыссының сыпатына байланыссы болады. Қарақалпақ тилинде мурынлық хәм көмекей даўыссылар ушыраспағанлықтан даўыссылардың жасалыўында тек аўыз бослығы ғана жаңғырық хызметин атқара отырып, олардың сеслик өзгешелигин тәмийинлейди.

Аўыз бослығын түрли формаға хәм көлемге ендиретуғын хәрекетшең ағзалар тил, еринлер хәм жумсақ таңлай менен қоса кишкене тил болып табылады. Қарақалпақ тилинде мурынлық даўыссылар ушыраспағанлықтан барлық даўыссы сеслерди айтқанда жумсақ таңлай көтериңки халда болып, мурын

² Л.Р. Зиндер. Общая фонетика. Л., 1979, 67-б.

жолын жаўып турады. Ал тил менен еринлер аўыз бослығының көлемин өзгертиўге тиккелей қатнасады. Сонлықтан жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығының формасы хәм көлеми хәрекетшең сөйлеў ағзалары болған тил, еринлер хәм жумсақ таңлайдың жағдайына байланыслы екени тәбийғый қубылыс. Әсиресе, хәр түрли бағытта хәрекет етип, түрли формаға ене алатуғын, соның нәтийжесинде аўыз бослығының көлемин хәр түрге ендиретуғын ең хәрекетшең сөйлеў ағзасы тил болып саналады. Сонлықтан даўыслы фонемаларға ең алды менен тилдиң жағдайына қарай фонетикалық сыпатлама бериледи. Бунда тилдиң жазық хәм тик жағдайлары айрықша әҳмийетке ийе болады.

Тилдиң алға ямаса артқа жылжыўы менен, яғный тилдиң жазық жағдайы менен даўыслылардың артикуляциясы тиккелей байланыслы. Тилдиң ортаңғы бөлими таңлайдың ортасына ямаса алдыңғы бөлимине (қатты таңлайға) қарай көтерилип, тилдиң түби жутқыншақтың дийўалынан алысласа, тилдиң ушы алға жылжыйды хәм алдыңғы тислерге тиреледи. Керисинше, тилдиң артқы бөлими жумсақ таңлайға қарай көтерилип, тилдиң түби жутқыншақтың дийўалына қарай жақынласа, соған сәйкес тил ушының кейин бәсиўи тәбийий жағдай. Сондай-ақ тилдиң түби менен жутқыншақтың дийўалы ортасындағы аралық даўыслы сеслердиң тил алды ямаса тил арты екенлигине байланыслы болады. Тил алды даўыслыларының жасалыўында тилдиң толық тулғасы алға жылжыйды хәм тилдиң түби менен жутқыншақ дийўалының ортасында аралық кеңейеди. Керисинше, тил арты даўыслы сеслерин айтқанда бул аралық тарылады. Солай етип, даўыслыларды айтқанда тилдиң тутас тулғасы: ушы, түби, ортасы тәбийий түрде үйлесип турады. Өйткени анатомиялық жақтан тил бөлинбейтуғын бир пүтин мүше болып, оны тил ушы, тил алды, тил ортасы, тил арты, тил түби деп бөлиўдиң өзи фонетика илиминде шәртли түрде қабыл етилген.

Тилдиң таңлайға қарай көтерилю дәрәжеси менен, яғный тилдиң тик жағдайы менен даўыслылардың артикуляциясы тығыз байланыслы болады. Тилдиң белгили дәрәжеде көтерилюи менен жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығы екиге бөлинип турады. Тил жақ пенен қоса жоқары көтерилген сайын аўыз бослығы көлеминиң киширейиўи, керисинше төмен түскен сайын аўыз бослығы көлеминиң үлкейиўи тәбийий жағдай. Аўыз бослығындағы бундай өзгерислер сеслик өзгерислерди пайда етеди. Тилдиң алға ямаса артқа жылжыўы даўыслылардың жасалыўында қандай хызмет атқарса, тилдиң жоқары көтерилюи менен төмен түсиўи де тап сондай хызмет атқарады.

5-сүўрет. Аўыз бослығындағы сөйлеў ағзаларының хәрекетсиз жағдайы.

Еринлер де аўыз бослығының көлемин өзгертиўге қатнаса отырып, еринлик хәм езиўлик даўыслылардың айырмашылығын тәмийинлейди. Еринлик даўыслыларды айтқанда жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығының алдыңғы шегарасын еринлер атқарады. Ал езиўлик даўыслыларды айтқанда болса, аўыз бослығының алдыңғы шегарасын алдыңғы тислер атқарады. Солай етип ериннің қатнасы менен аўыз бослығының көлеми өзгередиди хәм бул өз гезегинде даўыслылардың айырмашылығын тәмийинлейди.

Артикуляциялық жақтан даўыслылардың өзгешелиги жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығының, ондағы хәрекетшең сөйлеў ағзаларының хызметине тиккелей байланыслы болғанлықтан хәр бир даўыслыға артикуляциялық сыпатлама бериўде бул жағдай басшылыққа алынады.

Жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығы даўыс шымылдығында пайда етилген сестің (даўыстың) сәйкес көмекши тонларын күшейте отырып, ямаса пәсеңлете отырып, айтылып атырған даўыслыға тән болған сеслик өзгешеликти дәретеди. Даўыслы сестің тембри менен оның формантлық дүзилиси көмекши тонлардың муғдары менен сапасына тиккелей байланыслы болады. Акустикалық жақтан даўыслылар өзлериниң формантлық қурылысына ийе болып, хәр бир даўыслы сес басқа даўыслылардан формантларының жийилиги арқалы айрылады. Даўыслылардың формантлық қурылысы жаңғырық хызметин атқаратуғын аўыз бослығының формасы хәм көлемине тиккелей байланыслы болады. Даўыслылардың сапасы жаңғырық хызметин атқарыўшы бослықлардың, әсиресе аўыз бослығының формасы хәм көлемине байланыслы экени белгили бир даўыслыны таныў ушын жеткиликли болған жийликлер топары оның формантлары болатуғынлығы алымлар¹ тәрәпинен айрықша атап өтилген еди.

Хәр бир даўыслы сести айтқанда сөйлеў ағзаларының белгили бир жағдайда болыўы хәм соған сәйкес даўыслы сес белгили бир формантлық қурылысқа ийе болыўы шәрт. Даўыслы сестің спектринде бир неше формантлар болады. Әсиресе төрт формант анық көринеди. Бирақ қарақалпақ тилиниң даўыслы фонемаларының акустикалық сыпатламасын бериўде төменнен баслап биринши хәм екінши формантлардың (**F1**, **FII**) жийилик шкаласында жайласыўына ғана айрықша итибар бериледи. Өйткени даўыслылардың акустикалық сыпатламасын бериўге усы еки форманттың бир-бирине сәйкеслесип, жийилик шкаласында орналасқанын анықлаўдың өзи жеткиликли. Ал үшінши, төртінши формантлар (**FIII**, **FIV**) тийкарынан сөйлеўшиниң өзіншелик өзгешелигине байланыслы болады. Басқаша айтқанда, еки адам тәрәпинен айтылған [а] белгили дәрежеде еки түрли сес болады. Бирақ ол еки түрлилик хеш қандай лингвистикалық әхмийетке ийе болмайды. Бул хәр түрли адам тәрәпинен айтылған хәр түрли [а] сесиниң лингвистикалық жақтан барабарлығы **F8**, **FII** арқалы, сөйлеўшилердиң өзіншелик өзгешеликleri оннан жоқары формантлар **FIII**, **FIV** арқалы аңланатуғынлығы тил сеслериниң акустикалық қәсийетлерин изертлеўге арналған мийнетлерде дәлиленген.¹

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. 6-7 б.б.

¹ Фант Г. Сонда. 113-115 б.

ҒІ тилдің тик жағдайына, яғный тилдің таңлайға қарай көтерілиуі дәрежесине байланысly болса, **ҒІІ** тилдің жазық жағдайына байланысly болады. Басқаша айтқанда, дауысly сес қаншелли жоқары көтеринқи (қысық) болса, **ҒІ** соншелли төмен жийиликке ийе болады, ал ол қаншелли түсиңқи (ашық) болса, **ҒІ** соншелли жоқары жийиликке ийе болады. Сондай-ақ дауысly сес қаншелли тил алды болса, **ҒІІ** соншелли жоқары жийиликке ийе болады. Ал ол қаншелли тил арты болса, **ҒІІ** соншелли төмен жийиликке ийе болады. Сондай-ақ дауысlyнының еринлик болыуы да **ҒІІ** ниң жийилигин төменлетеди.²

Дауысly фонемаларға сыпатлама бериуде биз жоқарыда айтылған улыұмалық артикуляциялық хәм акустикалық анықламаларды басшылыққа алдық. Сондай-ақ қәтеликке жол қоймау мақсетинде, исенимлирек болыуы ушын үш диктордың рентгенограмма сүүретлерин толық пайдаландық.

§ 16. Дауысly [e] фонемасының сыпатламасы

Дауысly e [e] - тил алды, қысық, езиулик фонема. Артикуляциялық жақтан тилдің алдыңғы бөлими таңлайдың алдыңғы бөлимине (қатты таңлайға) қарай көтерілиуі, тилдің артқы бөлими түсиңқи халда болыуы, тил ушының төменги тислердің түбине тирелиуі хәм тилдің түби жутқыншақтың дийұалынан әдеуир қашықласыуы арқалы жасалады (6-сүүрет). Төменги жақ аз дәрежеде түсиңқи жағдайда, еринлер ашылған бийтәреп халында турып, жаңғырық хызметин атқарыушы аұыз бослығының алдыңғы шегарасы тислер болады. Тилдің тутас тулғасының алға жылысыуы арқалы бос орынды өз денеси менен бәнтлеп, аұыз бослығының алдыңғы бөлимінде киши, ал артқы бөлимінде узынша хәм кең көлемди пайда етеди. Рентгенограммдан алынған бул мағлыұматлар палатограмма арқалы тастыйықланады. Тилдің ортадан алдырақ бөлиминиң көтерілиуі себепли оның еки шети биринши киши азыу тислерден баслап кейин қарай тийип, палатограммада тилдің еки шетиниң қалдырған изи анық көринеди (6-сүүрет).

6-сүүрет. Дауысly [e], [и] сеслериниң рентгенограмма хәм палатограммалары (и-үзик сызық).

Сөйлеу ағзаларын жай бақлауымыз хәм эксперименталь мағлыұматлар тилдің жағдайы бойынша қарақалпақ тилинде дауысly [e] фонемасының басқа

² Сонда.

дауыссыздарға салыстырғанда тил алдырақ екенін тастыйықлау менен бирге тилдің тик жағдай бойынша, яғни тилдің көтеріңкилік дәрежесі бойынша қысық [ы],[и],[у],[ү] дауыссыздары сыяқлы көтеріңки (қысық) екенін көрсетеді. Қарақалпақ тилинде орыс тилиндегидей (мәселен, орыс тилиндегі и ямаса у сыяқлы) хақықат қысық дауыссыз фонемалар жоқ. Қысық ямаса жоқары көтеріңки дауыссыз дегенде қарақалпақ тилиндегі басқа дауыссыздарға салыстырмалы түрде ғана айта аламыз. Қарақалпақ тилинің артикуляциялық базасын анықлай отырып, Н.А.Баскаков мынадай пикир билдирген еді: «Қарақалпақ тилинің барлық сеслері жақтың көтеріңки дәрежесі бойынша жоқары хәм орта көтеріңкиліктен гөре көбірек түсіңкилік пенен айтылады, яғни тилге байланыссыз артикуляциялық база бир қанша кейин жылысыңқы болса, ал қатарға (тилдің жазық жағдайына А.Д.) - тил алды хәм тил арты екенлігине байланыссыз, сондай-ақ көтеріңкилігине (тилдің тик жағдайына - А.Д.) - көтеріңки хәм түсіңки екенлігине байланыссыз болған айырмашылықтарын сақлай отырып, тилдің тик жағдайы бойынша бир қанша түсіңки болады»¹.

Бул анықлама бәрінен бұрын қарақалпақ тилиндегі дауыссыз фонемаларға тийіс болыды. Ал ол дауыссызлар ушын сәйкес келмейді. Қарақалпақ тилинде [е] дауыссыз фонемасынан басқа барлық дауыссыздар, соның ишінде усы дәуірге шекем тил алды деп есапланып жүрген [и],[ү],[э],[ө] дауыссыздары да, тилдің жазық жағдайы бойынша тилдің азлы-көпші кейин жылжыуы арқалы жасалады. Ал тилдің тик жағдайы бойынша барлық дауыссыздарға, соның ишінде усы дәуірге шекем қысық дауыссыздар деп есапланып жүрген [и],[ү],[ы],[у] дауыссыздарына да тилдің түсіңкилік жағдайы тән болыды.

Акустикалық жақтан [е] фонемасының екінші форманты басқа барлық дауыссыздардың екінші формантына салыстырғанда жоқары жийлікке ийе болыды (1800-2090гц.). Бул жағдай [е] фонемасының ең тил алды дауыссыз болыуынан дерек береді. Бирінші формантының жийлігі басқа қысық дауыссыздардың бирінші формантлары сыяқлы төмен жийлікке ийе болыды (260-580гц.). Бул [е] фонемасының қысық дауыссыз екенін көрсетеді (2-кесте хәм 11-сүўретке қараңыз).

§ 17. Дауыссыз [и] фонемасының сыпатламасы.

Дауыссыз [и] - тил ортасы, қысық, езиулік фонема. Артикуляциялық жақтан усы дәуірге шекем тилдің жазық жағдайы бойынша тил алды деп саналып жүрген [и] фонемасы, шынында тил ортасы дауыссыз екені анықланды. Тилдің ортаңғы бөлімі таңлайдың ортасына, анығырақ айтқанда, қатты таңлай менен жумсақ таңлайдың шегарасына қарай көтеріңкилігі, тилдің артқы бөлімі түсіңки жағдайда болыуы, тил ушының алдырақ жылысыуы, тил түбінің жутқыншақ дийуалынан қашықласыуы арқалы жасалады. Төменгі жақ аз дәрежеде түсіңки, еринлер ашылған бийтәреп халында турып, жаңғырық хызметін атқарыушы ауыз бослығының алдыңғы шегарасын тислер қурайды. Солай етип

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II т., 1952, 26-б.

тилдің тутас тулғасының аўыз бослығының ортасына топланыўы арқалы бос орынды өз денеси менен бәнтлей отырып, оны (аўыз бослығын) тең бөлип, бирдей көлемдеги еки кеңликти пайда етеди (7-сүўрет). Бул рентгенограмма мағлыўматлары, палатограмма арқалы да тастыйықланады. Тилдің ортаңғы бөлиминиң таңлайдың ортасына көтерилюйинен тилдің еки ернеги биринши киши азыў тислерден баслап тийип, ол қалдырған излер палатограммада анық көринеди (7-сүўрет). Палатограммада қалдырған излер [e] сесин айтқандағыдан енсизирек (6-сүўретте [и] хәм [e] сеслериниң палатограммасын салыстырың). Бул айырмашылық [и] сесиниң [e] сесине қарағанда тилдің артырақ жылжыўы арқалы жасалыўынан болса керек.

7-сүўрет. Даўыслы и, ү сеслериниң рентгенограмма хәм палатограммалары (ү-үзик сызық).

Акустикалық жақтан [и] фонемасы тек [e] фонемасынан сәл төменирек жийликтеги екинши формантына ийе (1640-1930). Ал ол басқа даўыслы фонемаларға қарағанда жоқарғы жийликте. Бундай жоқары жийликте болыўына тилдің жазық жағдайы (алға жылысыңқы тил ортасы даўыслығы екенлиги) себепши болыў менен бирге оның езиўлик екенлиги де азлап себепкер. Өйткени тилдің жазық хәм тик жағдайы бойынша бирдей болыўына қарамастан [ү] фонемасының екинши формантына қарағанда [и] фонемасының екинши фонемасының жоқарырақ жийликте болыўы тек соңғы даўыслығын айтқанда еринниң қатнаспаўы менен ғана түсиндирилиўи мүмкин. Даўыслы [ү] еринлик болғаны ушын оның екинши форманты төменлеген. Себеби тилдің жазық жағдайынан соңғы екинши формантқа тәсир ететуғын артикуляциялық жағдай еринниң қатнасы болып табылады. Буған 2-кестедеги [и]-[ү], [ә]-[ө], [ы]-[и], [а]-[о] езиўлик - еринлик жубайлас даўыслығыларының екинши формантлары хәкқындағы мағлыўматты салыстыра отырып толық исенемиз. Бул жубайлас даўыслығылардың алдыңғылары (езиўликтери) жоқарырақ жийликтеги екинши формантларына ийе. Даўыслы [и] фонемасының биринши форманты төмен жийликте болып (250-570 гц.), бул жағынан оның басқа қысық даўыслығылардан айырмашылығы болмайды (2 кестени хәм 11-сүўретти қараңыз).

§ 18. Даўыслы [ә] фонемасының сыпатламасы

Даўыслы [ә] - тил ортасы, ашық, езиўлик фонема. Артикуляциялық жақтан бул даўыслығының тил алды емес, ал тил ортасы фонемасы екенин рентгенограмма хәм палатограмма мағлыўматлары толық тастыйықлайды. Тилдің ортаңғы бөлими таңлайдың ортасына сәл көтерилип, дөңисликти пайда етеди; тилдің алдыңғы хәм артқы бөлими түсиңки, еринлер ашық, төменги жақ түсиңки халда

жасалады. Еринлер ашық жағдайда болғанлықтан ауыз бослығының алдыңғы шегарасы хызметин алдыңғы тислер атқарады (8-сүўрет). Ашық даўыслыларды, соның ишинде [ә] даўыслысын айтқанда төменги жақтың түсиңки ҳалда болыўы, ал қысық даўыслыларды айтқанда көтериңки жағдайда турыўы тәбийғый жағдай. Солай болса да даўыслыларға керекли сеслик түрди пайда етиўде төменги жақтың қаншелли дәрежеде түсиңки я көтериңкилиги емес, ал тилдиң таңлайға қарай көтериңкилик ямаса түсиңкилик жағдайы әҳмийетлирек болады. Мәселен, жақтың ашылыў дәрежесин өзгертпей-ақ ашық [ә] хәм қысық [и] даўыслыларын айтыў мүмкин. Бирақ [ә] сесин айтқанда тилдиң түсиңки, ал [и] сесин айтқанда тилдиң көтериңки болыўы шәрт. Сонлықтан да даўыслыларға сыпатлама бериўде хәм оларды классификациялаўда жақтың ашылыўына емес, ал тилдиң көтериңки дәрежесине итибар беремиз. Рентгенограмма мағлыўматлары [ә] даўыслысын айтқанда тилдиң көтериңки болатуғынын көрсетеди (8-сүўрет).

8-сүўрет. Даўыслы ә, и сеслериниң рентгенограмма хәм палатограммалары (и - үзик сызык).

Акустикалық жақтан, бириншиден, [ә] фонемасы өз-ара жақын жийликтеги биринши хәм екинши формантларына ийе болады. (F8-500-970 гц., F88-1380-1840 гц). Екишиден, формантлардың төменги хәм жоқарғы шегарасы көбирек айырмашылыққа ийе (F8-диң төменги шегарасы 500 гц. болса, жоқары шегарасы 970 гц. F88-ниң төменги шегарасы 1380 гц. болса, жоқары шегарасы 1840 гц.). Бул ашық даўыслылардың хәммесине тән акустикалық жағдай. Екинши формантының жийлиги бойынша [е] хәм [и] даўыслыларынан соңғы үшінши орынды тутады (2-кесте, 12-сүўретти қараңыз). Даўыслылардың ашық болыўы биринши форманттың жийлигин жоқарылататуғынын есапқа алсақ, [ә] фонемасының [а] даўыслысы менен бирге ең ашық даўыслылар екенине исенемиз. Себеби булардан да жоқарырақ жийликтеги “8 хеш даўыслыда жоқ (2-кестедеги даўыслылардың биринши формантларын салыстырып қараңыз).

§ 19. Даўыслы [ү] фонемасының сыпатламасы

Даўыслы [ү] - тил ортасы, қысық, еринлик фонема. Артикуляциялық жақтан [и] фонемасы сыяқлы тилдиң ортаңғы бөлими таңлайдың ортасына қарай көтериңкилиги, тилдиң артқы хәм алдыңғы бөлимлериниң түсиңки, тил түбиниң жутқыншақ дийўалынан қашықласыўы, солай етип тутас тилдиң ауыз бослығының дәл ортасына топлана отырып, оны теңдей екиге бөлип турыўы арқалы жасалады. Төменги жақ аз дәрежеде түсиңки, езиўлик [и] фонемасынан

айырмасы еринлер алға үйрилиў нәтийжесинде дөңгелек саңлақ пайда етилип, аўыз бослығының алдыңғы шегарасын еринлер қурайды (7-сүўретлер). Тилдиң алдыңғы хәм артқы бөлимлери түсиңки жағдайында тил ортасы көтерилгенликтен оның ернеклериниң екинши киши азыў тислерден баслап тийип қалдырған изи палатограммада анық көринеди (7-сүўрет).

Акустикалық жақтан [ү] фонемасының екинши форманты тилдиң жазық жағдайы бойынша бирдей болыўына карамастан [и] даўыслысына қарағанда төменирек жийликке ийе (1300-1550гц). Бул [ү] фонемасының еринлик, ал [и] фонемасының езиўлик екени менен тиккелей байланыслы. Солай етип даўыслының екинши формантына тилдиң жазық жағдайы тәсир етиўи менен бирге аз болса да, еринниң қатнасы да тәсир етеди. Анығырағы, даўыслының еринлик болыўы оның екинши формантын төменлетеди. Даўыслы [ү] фонемасы биринши формантының жийлиги бойынша (260-550 гц) басқа қысық даўыслылардан хеш айырмасы жоқ (2-кестени 11-сүўретти қараңыз).

§ 20. Даўыслы [ө] фонемасының сыпатламасы

Даўыслы [ө] - тил ортасы, орта көтериңки, еринлик фонема. Артикуляциялық жақтан [ү] фонемасы сыяқлы тилдиң ортаңғы бөлиминиң таңлайдың ортасына (жумсақ таңлайдың алдыңғы бөлимине) қарай көтери́лиўи, тилдиң артқы хәм алдыңғы бөлимлериниң түсиңки, тил түбиниң жутқыншақ дийўалынан қашықласыўы, солай етип тутас тилдиң аўыз бослығының ортасына топлана отырып, оны екиге бөлиў арқалы жасалады. Бирақ [ү] сесин айтқанда тил менен жақ көтериңки, ал [ө] сесин айтқанда түсиңки жағдайда болады. Сондай-ақ рентгенограммадан [ө] сесиниң артқа жылжыңқыраған тил ортасы даўыслысы екенин аңлаў қыйын емес. Еринлик даўыслы болғанлықтан еринлер алға үйрилип, дөңгелек саңлақ пайда етиледі, нәтийжеде аўыз бослығының алдыңғы шегарасы тислер емес, ал еринлер болады (7,9-сүўретлер). Тил ортасы даўыслылары болған [и] менен [ә], [ү] менен [ө] фонемаларын өз ара салыстырып қарасақ, [и] сесине қарағанда [ә] әдеўир түсиңки екенин, ал [ү] сесине қарағанда [ө] шамалы түсиңки екенин көремиз (8,9-сүўретлер). Тилдиң тик жағдайы бойынша [ү] хәм [и] сеслерине салыстырғанда қысық, ал [ү] хәм [и] сеслерине салыстырғанда ашық фонема. Сонлықтан да буны орта көтериңки фонема деп атаймыз.

9-сүўрет. Даўыслы ө сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы (ө -үзик сызық)

Акустикалық жақтан [ө] дауыслығы еринлік, оның үстине еринлік [ү] сесине қарағанда да ашық фонема болғанлықтан тил ортасы дауыслығы фонемалардың ишінде ең төмен жийиликтеги екінші формантына ийе болады (1290-1510 гц). Биринші формантының жийилиги бойынша орташа орынды ийелейди (320-500 72): ашық дауыслығылардан төмен, қысық дауыслығылардан жоқары жийиликте болады (2-кестени хәм 11-сүүретти қараңыз).

§ 21. Дауыслығы [а] фонемасының сыпатламасы.

Дауыслығы [а] - тил арты, ашық, езиулік фонема. Артикуляциялық жақтан тил арты дауыслығыларының хәммесине ортақ жағдай - тутас тилдің тулғасының кейин шегиниуи хәм тил артының белгили дәрежеде артқы (жумсақ) таңлайдың тусына көтерилиуи арқалы жасалады. Тутас тилдің бундай жағдайында тил ушының кейин шегиниуи хәм тил түбинің жутқыншақ дийуалына жақынласыуи тәбийғый нәрсе. Тилдің усундай қәлипте болыуи ауыз бослығының алдыңғы бөлимінде үлкенирек, ал артқы бөлимінде киширек көлемдеги кеңликти пайда етеди. Берилген бул сыпатлама толығы менен [а] дауыслығының жасалыуына туура келеди. Тил тутасы менен кейин шегинип, тил түбинің жутқыншақ дийуалына жақынласыуи, тил артының көтерилиуи, тилдің алдыңғы бөлиминің түсиңки халда болыуи, жақтың кең ашылыуи арқалы [а] фонемасы жасалады. Еринлер ашық жағдайында болып, ауыз бослығының алдыңғы шегарасы хызметин алдыңғы тислер атқарады (10-сүүрет). Бул фонема ең ашық хәм тил арты болғанлықтан, күтилгениндей-ақ, палатограммада хеш из қалдырмайды. Рентген сүүретинен көринип турғанындай-ақ тутас тил ауыз бослығының артқы бөлимине топланып, оның алдыңғы бөлимінде кең көлемди пайда еткен.

10-сүүрет. Дауыслығы а, ы сеслеринің рентгенограмма хәм палатограммалары (ы-үзик сызық).

Акустикалық жақтан [ә] сыяқлы биринші хәм екінші формантлардың аралығы өз ара жақын болыуи менен бирге (570-1000 гц хәм 1130-1390 гц) хәр бир форманттың төменги хәм жоқарғы шегарасы көбирек айырмашылыққа ийе (Ф8 диң төменги шегарасы 570 гц болса, жоқарғы шегарасы 1000 гц; Ф88 ниң төменги шегарасы 1130 гц болса, жоқарғы шегарасы 1390 гц). Бул

11-сүүрет. Барлық даўыслы фонмалар қатнаскан сөзлердің спектограммалары .

жағдай оның ашық даўыслы фонема екени менен тиккелей байланыссы. Екинши формантының жийлиги бойынша ериннің қатнасы хәм тилдің жазық жағдайы жағынан өзи менен бирдей болған [ы] фонемасынан азғана айырмашылыққа ийе; ал тилдің жазық жағдайы жағынан өзи менен бирдей болса да, ериннің қатнасы жағынан айырылып турғанлықтан еринлик [у] хәм [о] фонемаларынан көбирек айырмашылыққа ийе (2-кестени хәм 11-сүүретти қараңыз). Биринши формантларының жийлиги бойынша езиўлик, тил арты болыўына қарамастан [ы] менен [а] үлкен айырмашылыққа ийе (570-1000 гц. хәм 250-660 гц). Себеби олар тилдің тик жағдайы бойынша айырылып турады: [ы]-қысық, [а]-ашық фонемалар.

Даўысшылар	F8	F88
e[e]	260-580	1800-2090
И[и]	250-570	1640-1930
ә[ә]	500-970	1380-1840
ү[ү]	260-550	1300-1550
ө[ө]	320-500	1290-1510
ы[ы]	250-660	1160-1440
а[а]	570-1000	1130-1390
у[у]	270-560	830-1090
о[о]	360-730	800-1110

§ 22. Даўысшы [ы] фонемасының сыпатламасы

Даўысшы [ы] - тил арты, қысық, езиўлик фонема.

Көпшилик адамлардың артикуляциясында тил арты даўысшы фонемасы ретинде тилдің артқы бөлиминің көтерилиўи, тил ушының түсиңки, тил түбинің жутқыншақ дийўалына жақынласыўы, солай етип аўыздың алдыңғы бөлиминде көбирек көлем пайда етилиўи арқалы жасалады. (13-сүүрет а,б). Ал айырым адамлардың артикуляциясында аралас даўысшы фонемасы сыпатында тилдің артқы бөлими менен бирге тилдің ушы хәм алдыңғы бөлими таңлайға қарай көтерилип, солай етип тилдің үсти жазық жағдайға енип, узынша көлемди пайда етеди (13-сүүрет;в). Даўысшы [ы] сесин айтқанда еринлер ашық хәм бий-

тәрәп халда турып, жаңғырық хызметин атқарыўшы аўыз бослығының алдыңғы шегарасы тислер болады.

12-сүўрет. Даўыслы ы сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

Акустикалық жақтан [ы] фонемасының екинши форманты а фонемасы сыяқлы төмен жийликке ийе. Тек еринлик тил арты фонемаларына салыстырғанда ғана [ы] даўыслысы жоқарырақ жийликте болады. Биринши форманты жағынан ол қысық даўыслыларға да, орта көтериңки даўыслыларға жақынласады (2-кестеге хәм 11-сүўретке қараңыз). Бул жағдай [ы] фонемасының қысық даўыслылар қатарына жатқан менен де, артикуляциялық жақтан олардың қандай да айырмашылыққа ийе екенин аңлатады.

§ 23. Даўыслы [у] фонемасының сыпатламасы

Даўыслы [у]- тил арты, қысық, еринлик фонема.

Артикуляциялық жақтан [у] фонемасы тилдиң толық тулғасы кейин шегингенликтен тил түбиниң жутқыншақ дийўалына жақынласыўы, тил артының жумсақ таңлайға қарай көтерилиўи, тил ушының да кейин шегинип, тутас тилдиң аўыз бослығының артқы бөлиминде шар тәризли түрге ениўи, солай етип аўыз бослығының алдыңғы бөлиминде кең, ал артқы бөлиминде тар көлемди пайда етиўи арқалы жасалады. Еринлик даўыслы болғанлықтан еринлер алға үйрилиўи арқалы бир-бирине жақынласып, дөңгелек саңлақты пайда ете отырып, аўыз бослығының алдыңғы шегарасы хызметин атқарады; артқы бөлими көтерилгенликтен тилдиң ернеклери кейинги азыў тистиң тусына тийип, палатограммада ол анық көринеди (13-сүўрет).

13-сүўрет. Даўыслы у, о сеслериниң рентгенограммалары (о-үзик сызық хәм о сесиниң палатограммасы.

Акустикалық жақтан [у] фонемасының екинши форманты [о] даўыслысы сыяқлы ең төмен жийликке ийе. Бул жағдай [у] фонемасының терең тил арты хәм еринлик екенлигинен дәрек береді. Биринши форманты бойынша басқа қысық даўыслылардан айтарлықтай айырмашылыққа ийе емес (2-кестени хәм 11-сүўретти қараңыз).

§ 24. Даўыслы [o] фонемасының сыпатламасы

Даўыслы [o] - тил арты, орта көтеріңки, еринлик фонема.

Артикуляциялық жақтан [y] фонемасы сыяқлы тилдің артқы бөлімінің жумсақ таңлайға көтеріліуі, тил ушының тилдің толық тулғасы менен бірге кейін шегиніуі, тил түбінің жутқыншақтың дийўалына жақынласыуы, солай етип тутас тил аўыз бослығының ең түпкирине топланып шар тәризли түрге ениўи арқалы жасалады. (14-сүүрет). Даўыслы [y] фонемасына қарағанда тил түсиңки, ал [a] фонемасына салыстырғанда көтеріңки жағдайда болады. Сонлықтан да [o] тилдің тик жағдайы бойынша орта көтеріңки. Еринлик фонема болғанлықтан оны айтқанда еринлер жақынласып, дөңгелек саңлақ пайда етиледі, аўыз бослығының алдыңғы шегарасы хызметин алдыңғы тислер емес, ал еринлер атқарады. Тилдің артқы бөліми көтерілгенликтен соңғы азыў тисте хәм оннан кейиниректе кишкене из қалдырылады (14-сүүрет).

14-сүүрет. Даўыслы o сесинің рентгенограмма хәм палатограммалары

Акустикалық жақтан [o] фонемасының екінши форманты ең төмен жийликке ийе (800-1110 гц). Себеби бул даўыслы терең тил арты хәм еринлик фонема. Биринши форманты ашық даўыслыларға қарағанда төменирек, қысық даўыслыларға қарағанда жоқарырақ жийликте болады (360-730 гц). Солай етип, бул фонеманың да артикуляциялық сыпатламасы менен акустикалық мағлыўматлар толық сәйкес келеди (2-кесте, 11-сүүрет).

Даўыслы фонемаларға берілген артикуляциялық сыпатламаны жуўмақластырып олардың жасалыўында тил хәм еринлердің жағдайын салыстырыў мақсетинде рентгенограммаларды бирлестирдик. Әлбетте, буған бир доктордың мағлыўматларынан ғана пайдаландық. Тоғыз даўыслының рентгенограммаларының хәммесин бир сүүретте жайластырыў мүмкин болмағанлықтан тил алды хәм тил ортасы даўыслыларының рентгенограммаларын бир сүүретте (15-сүүрет), тил арты даўыслыларының рентгенограммаларын бир сүүретте (16-сүүрет) берилди. Бунда даўыслылардың жасалыўындағы тилдің тик жағдайы менен жазық жағдайын хәр тәреплеме салыстырып көриўге имканият болатуғынлығы есапқа алынды.

15-сүүрет. Тил алды хәм тил ортасы даўыслыларының рентгенограммалары.

Сондай-ақ даўыслылардың биринши хәм екінши формантларының жийлиги хәкқындағы мағлыўматлар 18-сүүреттеги диаграммада берилди. Диаграммдан көринип турғанындай-ақ, ашық даўыслылар (a, ə) төменде, қысық даўыслылар (e, и, y, ү) жоқарыда, ал тил арты (хәм еринлик) даўыслылар (o, y) оң жақта, тил алды (хәм езиўлик) даўыслысы (e) шеп жақта жайласқан. Бул көри-

нис алынған артикуляциялық мағлыұматларды (рентген хәм палатограф мағлыұматларын) толық тастыйықлайды.

16-сүүрет. Тил арты даўыслыларының рентгенограммалары.

Жуўмақлап айтқанда, даўыслы фонемалардың артикуляциялық сыпатламасы менен олардың акустикалық сыпатламасы толық сәйкес келетуғынын көре-миз. Тилдің жазық жағдайы бойынша тил алды [e] фонемасы ең жоқарғы екинши формантына ийе, тил арты фонемалары, әсиресе еринлик тил арты фонемалары болған [o], [y] даўыслылары ең төмен жийликтеги екинши формантына ийе. Тил ортасы даўыслыларының екинши форманты тил алды хәм тил арты даўыслыларына салыстырғанда орташа жийликке ийе. Сондай-ақ тил ортасы даўыслыларының арасында еринлик [ø], [y] даўыслыларының екинши форманты төменирек жийликте болады.

17-сүүрет. Даўыслылардың биринши хәм екинши формантларының жийилиги хәкқында мағлыұмат

Солай етип тилдің жазық жағдайы даўыслылардың екинши формантына көбирек тәсир етиўи менен бирге, олардың еринлик хәм езиўлик болыўы да екинши формантқа азлап тәсир ететуғынын көре-миз. Даўыслылардың тил арты болыўы екинши формантты төменлетиўши қәсийетке ийе болса, олардың еринлик болыўы да екинши формантты төменлететуғын 2-кестедеги санлар тастыйықлайды. Ашық хәм қысық даўыслылардың екинши формантларын салыстыра отырып, даўыслылардың тил арты, еринлик болыўы менен бирге оның ашық болыўы да екинши формантты төменлетиўши қәсийетке ийе екенін көре-миз. 2-кестедеги [o] хәм [y], [a] хәм [ы], [ø] хәм [ү], [ə] хәм [и] фонемаларының екинши формантларының жийлигин салыстыра отырып, тилдің жазық жағдайы менен бирге оның тик жағдайы да аз да болса екинши формантқа тәсир ететуғынын аңлаймыз.

§ 25. Даўыслылардың классификациясы

Артикуляциялық хәм акустикалық таллаўлар тийкарында тилдің жағдайы бойынша қарақалпақ тили даўыслыларын төмендегидей топарларға бөлиўге болады. Артикуляциялық мағлыұматлар тийкарында [e] фонемасын хәкыйқат тил алды даўыслысы десек болады. Бул пикир акустикалық мағлыұматлар менен де

толық тастыйықланады: [e] дауыслығын айтқанда спектрдің жоғарғы бөліміндегі жийилік күшейеді хәм екінші форманты басқа қалеген дауыслығының екінші формантынан жоғары жийилікте болады. Екінші топарды [и] [ә] [ү] [ө] дауыслығы қурайды. Бул дауыслығының артикуляциясын қарақалпақ тилинің басқа дауыслығы менен салыстыра отырып, олар тил ортасы дауыслығы болады деген шешімге келдик. Акустикалық жақтан тил алды, тил ортасы хәм тил арты дауыслығының екінші формантларын өз-ара салыстырғанымызда тил ортасы дауыслығының екінші формантлары (орташа 1400-1700 гц) тил алды дауыслығының екінші формантынан (орташа 1800-2090 гц) төмен, тил арты дауыслығының екінші формантларынан (орташа 980-1260 гц) жоғары жийилікте екенін көреміз. Демек тил ортасы дауыслығының екінші формантлары тил алды хәм тил арты дауыслығының екінші формантларына қарағанда орташа жийилікте болады. Бул акустикалық мағлыұмат [и] [ә] [ү] [ө] дауыслығының тил ортасы екенін тастыйықлайды. Шинші топарды тил арты дауыслығы - [а], [о], [у], [ы] қурайды. Артикуляциялық жақтан тил арты хәм аралас вариантларына ийе болған [ы] дауыслығы екінші формантының жийилигі бойынша тил арты дауыслығының қатарына қосылады. Булардың хәммесинің екінші формантлары, әсиресе, еринлик [о] хәм [у] фонемаларының екінші формантлары, ең төмен жийилікке ийе болады.

Тилдің тик жағдайы бойынша дауыслығы ренгенограмма, палатограмма мағлыұматлары тийкарында артикуляциялық жақтан ашық, қысық, орта көтеріңки деп бөліудің дурыс екенін акустикалық (спектографиялық) мағлыұматлар да тастыйықлайды. Дауыслығының биринші формантларын салыстыра отырып, қысық дауыслығы болған [e], [и], [у], [ү], [ы] фонемаларының биринші формантларының жоғары жийилікте (орташа 258-588 гц), ашық дауыслығы болған [а], [ә] фонемаларының биринші формантларының жоғары жийилікте (орташа 535-1020 гц), орта көтеріңки дауыслығы болған [о], [ө] дауыслығының биринші формантлары ашық хәм қысық дауыслығына салыстырғанда орташа жийилікте (орташа 340-695 гц) екенін көреміз.

Еринлик дауыслығының екінші формантларын жубайлас езиулик дауыслығының екінші форманты менен салыстыра отырып, еринлик дауыслығы төмен жийиліктегі екінші формантына ийе екенін көреміз. Мәселен, жиңишке еринлик дауыслығы болған [ү], [ө] фонемаларының екінші формантлары сәйкес жиңишке езиулик дауыслығы болған [ә], [и] фонемаларының екінші формантларынан төмен жийилікте, жууан еринлик дауыслығы болған [у] менен [о] фонемаларының екінші формантлары сәйкес жууан езиулик дауыслығы болған [а], [ы] фонемаларының екінші формантларынан төмен жийилікте болады.

Қарақалпақ тилинде [ә]-[а], [ө]-[о], [и]-[ы], [ү]-[у], [e]-[и] хәм [ы] жубайлас фонемалары тилдің тек жазық жағдайы бойынша бир-биринен айрылады.

Тилдің тик жағдайы бойынша бул жубайлас дауыслығы, я ашық, я қысық, я орта көтеріңки, ериннің қатнасы бойынша я еринлик, я езиулик болады. Жаңғырық хызметин атқарыушы ауыз бослығының қысылған бөлімінің тамақтан еринлерге қарай жылжыуы екінші форманттың жоғарылауына хәм аз

дәрежеде биринши форманттың төменлеуіне себепши болады. Спектограмма-ларда жоқарыдағы жубайлас дауыссызлардың соңғыларының ([a], [o], [y], [ы] фонемаларының) биринши хәм екинши формантлары бир-бирине жақын жайласады, ал алдыңғыларының ([ə], [ө], [ү], [и], [е] фонемалының) биринши хәм екинши формантлары бир-биринен қашық жайласады. Бул жууан хәм жиңишке дауыссызлардың акустикалық жақтан өзгешелигин аңлатады.

Жаңғырық хызметин атқарушы ауыз бослығының формасы хәм көлемин өзгертуге тиккелей қатнасатуғын хәрекетшен сөйлеу ағзалары болған тил хәм еринлердин жағдайына қарап дауыссыз фонемалар классификацияланады. Бунда тилдин алға ямаса артқа жылжыуы, жоқары көтерилиу дәрежеси хәм ериннин қатнасы есапқа алынады.

Берилген артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламалар тийкарында қарақалпақ тилинин дауыссызларын фонетикалық жақтан тилдин жазық жағдайы бойынша тил алды [e], тил ортасы [и], [ə], [ү], [ө], тил арты [a], [o], [y] хәм аралас [ы] (ол тил арты реңкине де ийе) деп; тилдин тик жағдайы бойынша ашық [a], [ə], қысық [и], [e], [ү], [y], [ы] хәм орта көтеринки [o], [ө] деп; ериннин қатнасы бойынша еринлик [o], [ө], [y], [ү] хәм езиулик [a], [ə], [ы], [и], [e] деп бөлиуге болады.

Тилдин жазық жағдайы жағынан тил алды, тил ортасы хәм тил арты болыуы менен дауыссызлар фонетикалық сыпатламасы хәм фонологиялық белгилери бойынша сәйкес келеди. Ал тилдин тик жағдайы бойынша фонетикалық жақтан ашық, қысық, орта көтеринки болса, фонологиялық жақтан тек ашық хәм қысық болады. Тилдин тик жағдайы бойынша фонетикалық жақтан ашық, қысық, орта көтеринки деп үш топарға бөлгенде ериннин қатнасыуы ямаса қатнаспауына қарамастан, тилдин көтерилиу дәрежеси ғана есапқа алынады. Дауыссыз [o], [ө] фонемалары сәйкес [a], [ə] сеслерине қарағанда тилдин көтеринки жағдайында, ал [y], [ү] сеслерине қарағанда тилдин түсиңки жағдайында айтылады. Сонлықтан тилдин көтерилиу дәрежеси бойынша бир жағынан езиулик [a], [ə] дауыссызларына, екинши жағынан еринлик [ү], [y] дауыссызларына салыстырғанда еринлик [o], [ө] дауыссызлары орта көтеринки болады.

Артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламалардың жуумағы ретинде дүзилген дауыссыз сеслердин фонетикалық кестеси менен олардың биринши хәм екинши формантларының жийилиги тийкарында дүзилген диаграмманы салыстырып қарасақ, олар ортасындағы нызамлы сәйкесликти аңлаймыз. Диаграмманың хәм кестениң ең төменинде ашық дауыссызлар, ал оң тәрепинде тил арты, сол тәрепинде тил алды хәм тил ортасы дауыссызлары жайласқан. Мине, бул артикуляциялық хәм акустикалық мағлыұматлардың өз ара сәйкес келиуи болып табылады.

Дауыссыз фонемалар

§ 26. Дауыссызлардың фонемалық қурамы

Түркий тиллерге араб, парсы тиллеринен көплеген сөзлердің кирип келиуіне шекемги дәуірди, яғный ислам дининиң таралыуына шекемги дәуірди даўыссызлар системасының ең дәслепки басқышы деп алсақ, ол дәуірде Н.А.Баскаковтың көрсетиуі бойынша он төрт даўыссыз фонема - [м], [п], [ў], [н], [л], [р], [т], [к], [с], [з], [ш], [ж], [й], [ң] болған. Ал [б], [д], [г], [х], [к], [ғ] сеслери айрықша фонема емес, олар айырым фонемалардың реңки хызметин атқарған.¹ Бул пикир қарақалпақ тилиниң даўыссыз фонемалар системасының раўажланыуына да тиккелей қатнаслы.

Даўыссыз фонемалардың тарийхый раўажланып, қәлиплесиуиниң келеси басқышы ислам дининиң таралыуы хәм араб, парсы тиллеринен көплек сөзлердің кириуі менен байланыслы болған. Бул дәуірде жоқарыда көрсетилген он төрт фонемаға қосымша [б], [д] [х], [г] сеслери фонеманың реңки қәлпинен енди өз алдына айрықша фонема болып қосылған. Ал, [ф], [х] даўыссыз фонемалары болса, тиккелей араб, парсы тиллеринен кирген сөзлер менен бирге өткен. Солай етип, бул басқышта даўыссызлардың фонемалық курамы 20 фонемадан ибарат болған.

Даўыссызлардың раўажланыуының соңғы басқышы Қарақалпақстанда кеңес хукиметиниң дүзилиу дәуирине туўра келеди. Бул басқыш орыс хәм интернациональлық сөзлердің қарақалпақ тилине көплек кирип келиуі менен сыпатланады. Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден сөзлердің өтиуі менен қарақалпақ тилиниң даўыссызлар курамына в [в], ц [с], ч [с¹] фонемалары қосылған.¹

Солай етип, хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң даўыссызларының курамы хәммеси болып жигирма үш фонемадан турады. Олардан тек орыс тилинен кирген сөзлерде ғана жумсалатуғын үш даўыссызды (в, с, с) хәм араб, парсы тиллеринен аўысқан сөзлерде жумсалатуғын еки даўыссызды (ф, х) алып тасласақ, тек он сегиз даўыссыз қалады: [б], [п] [м], [ў] [с], [з] [ш], [ж] [т], [д] [н], [л] [р], [й] [к/қ] [ғ/ғ], [ң] [х]. Булардың ишинде де жуўысыңқы үнсиз, кишкене тиллик [х] даўыссызының фонемалық қәсийети басқа даўыссызларға қарағанда гүмилжи екенин атап көрсетиу керек. Жабысыңқы даўыссыз [к/қ] фонемасының [к] реңки интервокаль жағдайда мудама жуўысыңқы [х] сеси менен алмасады. Солай етип интервокаль жағдайда [к], [х] сеслери бир фонеманың еки түрли реңклери ўазыйпасын атқарады. Мысалы: [саха], [тохал], [тахым] хәм т.б. Буннан тысқары сөздің басында да жабысыңқы [к] менен [х] жуўысыңқы сеслериниң фонема ретинде қарама-қарсы қойылыуы турақлы емес. Аўызеки сөйлеу тилинде олардың бири орнына екіншиси жумсалыуы мүмкин. Бирақ буның менен сөздің мәниси өзгермейди. Мысалы: [қор]-[хор], [қал]-[хал] хәм т.б. Бул жерде әдебий нормадан шетлеушилик сезилгени менен улыўма мазмун

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II т., 57-б.

¹ Н.А.Баскаковтың жазыуы бойынша даўыссызлардың раўажланыуының хәзирги басқышында, жумсақ л⁴ сеси өз алдына фонема сыпатында қаралады. Қарақалпақ тилинде даўыссызлардың қатты-жумсақлығы фонемалық әхмийетке ийе болмайды. Сонлықтан жумсақ л⁴ сесин өз алдына фонема демей, қарақалпақ тилиндеги л фонемасының реңки деп есаплау керек. Қараңыз: Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. II т. 58-б.

өзгермейди. Ал [қан]-[хан], [қор]-[хор], [қабар]-[хабар] хәм т.б. жубайлас сөзлерин айырып турған [қ] хәм [х] даўыссызлары болып табылады.

Солай етип қарақалпақ тилиндеги жуўысыңқы [х] даўыссыз сеси бирде (интервокаль жағдайда) жабысыңқы [к/қ] фонемасының [қ] реңки менен орын алмасып, бир-бири менен басқа-басқа фонемалар ретинде емес, ал бир фонеманың реңклери сыяқлы қарым-қатнаста болады, бирде (сөз басында) айрықша фонема ретинде хызмет атқарады. Мәселен, [хабар] - атлық мәнисинде, [қабар] - фейил мәнисинде жумсалған сөзлер бир-биринен тек [қ] хәм [х] сеслери арқалы айрылып тур. Бул жерде [қ] хәм [х] басқа-басқа фонемалардың реңклери ўазыйпасында келген.

Қарақалпақ тилиндеги даўыссыз фонемалар ортасында [к], [қ], [г], [ғ] сеслерин хәзирги күнге шекем өз алдына айрықша фонемалар деп есаплап хәм олардың хәр бирин айрықша таңбалар менен таңбалап келген болсақ, енди бул көз-қарасты қайта қарап шығыўға туўра келеди. Биз бурынырақта бул даўыссызлардың фонемалық қәсийети жөнинде былай деген едик: «Даўыссызлардың фонемалық қәсийети жөнинде сөз болғанда тил арты к хәм г сеслери қишкене тиллик қ хәм ғ сеслерине фонема ретинде қарама-қарсы қойыла ма, ямаса к, қ сеслери к фонемасының, ғ, г сеслери г фонемасының комбинаторлық оттеноклары ма деген сораў қойылады. Бундай сораўдың туўатуғының себеби көпшилик сөзлерде к, г сеслери жиңишке даўысшылар менен, ал қ, ғ сеслери жуўан даўысшылар менен қоңсылас болып жумсалады. Усыған тийкарлана отырып к, г фонемалары хәр түрли фонетикалық жағдайға байланысly, яғный олар жуўан даўысшылар менен келсе, сәйкес жуўан (к, ғ), оттеноклары арқалы, ал жиңишке даўысшылар менен келсе, жиңишке (к, г) оттеноклары арқалы сөзлерде жумсалады деўге болар еди. Бирақ қ хәм ғ сеслери жуўан даўысшылар менен қоңсылас жағдайда жумсалыўы менен бирге олар к, г сеслери сыяқлы жиңишке ә даўысly фонемасының алдында да жумсалады. Мысалы: *қәде, қәдир, қәте, қәнес, қәдем, қәрели, қәсте, гәлле, гәлет, гәззел* т.б. Сондай-ақ қарақалпақ тилинде актив қолланылып жүрген көп ғана сырттан кирген сөзлерде к, г сеслери жуўан даўысшылар менен де жумсалады. Мысалы: *Кавказ, канал, камал, казарма, газон, галстук* т.б. Демек, к, ғ хәм к, г сеслериниң жумсалыўы фонетикалық жағдайға, қоңсылас даўысшылардың жуўан-жиңишкелигине ғана байланысly емес, ал тилдиң дәстүрине байланысly. Сонлықтан қ, ғ сеслери жуўан даўысly фонемалар менен жумсалатуғын к хәм г сеслериниң оттеноклары емес, ал олар к, г даўыссыз фонемалары сыяқлы өз алдына дара-дара фонемалар деп саналыўы керек».¹ Бирақ бул пикирди тексерип көриў ушын жүргизген соңғы дәўирдеги қосымша бақлаўларымыз жоқарыда айтылған пикирди тастыйықламады.

Керисинше, [қ] менен [к] сеслериниң екеўи бирден бир үнсиз даўыссыз фонеманың жуўан хәм жиңишке реңклери, ал [г] менен [ғ] сеслериниң екеўи де бирден бир үнли даўыссыз фонеманың жуўан хәм жиңишке реңклери деген жуўмақ шығарыўға себепши болды. Олар артикуляциялық жақтан хәр түрли сеслер түринде айтылған менен, яғный [қ] менен [ғ] -кишкене тиллик, [к] менен

¹ Бердимуратов Е. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, 1979, 73-бет.

[Ғ] -тил арты болғаны менен хәм жазыўда басқа-басқа таңбалар менен таңбалаңғаны менен оларды төрт түрли фонема (к, қ, ғ, ғ) деп санаўға болмайтуғынына, ал тил арты-кишкене тиллик, үнсиз, жабысыңқы даўыссыз [к/к] фонемасының жуўан (к) хәм жиңишке (к) реңклери екенине, сондай-ақ бирден-бир тил арты - кишкене тиллик, үнли, жабысыңқы даўыссыз ғ/г даўыссыз фонемасының жуўан (ғ) хәм жиңишке (г) реңклери екенине бизде толық исеним пайда болды.

Хәзирги орфографиялық қәделер бойынша қәде, қәте, ғәлле, тәғдир түриндеги сөзлерде соңғы жиңишке буўынның тәсири нәтийжесинде алдыңғы буўында [к] хәм [ғ] даўыссызлары менен қоңсылас болып келген даўыслы сестин жиңишке [ә] түринде айтылыўы тәмийнленеди деген түсиникке сүйене отырып, жазыўда ә түринде жазылып жүр. Шынында бул жерде қоңсылас буўынның кейинли тәсирине қарағанда, яғный соңғы жиңишке буўынның алдыңғы буўынды жиңишкертиўши тәсирине салыстырғанда, қоңсылас сестин илгерили тәсири, яғный [к] хәм [ғ] жуўан даўыссызларының соңындағы даўыслыны жуўанлатыўшы тәсири күшли болса керек. Бир буўынның қурылысында [к] хәм [ғ] даўыссыз сеслери менен қоңсылас болып келген хәм усы дәўирге шекем жиңишке даўыслы фонема деп жүрген [ә] сеси ҳақыйқатында [а] жуўан фонемасы сыяқлы акусикалық сыпатламаға ийе екенин мына эксперименталь мағлыўматлар толық тастыйықлады.

Биринши буўындағы даўыслының биринши хәм екинши формантлары (F I, FII) ҳаққында мағлыўмат :

сөзлер	F I	F II
қәде	500-900	1000-1400
қәте	500-900	1000-1400
қәдир	500-900	1100-1400
қәпес	500-950	1100-1400
қәдем	500-950	1200-1500
қәрели	500-950	1200-1500
қәсте	500-900	1000-1300
ғәлле	500-950	1000-1300
тәғдир	500-950	1000-1250
орташа	500-925	1075-1385

Даўыслы фонемалардың биринши форманты (F I) тилдиң тик жағдайына, яғный тилдиң таңлайға қарай көтерилиўи дәрежесине тиккелей байланыслы болады. Даўыслы сес қаншелли көтеринки (қысық) болса, F I соншелли төмен жийликте болады. Ал даўыслы сес қаншелли түсиниңки (ашық) болса, F I соншелли жоқары жийликте болады. F II тилдиң жазық жағдайына, басқаша айтқанда тилдиң алға ямаса артқа қарай жылжыў дәрежесине, байланыслы болады. Даўыслы сес қаншелли тил алдырақ болған сайын, F II соншелли жоқары

жийликте болады; ал ол қаншелли тил артырақ болған сайын FII соншелли төмен жийиликте болады.

Биз қарақалпақ тилиндегі дауыссыз фонемалардың формантлық құрылысы хаққындағы мағлыұматлар менен салыстырып қарасақ, жоқарыдағы сөзлердин биринши бууынларындағы дауыссызның екінши форманты жууан [а] дауыссыз фонемасының екінши формантына жақын келетуғынын көремиз. Дауыссыз [а] фонемасының екінши форманты 1130-1390 гц, [ә] дауыссызның екінши форманты 1380-1540 гц², ал келтирилген мысаллардың биринши бууынындағы дауыссызның екінши форманты 1075-1385 гц жийликте болады. Солай етип, [к] хәм [ғ] дауыссызлары менен қоңсылас халда бир бууынның құрылысында келген дауыссызны биз жиңишке [ә] фонемасы деп жүрген болсақ, буны акустикалық мағлыұматлар тастыйықламайды. Керисинше, ол фонетикалық жағдайда жумсалған жууан [а] фонемасы болып табылады. Сондай-ақ, артикуляциялық жақтан да жууан [к] хәм [ғ] дауыссызлары менен қоңсылас жағдайда бир бууынның құрамында жиңишке дауыссызның айтылыуы мүмкин емес. Буған қарақалпақ тилиндегі дауыссызлар сингармонизми жол бермейди. Өйткени дауыссызлар сингармонизми бойынша қарақалпақ тилинде барлық дауыссызлардың жууан реңклери жууан (тил арты) дауыссызлар, ал жиңишке реңклери жиңишке (тил ортасы, тил алды) дауыссызлар менен келеди. Солай етип, қоңсылас бууынлардың жууан я жиңишкелигинен ғәрезсиз халда [к] хәм [ғ] дауыссызлары менен тек жууан дауыссызлар ғана бир бууынның құрылысында келе алады. Ал жиңишке дауыссызлар ондай фонетикалық жағдайда ушыраспайды.

Сондай-ақ, [к] хәм [ғ] жиңишке дауыссызлары менен жууан дауыссызлардың бир бууын құрылысында қоңсылас келиуи де тәбийғый жағдай емес. Биз [канал], [кәмал], [гараж] түриндегі сөзлерди алып, олардағы жиңишке [к], [ғ] дауыссызлары менен қоңсылас келген дауыссызның формантлық құрылысын салыстырып қарасақ, усы ўақытқа шекем жууан [а] деп жүрген дауыссызның хақыйқатында жиңишке [ә] сыяқлы акустикалық сыпатламаға ийе екенин көрдик. Буны төмендегі екперименталь мағлыұматлар тастыйықлады.

Биринши бууындағы дауыссызның формантлық құрылысы хаққында мағлыұмат:¹

сөзлер	FI	FII
--------	----	-----

¹ Бул мағлыұматлар тутасы менен автордың (А.Дәулетов, Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің сеслик дүзилиси. Нөкис, 1995, 82-87 б.б.) монографиялық мийнетинен алынды.

канал	550-1000	1400-1800
камал	550-900	1400-1800
Кавказ	550-900	1350-1800
казарма	550-900	1350-1800
газон	600-1000	1300-1700
гараж	600-1000	1400-1700
галстук	550-900	1350-1700
газета	550-900	1400-1900
орташа	560-940	1375-1775

Биз бул санларды каракалпак тилинің даўыслы фонемаларының формантлық қурылысы жаққындағы мағлыұматлар² менен салыстырып қарасақ, келтирилген сөзлердің биринши буўынындағы даўыслығының еккинши форманты (еккинши формант даўыслығының жуўан я жиңишкелигине тиккелей қатнаслы болады) жиңишке [ә] даўыслы фонемасының еккинши формантына жақын келетуғынын көремиз. Жоқарыда айтылғанындай-ақ [ә] даўыслығы фонемасының еккинши форманты 1380-1840 гц жийликте, [а] даўыслығы 1130-1390 гц жийликте, ал келтирилген мысаллардың биринши буўынындағы даўыслығының еккинши форманты 1375-1775 гц жийликте болады. Бул үш түрли санларды салыстыра отырып, жоқарыда келтирилген сөзлердің биринши буўынындағы даўыслығының акустикалық жақтан жуўан [а] фонемасына емес, ал жиңишке [ә] фонемасына жақын екенине исеним пайда болады. Солай етип, [к] хәм [г] даўыссызлары менен қоңсылас ҳалда бир буўынның қурамында келген даўыслығы жуўан [а] фонемасы деп жүрген болсақ, буны акустикалық мағлыұматлар тастыйықламайды. Керисинше, ол жерде келген жиңишке даўыслығы [ә] фонемасы болып саналады. Сондай-ақ, артикуляциялық жақтан да жиңишке [к] хәм [г] даўыссызлары менен қоңсылас жағдайда бир буўынның қурылысында жуўан даўыслығының айтылығы мүмкин емес. Буған каракалпак тилиндеги даўыссызлар сингармонизми жол бермейди. Солай етип, қоңсылас буўындардың жуўан я жиңишкелигинен ғәрезсиз ҳалда жиңишке [к] хәм [г] даўыссызлары менен тек жиңишке даўыслығылар ғана бир буўынның қурамында келе алады. Ал жуўан даўыслығылар ондай фонетикалық жағдайда ушыраспайды.

Қаракалпак тилиндеги усы күнге шекем [Ғ] хәм [Г], сондай-ақ [қ] хәм [к] сеслериниң хәр бири басқа-басқа фонемалар ретинде танылып келген болса, енди жоқарыда айтылған мағлыұматларға сүйене отырып, [қ] жуўан даўыслығылар менен бир буўында, [к] жиңишке даўыслығылар менен бир буўында жумсалатуғын бир пүтин [к/к] үнсиз даўыссыз фонемасының жуўан және жиңишке реңкleri деп саналығы керек. Ал [Ғ] хәм [Г] сесleri де тап сондай қатнастағы,

² Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 96-б.

яғнай [Ғ] жуған дауыслылар менен бир буғынның қурамында [Г] жиңишке дауыслылар менен бир буғынның қурамында жумсалатуғын бир пүтин үнли [Ғ/Г] дауыссыз фонемасының жуған және жиңишке реңклери деп саналыуы керек. Солай етип, [к] менен[Ғ] тек жуған дауыслылар менен, [к] менен [Г] тек жиңишке дауыслылар менен жумсалатуғын реңклер болғанлықтан бул жағдай жазыуда да қатаң есапқа алыныуы керек.

Хәзирги қарақалпақ тилинде [й], [ў] дауыссызларының фонемалық қәсийетлерине айырықша тоқтау талап етиледи. Себеби олар, бириншиден, айтылыуы жағынан сөздің хәм буғынның басында және ақырында еки түрли болады. Екиншиден, дауыслыларға ең жақын дауыссыз сес ретинде булар дауыслы фонемалар менен бир буғында келип, ашық хәм туйық дифтонгларды пайда етиуге қатнасады. Шиншиден, сөзлердің түрли орынларында жумсалыуы (дистрибуциясы) жағынан олар бирдей емес. Соның менен бирге [й] сонанты сөздің басында жумсалыуы жағынан ең жақын тууысқан тиллер болған түркий тиллердің қыпшақ-ноғай бөлимшесине киретуғын қазақ, ноғай хәм қарақалпақ тиллеринде бирдей емес. Бул сес ноғай тилинде сөздің басында жийи жумсалады. Ал қарақалпақ тилинде сийрек жағдайда [я], [яр], [якшы], [йәки], [як], [йүсүп] усаған сөзлерде ушырасады. Ал хәзирги қазақ тилинде [й] сонанты сөздің басында пүткиллей жумсалмайды.

Орыс әлипбеси тийкарындағы қарақалпақ жазыуында сөздің басында й хәриби тек йош, йод сыяқлы бир-еки сөзде ғана ушырасып, қалған орынларда [й] сеси [а] хәм [ә] ашық дауыслылары менен келгенде сол дауыслы сеслер менен бирликте я хәриби менен таңбаланатуғын еди. [Е] сеси менен келгенде [й] сонанты биргеликте [е] таңбасы менен таңбаланады. Сондай-ақ [о] сеси менен келгенде де [й] сеси сол дауыслы менен қосылып, бир таңба менен, яғнай ё таңбасы менен аңлатылады. Ал әуелги хәм соңғы әлипбелерде уе сеслер дизбеге е хәриби менен аңлатыла береди.

Хәзирги хәм бурынғы қарақалпақ тилинің имла қәделери бойынша ў [ў] хәриби тек ашық, а, ә [ә] дауыслыларының алдында ғана келеди. Мәселен, ўаз [ўаз], ўақыт [ўақыт], ўәде [ўәде], ўәкил [ўәкил], т.б. Ал еринлик дауыслы болған о, ө [ө] фонемаларының алдында ў [ў] сеси анық еситилген менен айырықша таңба менен таңбаланбайды. Сөздің басында келген сол о, ө хәриплериниң хәр бири сәйкес еринлик дауыссыз [ў] хәм еринлик дауыслы [о], еринлик дауыссыз [ў'] хәм еринлик дауыслы [ө] сеслериниң дизбегин аңлатып отырады.

Жоқарыда айтқанымыздай-ақ сонант [й]хәм [ў] айырықша фонема ретинде қарақалпақ тилинде сөздің барлық жағдайларында жумсалады. Оны тастыйықдау ушын мына бир мағлыұматты келтириудің өзи-ақ жеткиликли: [й] хәм [ў] аффикслик морфема хызметин атқара алады. Мәселен, [й] сонанты менен [е] дауыслысы арасынан, [ў] сонанты менен [ө] дауыслысы арасынан морфеманың шегарасы өтеди. Мәселен, [тийе], [кеүө], сөзлеринде [йе], [ўө] дифтонгларының ортасынан морфеманың шегарасы өтип тур.

Сондай-ақ [й], [ў] дауыссызлары сөздің басында ашық [а] хәм [ә] дауыслы фонемаларының алдында жумсалады. Бул дауыслылардың алдыңғы [й], [ў] сонантлары [а] дауыслысының алдында түсирилип қалдырылса, онда жаңа сөз

пайда етиледі. Мәселен, [йар]- [ap], [ўаз]- [az]. Ал [ә] дауыссызының алдында түсирилип қалдырылса, мәни аңлатпайтуғын эпиұайы бир сеслер дизбегине айланады. Мәселен, салыстырың: [йәки]- [әки], [ўәж]- [әж]. Булардың соңғылары мәни аңлатпайды.

Солай етип [й], [ў] сеслериниң сөздиң ақырында хәм ортасында ғана емес, сондай-ақ сөздиң басында да айырықша фонемалар ретінде жумсалатуғынын көремиз.

Сөздиң ең басында тек ғана [йе], [ўо], [ўө] дифтонглары ушырасып қоймайды. Соның менен бирге оларға усаған [йа], [йә], [ўа], [ўә] дифтонглары да жумсалады хәм ол дифтонглардың хәр бири сөзсиз еки фонеманың дизбеги болып саналады. Олай болса, тап сондай фонетикалық жағдайда жумсалатуғын [йе], [ўо], [ўө] дифтонглары да еки фонеманың дизбегинен турады деп саналыуы керек. Басқаша айтқанда дауыссыз [й], [ў] сеслери дауыссыз [а] хәм [ә] сеслериниң алдында сөзсиз айырықша фонемалар деп танылса, онда аналогия бойынша олар басқа дауыссызлардың алдында келгенде (мәселен, дауыссыз [е], [о], [ө] фонемаларының алдында келгенде де) айырықша фонемалар деп танылыуы талап етиледі.

Хәзирги қазақ тилиниң мағлыұматлары тийкарында бундай жуўмақ шығарыуға болмайды. Себеби хәзирги қазақ тилинде дауыссыз [й] хәм [ў] фонемалары сөздиң басында жумсалыуы жағынан шекленген. Ал сөз басындағы [йе], [ўо], [ўө] дифтонглары болса, қарақалпақ тилине салыстырғанда қазақ тилинде жүдә елеспесиз аңлатылады. Сонлықтан да қазақ тилиндеги сөз басындағы бундай сеслик көринисти «дифтонгоидлар» деп атауға болады. Ал сөз басындағы дифтонгоидларды сөз ортасындағы хәм сөз ақырындағы сәйкес монофтонглардың реңлери деў мүмкин. Сонда хәзирги қазақ тилиндеги сөз басындағы аталған дифтонгоидлардың хәр қайсысын бир фонема (монофонема) деп, ал қарақалпақ тилиндеги сәйкес дифтонглардың хәр қайсысын еки фонема (бифонема) деп атауға болады.

Қарақалпақ тилинде дауыссыз [е] фонемасы сөздиң басында мудама дауыссыз [й] сеси менен жумсалғанлықтан, сөздиң басындағы [йе] дифтонгин сөз ортасында хәм ақырында жумсалатуғын [е] монофтонгының реңки деп қарау керек болар еди. Сондай-ақ мудама дауыссыз [о] хәм [ө] фонемалары сөздиң басында дауыссыз [ў] сеси менен жумсалмағанлықтан, сөздиң басындағы [ўо] хәм [ўө] дифтонгларын сөз ортасында хәм ақырында жумсалмайтуғын сәйкес [о] хәм [ө] монофтонгларының реңклери деп қарау керек болар еди. Жақын ўақытқа шекем қарақалпақ тилинде тап солай болып та келди. Хәзир де бундай пикир пүткиллей жоғалған жоқ. Теориялық жақтан бундай надурис жуўмақ шығарыуға қарақалпақ тилиниң хәзирги жазыуы да жәрдем берди. Өйткени сөздиң басындағы дифтонг та, сөздиң ортасындағы хәм ақырындағы сәйкес монофтонг та бирдей таңба менен белгиленип киятыр. Солай етип сөздиң басындағы [йе] дифтонги де хәм сөздиң ортасы менен ақырындағы [е] монофтонги де е хәриби менен, сөздиң басындағы [ўо] дифтонги де хәм сөздиң ортасындағы [о] монофтонги де о хәриби менен, сөздиң басындағы [ўө]

дифтонги де хәм сөздің ортасы менен ақырындағы [ө] монофтонги де ө хәриби менен белгиленип киятыр.

Академик Л.В. Щербаның орыс тилиндеги даўыссыз [й] фонемасының еки түрли реңки жөниндеги айтқан пикири¹ қарақалпақ тилиндеги даўыссыз [й] хәм [ў] фонемаларының реңклерине де хәқыйқат сәйкес келеди. Орыс тилиндеги сыяқлы қарақалпақ тилинде де буўынның хәм сөздің ақырында даўыссыз [й] фонемасының даўыслыға жақын болған реңки жумсалады. Мысалы: [ай], [майда], [сайла] хәм т.б. Сөздің хәм буўынның басында нағыз даўыссыз реңки болған [й] жумсалады. Мысалы: [йар], [йа], [сайа], [таяқ] хәм т.б. Бул фонеманың буўын қурамайтуғын даўыслы реңкин айтқанда тосқынлық аз дәрежеде, даўыс басым халда болады. Ал даўыссыз реңкин айтқанда тосқынлық күшли, шаўқым басым халда қатнасады. Тап усындай еки түрли реңклерге даўыссыз [ў] фонемасы да ийе болады. Бул мәселеде даўыссыз [й] хәм [ў] фонемаларының жағдайлары тендей.

Солай етип даўыссыз [й] хәм [ў] фонемаларының хәр бири буўын қурылысындағы даўыслы фонеманың алдында хәм ақырында келиўи менен артикуляциялық хәм акустикалық жақтан үлкен айырмашылыққа ийе болатуғынын көрдик. Бирақ соған қарамастан буўынның басындағы [й] менен буўынның ақырындағы [й] сесин, сондай-ақ буўынның басындағы [ў] менен буўынның ақырындағы [ў] сесин басқа-басқа фонемалар ретинде қабыл етиўге болмайды. Себеби олар бири орнына бири хеш алмастырылып жумсалмайды. Бул жағдай олардың өз-ара фонемалық емес, ал реңкилик қарым-қатнасын көрсетеди. Себеби олардың артикуляциялық хәм акустикалық жақтан хәр қыйлы болыўы тиккелей фонетикалық жағдайға байланыслы болып отыр: [айақ], [тайақ], [аўа], [саўап], [яр], [ўаз] сыяқлы сөзлерде буўынның басында [й] хәм [ў] сеслери хәқыйқат даўыссыз ретинде айтылады; [ай], [аў], [майда], [таўла] сыяқлы сөзлерде буўынның ақырында [й] хәм [ў] сеслери буўын жасай алмайтуғын даўыслы (ярым даўыслы) ретинде айтылады. Демек, олардың хәр қыйлылығы, яғный сөздің хәм буўынның басында [й] менен [ў] ның даўыссызға жақын, ал сөздің хәм буўынның ақырында даўыслыға жақын айтылыўы тиккелей фонетикалық жағдайға байланыслы болып отыр. Бундай болып тек фонетикалық жағдайдың себебинен пайда болатуғын сеслик өзгешеликлер бир фонеманың реңклери деп танылыўы керек екенлиги улыўма фонология илиминде қабыл етилген анықлама болып табылады. Хәр түрли сеслерди хәр түрли фонемалар ретинде қабыл етиў ушын олардың артикуляциялық хәм акустикалық жақтан хәр қыйлы болыўы еле жеткиликсиз. Соның менен бирге дәл бирдей фонетикалық жағдайда ол сеслер бири орнына бири алмастырылып жумсала алыўы да талап етиледі. Сонда ғана жеке сес хәқыйқат сөзлердің мәнисин өзгертиўге қатнасатуғын айырықша фонологиялық бирлик (фонема) бола алады. Ал даўыссыз [й] хәм [ў] фонемаларының сөздің хәм буўынның басындағы хәм ақырындағы көринислеринде бундай қәсийет жоқ.

¹ Щерба Л.В. Теория русского письма. Л., 1983, 38-б.

§ 27. Даўиссызлардың фонемалық системасы

Түркий тиллерінде, соның ишінде қарақалпақ тилинде де, даўиссыз фонемалар жасалыу орны, жасалыу усылы, даўистың қатнасы хәм аўыз ямаса мурын бослығының жаңғырық (резонатор) хызметин атқарыуы жағынан өз ара қарама-қарсы қойылады. Даўиссызлардың жасалыу орны жағынан көп басқышлы түрде еринлик, тиллик, кишкене тиллик хәм көмекей болыуы, жасалыу усылы жағынан жабысыңқы хәм жууысыңқы болыуы, даўистың қатнасы жағынан шаўқымлы хәм сонор болыуы, аўыз хәм мурын бослығының қатнасы жағынан аўызлық және мурынлық болыуы, мине булардың хәммеси даўиссыз фонемалардың мәни айырыушы белгилери хызметин атқарады. Даўиссызлардың бул фонологиялық белгилери олардың тийкарғы белгилерин қурайды. Фонемалар тийкарғы белгилериниң жыйнағынан ғана турмай, соның менен бирге тийкарғы емес белгилериниң де жыйнағынан қуралатуғынлығын естен шығарыуға болмайды. Мәселен, [тас], [т'и'с], [т'°ос°], [т'°өс'°] деген сөзлердин басындағы даўиссыз [т] фонемасының тийкарғы фонологиялық белгилери болған тил алды, жабысыңқы, үнсиз, аўызлық екенлигин көрсетиу менен оның толық сыпатламасы берилип болынбайды. Өйткени [т] фонемасы фонетикалық жағдайға (бууынның сыпатына) байланысly мудама, я жууан езиулик, я жиңишке езиулик, я жууан еринлик, я жиңишке еринлик түринде ғана ушырасады. Сонлықтан да [т] фонемасының [тас] сөзиндеги реңкин таныу ушын фонологиялық белгилери болған тил алды, жабысыңқы, үнсиз, аўызлық екени еле жеткиликсиз, соның менен бирге оның фонетикалық белгиси болған жууан хәм езиулик екени де әхмийетли; [т'ис'] сөзиндеги реңкин таныу ушын [т'] фонемасының фонологиялық белгилери менен теңдей дәрежеде оның фонетикалық белгиси болған жиңишке хәм езиулик екени де әхмийетли; [т'°ос°] сөзиндеги реңкин таныу ушын [т'] фонемасының фонологиялық белгилери менен бирге оның фонетикалық белгиси болған жууан хәм еринлик екени де әхмийетли [т'°о'с'°] сөзиндеги реңкин таныу ушын [т'°] фонемасының фонологиялық белгилери менен бирге оның фонетикалық белгиси болған жиңишке хәм еринлик екени де әхмийетли. Солай етип, фонеманы тийкарғы (фонологиялық) белгилердин жыйнағынан турады деп оны тийкарғы емес (фонетикалық) белгилеринен пүткиллей бөлип таслауға болмайды екен. Керсинше тийкарғы хәм тийкарғы емес белгилери бирликте, пүткиллей өтлесип кеткен халда бирлесе отырып, сол фонеманың белгили бир реңкиниң тилде өмир сүриуин тәмийин етеди.

Даўиссызлар жасалыу орны жағынан еринлик, тиллик, кишкене тиллик хәм көмекей фонемалары болып, олар усы белгилери бойынша айрылып турады хәм өз-ара қарама-қарсы қойылады. Мысалы: [пар]-[тар], [бар]-[дар], [май]-[пай], [аў]-[ай] сыяқлы сөзлерде еринлик даўиссызлар тиллик даўиссызлар менен қарама-қарсы қойылып, сөзлердин мәнисин өзгертип тур; [пар]-[қар], [абын]-[аг'ын], [нем]-[нен'] сөзлеринде еринлик даўиссызлар менен кишкене тиллик хәм көмекей даўиссызлары орын алмасыуы арқалы сөзлердин мәнисин өзгертип тур; [қар]-[тар], [аға]-[аза] сөзлеринде кишкене тиллик хәм көмекей

даўиссызлары менен тил алды даўиссызлары орын алмасып, квазиомонимлери пайда етип тур.

Тиллик даўиссызлары тил алды, тил ортасы, тил арта даўиссыз фонемалары болып, олар усы белгилери бойынша айрылып турады хэм фонема ретинде өз-ара қарама-қарсы қойылады. Сондай-ақ тиллик даўиссызлар еринлик, кишкене тиллик, көмекей даўиссызларынан да айрылып турады хэм фонема ретинде оларға қарама-қарсы қойылады. Мысалы: [тес]-[кес], [гәп]-[гәп] жубайлас сөзлериндеги тил алды даўиссыз фонемалары менен тил арты-кишкене тиллик [к/к] хэм [г/г'] фонемаларының сәйкес тил арты реңклери болған [к], [г] сеслери жасалыў орынлары бойынша [т]-[к], [д]-[г] түринде қарама-қарсы қойылып, жубайласлықты (оппозицияны) пайда етеди. Ал басқа мәни айырыўшы белгилери бойынша олардың айырмашылығы болмайды. Сондай-ақ, [лар]-[йар] сөзлерин салыстырсақ, [л]-тил алды, [й]- тил ортасы даўиссызлары болып, [л] даўиссыз сестің қаптал жуўысыңқы, ал [й] даўиссызының орта жуўысыңқы екенін есапқа алмағанымызда жасалыў орнынан басқа белгилери бойынша олар бирдей болады.

Даўиссызларды айтқандағы шаўқымның жасалыў усылына қарай, яғный пайда етилетуғын тосқынлықтың сыпатына қарай жабысыңқы, жуўысыңқы, дирилдеўик болып даўиссызлар өз-ара қарама-қарсы қойылады. Мысалы, [таў]-[там], [жан]-[жаз], [ферма]-[перде], [ваза]-[бажа] сыяқлы сөзлерде [ў]-[м], [н]-[л]-[р], [ф]-[р], [в]-[б], [т]-[с]-[ш], [д]-[з]-[ж], [к]-[х], [ң]-[ғ] жубайлас даўиссызлары бирдей ямаса усас фонетикалық жағдайда келип, олар өз ара қарама-қарсы қойылған. Бул даўиссыз фонемалар жасалыў усылы жағынан жабысыңқы (п, б, т, д, к, м, н, ң; соңғы үшеўи мурынлық болыўы жағынан да), жуўысыңқы (ў, ф, в, л, с, з, ш, ж, х, ғ) дирилдеўик (р) болып бир-биринен айрылады хэм өз-ара қарама-қарсы қойылады. Ал басқа мәни айырыўшы белгилери бойынша бул даўиссызлардың хәммеси бирдей. Даўиссыз [с], [з], [ш], [ж] фонемаларының бәри де жуўысыңқы болғаны менен олардың дәслепки екеўи (с, з) бир тосқынлықлы, қалған екеўи (ш, ж) - еки тосқынлықлы фонемалар. Усы белгилери бойынша олар қарама-қарсы қойылады. Мысалы: [ас]-[аш], [зат]-[жат] жубайлас сөзлери [с] хэм [ш], [з] хэм [ж] даўиссызлары арқалы айрылады хэм ол сеслер өз гезегинде бир-биринен бир тосқынлықлы хэм еки тосқынлықлы болыўы арқалы айрылады. Ал қалған даўиссызлар жасалыў усылы бойынша өзлериниң жубайлас фонемаларына ийе емес: тил арты-кишкене тиллик [к/к],[г/ғ] фонемалар тил арты жабысыңғы реңклери болған [к], [г] сеслери өзлериниң жуўысыңқы жубайына, тил ортасы жуўысыңқы [й] фонемасы өзиниң жабысыңқы жабысыңқы жубайына қарама-қарсы қойыла алмайды. Себеби қарақалпақ тилинде тил арты жуўысыңқы даўиссызлары фонема сыпатында жумсалмайды. Бул даўиссыз [к], [г] реңклери жабысыңқы, [у] хэм [г'] даўиссызларының жуўысыңқы екенлиги хеш қандай әхмийетке ийе емес дегенди аңлатпайды. Қарақалпақ тилинде [ко'к], [шо'к], [то'к], [гу'з], [гу'л] сыяқлы сөзлердеги жабысыңқы [г], [к] даўиссыз сеслерин жуўысыңқы етип айтсақ, әдебий тил нормасына сәйкес болмайды хэм ол сөзлерди түсиниў қыйынласады. Айырым фонетикалық жағдайларда, атап айтқанда еки даўислының ара-

сында [к], [г] даўиссызларының жуўысыңқы реңклери қолланылады. Мысалы: [ша'кирт], [секир], [сегиз], [тегис]. Бул сөзлердеги [к], [г] даўиссызларының жуўысыңқы болып айтылыуы фонетикалық жағдайға, яғный еки даўислының аралығында келиўине байланыслы болғанлықтан олар жабысыңқы [к], [г] даўиссызларының реңклери деп есапланады. Қарақалпақ тилинің артикуляциялық базасында [жай], [сай], [ай], [хал], [ха'м] сыяқлы сөзлердеги жуўысыңқы [у] хәм [х] даўиссызларын жабысыңқы етип айтыў пүткиллей қыйын. Егер шынығыўлар нәтийжесинде айта қойғанымызда да жоқарыдағы сөзлер мәни аңлатпайтуғын әпиўайы сеслер дизбегине айланып кетеди. Даўиссыз [у] сесин жабысыңқы етип айтқанда азербайжан тилиндеги жумсақ [г] сыяқлы сес келип шығады, ал көмекей жуўысыңқы [х] даўиссызын жабысыңқы етип айтыў пүткиллей қыйын. Бул жағдайлар [к], [г] реңклерин жабысыңқы, ал [й], [х] сеслериниң жуўысыңқылық белгилериниң де ол сеслерди таныўда үлкен әҳмийетке ийе екенлигин көрсетеди.

Қарақалпақ тилинде [ф], [п], [в], [х], [х] даўиссызларының жуўысыңқы хәм жабысыңқы болып, фонема сыпатында өз-ара қарама-қарсы қойылыуы турақлы емес. Сөйлеў тилинде [вагон], [вокзал], [фонар], [ферма] сыяқлы сөзлер [багон], [баг'зал], [панар], [перме] болып та айтыла береді. Сондай-ақ [қада]-[хада], [қаза]-[хаза], [қайг'ы]-[хайг'ы], [қаназат]-[ханазат] болып та айтылыуы мүмкин. Бирақ оның менен сөзлердиң мәнилери өзгерип кетпейди. Бул [п], [б], [к] жабысыңқылары менен [ф], [в], [х] жуўысыңқылары ортасында фонемалық айырмашылықтың еле хәлсиз екенин аңлатады. Солай да [ваза]-[база]-[базар], [ферма]-[перде], [вагон]-[багын], [хан]-[қан], [халок']-[қабар] (қабарыў) сыяқлы сөзлерде [хат]-[қат] (қабат), [хабар]-[қабар] (қабарыў) сыяқлы сөзлерде [в]-[б], [ф]-[п], [х]-[к] даўиссызлары бирдей ямаса усас фонетикалық жағдайда ушырасып, сөздиң мәнисин өзгертиўге қатнасыуы олардың хәр бириниң жеке фонема екенлигин көрсетеди. Себеби бирдей ямаса усас фонетикалық жағдайда жумсалған хәр түрли сеслер (бул жерже [в] хәм [б], [ф] хәм [п], [х] хәм [к] бир фонеманың реңклери болмай, олардың хәр бири өз алдына фонема болатуғынлығы туўралы жоқарыда айтылған еди.

Даўиссыз фонемалар даўыстың ямаса шаўқымның қатнасы бойынша бир-биринен айрылып турады хәм олар өз ара қарама-қарсы қойылады. Шаўқымлы даўиссызлар болған [п]-[б], [ф]-[в], [т]-[д], [с]-[з], [ш]-[ж], [к]-[г], [х]-[ғ] даўиссызлары үнсиз хәм үнли болып жубайласып, [пай]-[бай], [фаза]-[база], [ата]-[ада], [саз]-[сас], [шала]-[жала], [күл]-[гүл], [бахыт]-[баг'йт] хәм т.б. сөзлерде квазиомонимлерди пайда етеди. Ал қалған шаўқымлы даўиссызлар үнли-үнсиз болып жубайласпайды. Сонор даўиссызлар - [ў], [м],[н], [л], [р], [й], [ң] фонемалары [ўаз], [ваз]-[фаз]-[май]-[бай]-[пай], [пар]-[бар]-[тар], [ал]-[аз]-[ас], [аң]-[ақ] сыяқлы сөзлерде шаўқымлылар болған үнли хәм үнсиз даўиссызлардан айрылып турады хәм өз-ара қарама-қарсы қойылады.

:нли хәм үнсиз даўиссызлар тек усы белгилери бойынша айрылып өз-ара қарама-қарсы қойылыуы менен бирликте қарақалпақ тилинің сөзлик курамындағы үнли ямаса үнсизлиги мәни айырыўшылық хызмет атқармайды. Мысалы: [гелле]-[келле], [геме]-[кеме], [гербиш]-[кербиш], [бал]-[пал], [гегирдек]-

[кегирдек], [байрақ]-[пайпақ] сыяқлы сөзлер қабатласа бір мәниде жумсала береди. Бул сыяқлы қубылыстың болыуы, яғный үнли-үнсизликтің фонемалық хызмет атқармауы барлық дауыссызларға тарқалмайды. Керисинше, қарақалпақ тилинің дауыссыз фонемалар үнли хәм үнсизлик белгилери бойынша, жоқарыдағы сыяқлы сөзлерди есапқа алмағанда, сөздің хәр қыйлы орынларында (басында, ортасында, ақырында) анық айырылыптурады хәм өз ара қарама-қарсы қойылады: [пай]-[бай], [тар]-[бар], [сат]-[зат], [шап]-[жап], [ко'ш]-[го'ш], [халық]-[г'арқ] сыяқлы сөзлердің басында; [қапы]-[қабы], [атым]-[адым], [гешир]-[гежир], [аса]-[аза], [бүркө]-[бүргө], [сахал]-[сағал] сыяқлы сөзлердің ортасында тек үнли хәм үнсиз белгилери арқалы өз-ара қарама-қарсы қойылған жубайлас дауыссызлар оннан басқа белгилери жағынан айрылмайды. Көпшилик үнли дауыссызлар, (әсиресе жабысыңқылар) сөздің ақырында жумсалыуы жағынан шекленген. Мәселен: [б], [в], [д], [г/ғ] үнлилери сөз ақырында жазыуда сийрек жағдайда (көбинше сырттан кирген сөзлерде) ушырасқаны менен ауызеки сөйлеуде олар сәйкес [п], [ф], [к/қ] үнсиз дауыссыз сеслерине айланып айтылады. Мысалы: жазылыуы-айтылыуы: клуб-клуб, Арысланов-Арыслано, Волгоград-Волгоград, абад-абат, педагог-педагог, бағ-бақ.

Дауыссызлардың ишинде [м], [н], [ң] фонемаларын айтқанда мурын кууыслығы резонатор хызметин атқарып, оларға тийисли болған сеслик өзгешеликти мурын бослығы пайда етеди. Мурынлық, еринлик, жабысыңқы [м] фонемасы ауызлық, еринлик, жабысыңқы [б], [п] фонемаларына; мурынлық, тил алды, жабысыңқы [н] фонемасы ауызлық, тил алды, жабысыңқы [д], [т] фонемаларына; мурынлық, кишкене тиллик, жабысыңқы [ң] фонемасы ауызлық, кишкене тиллик, жабысыңқы [к] фонемасына қарама-қарсы қойылады. Сондай-ақ [м]-[б]-[п], [н]-[д]-[т], [ң]-[қ] жубайлас дауыссызлар мурынлық хәм ауызлық болып жаңғырық хызметин атқарыушы бослықлардың қатнасына қарай айрылыу менен бирликте олар дауыс хәм шауқымның қатнасына қарай да айырмашылыққа ийе болады: [м], [н], [ң]- сонорлар; [б], [д]- үнлилери; [п], [т], [к]-үнсизлер.

Солай етип хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде хәммеси болып 23 дауыссыз сес, соннан түпкиликли сөзлерде 18 дауыссыз сес жасалыу орны жағынан еринлик, тил алды, тил ортасы, тил арты, кишкене тиллик, көмекей дауыссызлары болып, жасалыу усылына қарай жабысыңқы, жууысыңқы, бирикпели, дилдеуик болып, дауыстың хәм шауқымның қатнасына қарай үнли, үнсиз, сонор дауыссызлары болып, ауыз хәм мурын бослығының жаңғырық хызметин атқарыуына қарай ауызлық хәм мурынлық дауыссызлары болып бир-биринен айрылып турады хәм айрықша фонема сыпатында өз-ара қарама-қарсы қойылады.

Жоқарыда биз дауыссыз фонемалардың мәни айырыушы белгилерин жасалыу орны, жасалыу усылы, дауыс хәм шауқымның қатнасы, ауыз хәм мурын бослығының жаңғырық хызметин атқарыуы жағынан қалай өз-ара қарама-қарсы қойылатуғынлығын көрип шықтық. Енди сол фонологиялық белгилер тийкарында дауыссыз фонемалардың оппозициясы (жубайласлығы) қалай дүзилетуғынлығына қысқаша тоқтап өтемиз.

Хәзирги қарақалпақ тилинің даўыссыз фонемалары бир мәнили хәм көп мәнили, улыўмалық қатнастағы хәм жекелик қатнастағы жубайласлар болып келеди.

Бир мәнили жубайласлар мыналар: үнли-үнсиз: [д]-[т], [б]-[п], [в]-[ф], [з]-[с], [ж]-[ш], [ғ/г]-[к/к]; тил алды хәм тил арты: [т]-[к], [д]-[г], [н]-[ң], [с]-[х], [з]-[ғ]; жабысыңқы хәм жуўысыңқы: [т]-[с], [д]-[з], [б]-[ў]; қос еринлик хәм еринлик тислик: [п]-[ф], [д]-[в] бир тосқынлықлы хәм еки тосқынлықлы: [с]-[ш], [з]-[ж] хәм т.б. Бул жубайлас фонемалар бир-биринен қандай да бир мәни айырыўшы белгиниң биреўинде болыўы, ал екіншисинде ол белгиниң болмаўы менен сыпатланады. Ал қалған белгилери бойынша ол жубайласлардағы еки фонема улыўмалық белгилерине ийе болады.

Көп мәнили жубайласлар мыналар: ҳеш улыўмалық белгисине ийе емес: [п]-[л]; үнсиз еринлик хәм үнли, тил алды: [п]-[д]; үнли, еринлик хәм үнсиз, тил алды: [б]-[т] хәм т.б. Бул жубайлас фонемалар, бир де ҳеш улыўмалық белгилериниң болмаўы бойынша, бир де бир емес, ал бир неше белгилери бойынша айрылып турады.

Улыўмалық қатнастағы жубайласлар мыналар: [с]-[з], [т]-[д], [п]-[б], [ф]-[в], [ш]-[ж], [х/қ]-[қ/ғ]. Булар тек даўыстың қатнасы бойынша бир-биринен айрылады; [п]-[т], [б]-[д], [м]-[н], [ф]-[с], [в]-[з], [п]-[к], [б]-[г], [ф]-[к], [в]-[г], [ф]-[х], [н]-[ң], [м]-[н], [ў]-[й], [т]-[к] -булар тек жасалыў орны бойынша бир-биринен айрылады; [м]-[б], [н]-[д] - булар тек мурын хәм аўыз бослығының жаңғырық хызметин атқарыўы бойынша айрылады; [т]-[с], [д]-[з], [с]-[ш], [з]-[ж], [ў]-[д] - булар тек жасалыў усылы бойынша айрылады хәм т.б. Улыўмалық қатнастағы жубайластың мәни айырыўшы белгиси тек ғана бир жубайласқа тән болып қалмастан, ондағы мәни басқа белгилер, соның менен бирге қарақалпақ тилиндеги басқа жубайласларға да тән болады. Солай етип ондай жубайласлардың саны бир неше болып, бул қарақалпақ тилинің фонологиялық системасына тән қубылыс болып табылады.

Жекелик қатнастағы жубайласларға қарақалпақ тилинде жумсалатуғын [с]-[х], [с]-[с'] жубайлас фонемалары жатады. Буларды салыстырыў ушын тийкар болған белгиси сол жубайластың сыңарларын курайтуғын еки фонемаға ғана тән болып, ондай улыўмалық белги басқа жубайласларда ушыраспайды.

Бул жубайласлар ортасында көп мәнили жубайлас хәм жекелик қатнастағы жубайласлар топары пайда етпейди хәм қарақалпақ тилинің фонемалық системасында айрықша орынды тутады. Ал бир мәнили жубайласлар хәм улыўмалық қатнастағы жубайласлар топары пайда етеди хәм өз-ара тығыз байланыслы жубайласлар болып, олар тилде тутас сеслик системаны курайды. Бир мәнили жубайласлар хәм улыўмалық қатнастағы жубайласлар ортақ мәни айырыўшы белгилерине ийе болып, қайталаныўшы қатарды пайда етеди. Мәселен, қайталаныўшы қатарды даўыссыз фонемалардың үнли-үнсизлиги, жабысыңқы-жуўысыңқылығы, еринлик-тил алды, еринлик- тил ортасы, тил алды-тил арты екенликлери хәм т.б. жубайласлар пайда етеди.

§ 28. Қабатласқан дауыссызлар

Дауыссызларға фонетикалық хәм фонологиялық сыпатлама бериўде олардың қабатласқан жағдайына итибар бермеўге болмайды. Сонлықтан биз қабатласқан дауыссызлардың жумсалыўы, олардың артикуляциялық, акустикалық өзгешелиги менен фонологиялық курамы жөнинде айрықша тоқтап өтиўди мақул көрдик.

Қабатласқан дауыссызлар сөздің басында, ортасында хәм ақырында жумсалыў жағыннан бир қыйлы емес. Әдетте олар еки ямаса көп буўынлы сөзлерде буўынлардың шегарасында ушыраса береді. Солай етип, сөздің ортасында қабатласқан дауыссызлар жумсалыўы жағынан шекленбейді, ал сөздің ақырында шекленген халда жумсалады. Сөздің ақырында тийкарынан сонор дауыссызлар менен үнсиз дауыссызлар қабатласып келеді. Сөздің ортасында, буўынның шегарасында дауыссызлар сингармонизмине муўапық халда хәр қыйлы дауыссыз фонемалар менен дизбеклеседі. Тағы да олар тек морфемалардың шегарасында ғана емес, ал түбир морфеманың ортасында жумсалады. Мысалы, морфемалар шегарасында: [атса], [басла], [бақла], [тасқа], [атқа], [тоқсан] морфемалар ортасында: [кесте], [қалпақ], [тоқсан] хәм т.б. сөзлердің ортасында бир қыйлы дауыссызлардың дизбеги болған геминантлар да ушырасады. Мысалы, морфемалардың шегарасында [атты], [асса], [текке], [таққа], [баққы]; морфемалардың ортасында: [қатты], [ашшы], [жыллы], [саққыз], [елли], [абылла] хәм т.б. Сондай-ақ, еки дауыссызға тамамланған сөзге дауыссыздан басланған қосымта қосылыў арқалы үш дауыссыздың қабатласып келиўи де мүмкин. Мысалы: [артқа], [шанышқы], [қантлы] хәм т.б. үш дауыссыздың қабатласыў кубылысы тийкарынан биринши хәм екинши буўынлардың шегарасында ушырасады.

Қабатласқан дауыссызлардың, соның ишинде геминантлардың да, морфемалардың шегарасында ушырасыўын айрықша түсиндирип отырыўдың зәрүрлиги жоқ. Себеби көп морфемалар дөренди сөзлерде алдыңғы морфеманың соңғы сеси менен соңғы морфеманың алдыңғы сесиниң дауыссыз болып келиўи арқалы олар қоңсылас болып келип, дауыссызлар қабатласлығын пайда етеді. Қабатласқан дауыссызлардың, соның ишинде геминантлардың да, морфемалар шегарасында емес, ал бир морфеманың курамында ушырасыўын дәлиллеў қыйын хәм бул айрықша изертлеўди талап етеді.

Айырым илимпазлар¹ түркий тиллердеги дауыссызлардың шекленген халда қолланылатуғынын айта келип, дауыссыз сеслердің қабатласыўы олардың интервокаль (дауыссызлар аралығы) жағдайындағы турақлылығын тәмийин ете-туғын қосымша усыл болады деп шамалайды. Хәқыйқатында да қабатласқан дауыссызлар дара дауыссызларға салыстырғанда, қосымша турақлылыққа ийе болады. Мысалы, интервокаль жағдайда қабатласқан үнсиз дауыссызлар үнлилер менен орын алмаспайды; жабысыңқылар жуўысыңқылар менен орын алмаспайды. Ал дара үнсиз дауыссызлар интервокаль жағдайда үнлилер менен,

¹ Мартине А. Принципы экономии в фонетических изменениях. М., 1960, с. 181~ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 101-б.

жабысыңқы даўыссызлар жуўысыңқылар менен орын алмасады. Басқа илимпазлар түркий тиллердеги сөзлердің түбиринде қабатласқан даўыссызлардың болыўын бир неше буўынды беккемлеўге хәм түбирдеги вокализмди сақлаў тенденциясына байланыслы деп болжайды.²

Жоқарыда көрсетилген пикирлерден басқа мына нәрсени де есапқа алыў керек. Түркий тиллердеги сөзлердің дәслепки дәўиринде бир буўынлы түбирлер болған.³ Демек, қурамында даўыссыз сеслер қабатласып келген хәзирги қарақалпақ тилиндеги көп буўынлы түбир сөзлер түбир тиллердің, соның ишинде қарақалпақ тилинің де, раўажланыўының белгили бир дәрежеде түбир хәм аффикстен, (ямаса бир неше) түбирден ибарат болған. Кейинги ўақытларда бундай еки морфемалы ямаса көп морфемалы сөзлер түбир сөзлердей болып қолланылып кеткен. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги келбетлик мәнисиндеги [қатты], [ашшы], [жыллы], [ыссы] сыяқлы сөзлери морфемаларға ажыралмайды. Бирақ тарийхий жақтан олардың тийкары [қат], [аш], [жыл], [ыс] болған деп болжаў мүмкин.

Бундай болжаўды тастыйықлаў ушын [катай], [ашыт], [жылыт] мысалларын келтириўге болады. Себеби фейиллерде тек ең дәслепки тийкарлар ғана өзгерисиз қалады.

Түркий тиллердеги даўыссыз сеслердің қабатласыўы мәселесинде тағы да бир өзгешеликти байқаўға болады. Егер түркий тиллердің бериўинде сеслер қабатласқан (гемината) ҳалында ушырасатуғын болса, басқа бир түркий тилде бундай даўыссызлар дара түринде қолланылады.

Жоқарыда көрсетип өткенимиздей, сөздің ақырында даўыссызлардың қабатласыўы жүдә шекленген муғдарда ушырасады. Бул фонетикалық жағдайда сонорлар үнсиз даўыссызлар менен қабатласып келеди. мысалы: [қант], [жент], [қунт], [ыңқ], [саңқ]. Келтирилген сөзлерде қатар келген даўыссызлардың арасына эпентезалық даўыслы қосылып айтылмайды. Ал [ду'ру'с], [кулуп], [му'лу'к], [терис], [булут], [курук], [гурүш], [тарыс], [гүрүп], [шалыт], [бу'лу'к], [гу'ру'к] түриндеги сөзлерде қабатласқан сонорлар хәм үнсиз даўыссызлардың ортасына эпентезалық даўыслы қосылып айытлады. Эпентезалық даўыслы әсиресе [кулуп], [му'лу'к], [гу'ру'п] түриндеги гетероорганлық дизбеклерде жүдә анық айтылады.

Қарақалпақ тилинің имласында қабатласқан даўыссызларды жазыўда бир қыйлылық жоқ' бир сөзлерде даўыслы хәрип қосылып жазылады (мысалы, гүриш, ғулып, мүлик, бөрик), ал басқаларында даўыссыз хәрип қосылмай-ақ жазылады (мысалы, гилт, булт, тарс, бөрт). Аўызеки сөйлеўде орыс тилинен өзлестирилген сөзлердің ақырында қатар келген даўыссызлардың арасына даўыслы сес қосылып айтылады. Мысалы: [метир], [лийтир], [шыйфыр].

Түпкиликли түркий сөзлердің басында даўыссыз сеслердің қабатласып келиўи хеш ушыраспайды. Ал орыс тилинен өзлестирилген хәм қабатласқан даўыссызлардан басланатуғын сөзлер аўызеки сөйлеў тилинде фонетикалық өз-

² Абдуллаев Ф. Фонетика Хорезмских говоров. 1967, 132-б.

³ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II, 105-б.

герислерге ушырайды: қабатласқан даўиссызлардың алдында ямаса ортасында протезалық ямаса эпентезалық қысық даўислы сес қосылып айтылады. Қысық даўислы [ы], [и], [у], [ү] сеслериниң қайсыларының қосылып айтылатуғыны сингармонизм нызамына байланысly болып келеди. Егер биринши буўынның даўислысы жуўан болса, қосылып айтылатуғын қысық даўислы сес те жуўан болады; егер биринши буўынның даўислысы еринлик болса, қосылып айтылпатуғын қысық даўислы сес те еринлик болады хэм т.б. Мәселен, [ыстакан], [ыскилат], [ыснарйат] [усноска], [искелет], [исмета], [испирт] [устол] түриндеги сөзлер протезалық даўислылар қосылып айтылса, [пылан], [пиленум], [кулуп], [гуруппа], [тырақтыр] түриндеги сөзлерге эпитезалық даўиссызлар қосылып айтылған.

Келтирилген мысаллардан көринип турғандай-ақ, қабатласқан даўиссызлардың басында ямаса ортасында қысық даўислының қосылып айтылыўы бастағы даўиссыздан ғәрезли болады: егер бастағы даўиссыз жуўысыңқы болса қысық даўислы оның алдына қосылады; егер бастағы даўиссыз жабысыңқы болса, қысық даўислылар оның кейнине қосылады; егер бастағы даўиссыз жабысыңқы болса, қысық даўисчлы оның кейнине қосылады.

Төмендеги фонологиялық мағлыўматлар тийкарында қарақалпақ тилиндеги фонетикалық созымлы даўиссызларды бирдей еки фонемаға бөлинетуғын қабатласқан даўиссызлар деп есаплаймыз.

Қарақалпақ тилиндеги «созымлы» деп аталатуғын даўиссызлар тийкарынан морфемалардың шегарасында ушырасады, яғный морфологиялық шегара олардың ортасынан өтеди. Мәселен, қарақалпақ тилиндеги [йес: е] хэм [йесе], [ат: ы] хэм [аты], [тек:е] хэм [теке], [қол: а] хэм [қола] сөзлерин салыстыра отырып, бул жерде созымлы даўиссызлар бирдей фонетикалық жағдайда қысық даўиссыз фонемаларға қарама-қарсы қойылады деген жуўмақ шығарыў мүмкин. Бирақ «созымлы» деп аталатуғын бул даўиссызлардың ортасынан морфологиялық шегара өтеди. Сонлықтан да көрсетилген даўиссызлар фонетикалық жақтан созымлы даўиссызлар болыўына қарамастан, олар фонематикалық жақтан айрықша бирлик (фонема) деп қаралыўы мүмкин емес, ал бирдей еки даўиссыз фонемаға ажыралады. Себеби, Л.Р.Зиндердин көрсеткениндей-ақ, «созымлы даўиссыз сес тек морфемалардың шегарасында ушырасатуғын, яғный морфологиялық шегара олардың ортасынан өтетуғын тиллерде, фонематикалық көз-қарастан биз бирдей еки даўиссыз фонемаға ийе боламыз»¹. Сонлықтан да жоқарыда келтирилген сөзлер фонематикалық жақтан [йессе], [атты], [текке], [қолла] болып транскрипцияланады, яғный сөз ортасындағы даўиссызлар [с:], [т:] [к:] [л:] түринде емес, ал [сс], [тт], [кк], [лл] түринде транскрипцияланады.

Тағы да бир әхмийетли нәрсе: қабатласқан даўиссызлар хэмме ўақытта морфемалардың шегарасында ушыраса бермейди. Жоқарыда көрсетип өтилгениндей, олар сондай-ақ бир морфеманың өзиниң ишинде де ушырасады. Мысалы, [ыссы], [қатты], [хәкке], [йелли] усаған сөзлер хәзирги қарақалпақ тилиниң көз-қарасынан қарағанда, еки морфемаға ажыралмайды, яғный олар түбир мор-

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика, 126-б.

фемалар болып есапланады. Фонетикалық жақтан созымлы дауыссызлар бул жағдайларда да еки фонеманың дизбеги сыпатында танылыуы керек, себеби олар басқа жағдайларда (морфемалардың шегарасында) сөзсиз еки фонеманың дизбеги болады. Бул жерде Л.Р.Зиндердин фонемаларда омонимия болыуы мүмкин емес деген пикирин келтириуге болады: «фонемаларда омонимия болмайды, себеби фонемалар бир-биринен тек айтылыуы арқалы ажыралып турады. Айтылыудағы хәр қыйлылық фонемалардың хәр қыйлылығын аңлатпайды, бирақ хәр қыйлы формалар хәр қыйлы сеслер менен көриниуи шәрт. Демек, егер морфемалар шегарасында бөлинген созымлы дауыссыз сес еки фонеманы аңлатса, онда ол басқа жағдайларда да басқаша фонологиялық мәниге ийе бола алмайды»².

Жоқарыда көрсетилген хәм тил сеслериниң фонематикалық қәсийетлерин түсиндириуде тийкарғы рольди атқаратуғын морфологиялық мағлыұматларды қосыуға болады. Қурамында қабатласқан дауыссыз сеслер жумсалған сөзлерди бууынға бөлгенде олардың түбир морфеманың ортасында (мәселен, сақ-қыз, шақ-қы, қат-ты) ямаса морфемалардың шегарасында (мәселен, ат-ты, бел-ли) болыуына қарамастан, бууынның шегарасы сол қабатласқан дауыссыз сеслердин ортасынан өтеди.

Тағы да әхмийетли бир фонетикалық мағлыұмат: осциллографиялық мағлыұматлардың көрсетиуи бойынша, морфемалардың шегарасындағы хәм морфеманың ортасындағы қабатласқан дауыссызлар созымлылығы жағынан бири-бирине сәйкес келеди (190 мс). Ал оларға сәйкес сонор дауыссызлар созымлылығы жағынан олардан шама менен еки есеге жақын кемирек (110 мс). Бул мағлыұматларды алыу ушын морфеманың ортасындағы хәм морфемалардың шегарасындағы қабатласқан дауыссызлардың созымлылығы өлшенди, сондай-ақ оларға сәйкес дара дауыссызлардың созымлылығы да өлшенди¹. Бул келтирилген мағлыұматлар қабатласқан дауыссызлардың еки фонемадан туратуғынын көрсетеди.

§ 29. Дауыссызлардың артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламасы

Тил сеслери сөйлеу ағзаларының хәрекеті арқалы жасалатуғынлығы мәлим. Сеслердин жасалыуында хәрекетшен сөйлеу ағзаларының хызметі айрықша әхмийетке ийе. Сонлықтан дауыссыз фонемалардың жасалыуы жөнинде сөз болғанда сөйлеу ағзаларының қайсылары хәрекетке келеди, қандай қәлипте болады, дауыс қатнаса ма, жоқ паў деген сыяқлы мәселелер көзде тутылады. Сондай-ақ хәрекет етпейтуғын сөйлеу ағзалары да сеслердин жасалыуы ушын белгили дәрежеде хызмет атқарады. Олар хәрекетшен сөйлеу ағзаларына тирениш болыу менен бирге жаңғырық хызметин атқаратуғын ауыз хәм мурын бослықларының дийуаллары ұазыйпасын атқарады.

² Сонда, 128-б.

¹ Даулетов А. Дисдистрибуция консанатних сочетаний в каракалпакском языке и их фонемно-фонетический анализ. Журнал “Вестник КК ФАН Уз ССР”, 1983, №3, 67-б.

Тил сеслериниң жасалыуы ушын хаўа ағымы хәм ўақыт бирлиги керек. Ўақыт бирлиги хәм хаўа ағымы менен бирге даўыссыз сеслердиң айтылыуында сөйлеў ағзаларының бир жеринде тосқынлықтың пайда етилиуи зәрүр. Солай етип артикуляциялық жақтан даўыссызларға улыўма нәрсе-оларды айтқанда өкпеден шыққан хаўа ағымы аўыз қуўыслығында тосқынлыққа ушырай отырып, даўыслылар ушын керекли болған шаўқымды пайда етеди. Даўыссызлардың жасалыуында бөлеклене хәрекет етип, тосқынлықты пайда етиўши бир хәрекетшең сөйлеў ағзасына ғана күш түсип, сол сөйлеў ағзасының хызмети айрықша болады. Дәл тосқынлық пайда етилген орын даўыссыз сестин жасалыу орны болады. Мысалы, [т] хәм [с] даўыссызлары жасалыу орны жағынан тил алды фонемалары болып саналады. Себеби оларды айтқанда тилдиң алдыңғы бөлими менен альвеол ортасында тосқынлық пайда етилип тур. Даўыссыз [й] сесин айтқанда тилдиң ортаңғы бөлими менен таңлайдың ортаңғы бөлими арасында, [к] хәм [г] сеслерин айтқанда тилдиң артқы бөлими менен артқы (жумсақ) таңлай арасында тосқынлық пайда етиледі. Сонлықтан [й] сеси тил ортасы даўыссызы, ал [к], [г] сеслери тил арты даўыссызлары деп айтылады. Жасалыу орны жағынан [т], [с] даўыссыз сеслериниң тил алды, [й] сесиниң тил ортасы, [к], [г] сеслериниң тил арты деп аталыуында хәрекетшең сөйлеў ағзасы болған тилдиң қайсы бөлиминиң хәрекетке келип, тосқынлық пайда етиўи есапқа алынады. Сондай-ақ жасалыу орны жағынан [п], [б] сеслериниң еринлик, [к], [ғ] сеслериниң кишкене тиллик ямаса увуляр¹, [х] сесиниң көмекей ямаса фарингаль² деп айтылыуында хәрекетшең сөйлеў ағзаларының хызмети есапқа алынады. Хәрекетшең сөйлеў ағзасының хәрекетке келмейтуғын сөйлеў ағзасына жабысыў (тийиў) арқалы, жуўысыўы (жақынласыўы) арқалы, бирден жабысыўы хәм кейин ала ақырын жаздырылыўы арқалы ямаса хәрекетшең сөйлеў ағзасының (тил ушының) дирилдеўи арқалы тосқынлық пайда етилиуи мүмкин. Даўыссыз сеслердиң артикуляциясында тосқынлықтың бундай түрли усыл менен пайда етилиуи даўыссызлардың жасалыу усылы болады. Мысалы, жасалыу усылы жағынан [т], [к], [г] сеслери жабысыңқы, [с] [й] сеслери жуўысыңқы, [р] сеси дирилдеўик, ал [т] [щ] сеслерин айтқанда дәслепп жабысыў, изин ала жуўысыў пайда етилип, олар бирикпели ямаса аффрикат³ фонемалар деп аталады.

Даўыссыз сеслер даўыстың (даўыс шымылдығының) қатнасы жағынан хәм хаўа ағымының пәти жағынан биргелки болмайды. Сонорларды айтқанда даўыс қатнасады хәм хаўа ағымы күшсиз, өлпең болады. Хаўа ағымы хәлсиз болғанлықтан сонорлардың жасалыуында даўыс шаўқымнан басым еситиледи. Ұнли даўыссыз сеслерди айтқанда даўыс қатнасады хәм хаўа ағымы күшли болады. Хаўа ағымы пәтли болғанлықтан үнлилерди айтқанда сонорларға қарағанда шаўқым басым болып келеди. Ал үнсиз даўыссыз сеслерди айтқанда

¹ **Увуляр**-латынша uvula сөзинен келип шығып, «кишкене тил» деген мәни аңлатады.

² **Фарингаль**-латынша pharynges болып, «тамақ» деген мәни аңлатады.

³ **Аффрикат**-латынша afrikate сөзи болып, «қырып өтиў» деген мәни аңлатады.

дауыс қатнаспайды, өкпеден шыққан хауа ағымы жүдә күшли болып, үнсизлер тек шаўқымнан пайда болады.

Дауыссыз сеслердің көпшилигиниң жасалыўында аўыз қуўыслығы резенатор хызметин атқарса, гейпара дауыссызларды айтқанда мурын қуўыслығы да резенатор хызметин атқарады. Қарақалпақ тилинде [м], [н], [ң] сеслери - мурынлық дауыссызлар. Бул сеслердің үшеўи де мурынлық дауыссыз сеслер болғаны менен бириншиси еринлик, екиншиси тил алды, үшіншиси кишкене тиллик болып, жасалыў орны жағынан олар бир-биринен айрылып турады. Сонлықтан мурынлық дауыссызларды айтқанда да аўыз қуўыслығының қай жеринде тосқынлық пайда етилиўи айрықша әхмийетке ийе болады.

Дауыссыз фонемалардың жасалыўы орнын анықлаўда тийкарынан хәрекетшең сөйлеў ағзаларының хызмети есапқа алынды хәм дауыссызлар жасалыў орны жағынан сол ағзалардың аты менен аталынды. Мәселен, еринлик, тил алды, тил ортасы хәм т.б. Солай етип дауыссыз фонемалардың хәр бирине артикуляциялық хәм акустикалық сыпатлама берилди.

Көпшилик түркий тиллердеги сыяқлы хәзирги қарақалпақ тилинде де дауыссыз фонемалардың жуўан хәм жиңишкелиги, еринлик хәм езиўлик екенлиги фонемалық хызмет атқармайды, яғный сөзлердің мәнисин өзгертпейди. Керисинше, фонетикалық жағдайға байланыслы, яғный қурамындағы дауыслының сыпатына қарай хәр бир дауыссыз фонема қатаң түрде төрт түрли реңклерде жумсалады. Жуўан езиўлик дауыслылар менен бир буўында келгенде дауыссыз фонема жуўан езиўлик реңкинде, жиңишке езиўлик дауыслылар менен келгенде дауыссыз фонема өзиниң жиңишке езиўлик реңкинде жумсалады. Сингармонизмге муўапық бул кубылыс қатаң сақланады.

Хәр бир дауыссыз фонеманың тийкарғы артикуляциясы болыўы менен бирге сингармонизмге муўапық буўынның жағдайына қарай жуўан езиўлик, жиңишке езиўлик, жуўан еринлик, жиңишке еринлик болып айтылыўын тәмийинлеўши қосымша артикуляциясы да болады. Қосымша артикуляция арқалы дауыссыз фонемалардың фонетикалық реңклери пайда етиледі. Ал тилде фонеманың жасаўы тек оның реңклери арқалы иске асатуғынын есапқа алсақ, қосымша артикуляцияның да қаншелли дәрежеде әхмийетли екенин түсиниўге болады. Мәселен, [т] фонемасының тил алды, жабысыңқы, үнсиз, аўызлық болыўын оның тийкарғы артикуляциясы десек, буўынның жағдайына қарай жуўан езиўлик, жиңишке езиўлик, жуўан еринлик, жиңишке еринлик болыўын тәмийинлеўши артикуляциясын бул фонеманың қосымша артикуляциясы деп есаплаймыз. Дауыссыз фонемалардың бундай қосымша артикуляциясы тил менен еринлердің қосымша хәрекеті арқалы әмелге асады. Дауыссыз фонемалардың жуўан реңкин айтқанда тилдің артқы бөлими, ал жиңишке реңкин айтқанда тилдің ортаңғы (ямаса алдыңғы) бөлими көтериңки халда болыўы талап етиледі. Дауыссызлардың еринлик реңкин айтқанда еринлер жақынласып үйрилиўи, езиўлик реңкин айтқанда еринлер ашық хәм бийтәреп халда болыўы талап қылынады. Буннан тысқары жуўан дауыссыз фонема я еринлик, я езиўлик түрде ғана жумсалады; жиңишке дауыссыз да тап сондай, я еринлик, я езиўлик түрде ғана жумсала алады.

Солай етип хәзирги қарақалпақ тилинде даўыссыз фонемалардың жуўан езиўлик, жиңишке езиўлик, жуўан еринлик, жиңишке еринлик реңклерде жумсалыўы олардың сөйлеў ағымындағы тәбийғый ҳалындағы артикуляциялық хәм акустикалық өзгешеликлерин аңлататуғын болғанлықтан бул белгилер жөнинде хәр бир даўыссыз фонеманың тусында қысқаша сөз етиледі.

§ 30. Еринлик даўыссыз фонемалардың сыпатламасы

Қарақалпақ тилинде еринлик даўыссызлар фонемалар [б], [п], [ў], [м], [в], [ф] болып, олардың соңғы екеўи тек сырттан кирген сөзлерде ғана жумсалады.

Даўыссыз [б], [п] - қос еринлик, жабысыңқы, аўызлық, шаўқымлы фонемалар; [б] - үнли, [п] - үнсиз.

Артикуляциялық жақтан еки ериннің өз ара жабысыўы кейин бирден ажырасыўы нәтийжесинде пайда етилген жарылыў арқалы, сондай-ақ жумсақ таңлай көтериңки ҳалда болып, мурын жолының жабылыўы менен жасалады. Сонлықтан да бул даўыссызлар мурынлық емес, ал аўызлық фонемалар болады. (18-сүүрет). Жуўан даўыссызлар менен келгенде жуўан реңкин айтқанда тилдиң артқы бөлими, ал жиңишке даўыссызлар менен келгендеги жиңишке реңкин айтқанда тилдиң ортаңғы бөлими көтериңки ҳалда болады; еринлик даўыссызлар менен келгендеги еринлик реңкин айтқанда еринлер алға үйирилиўи арқалы жасалады; езиўлик даўыссызлар менен келгендеги езиўлик реңкин айтқанда еринлер әдеттеги ашық, бийтәреп қәлпинде болады. Солай етип ол даўыссыз фонемалардың хәр бири төрт түрли реңкте жумсалады: [б, б', б^о, б'^о], [п, п' п^о, п'^о]. Сөздиң басында хәм ақырында (сөз ақырында тек [п] жумсалады) жабысыңқы реңки, ал еки даўыссызның ортасында хәм жуўысыңқы даўыссызлар менен қоңсылас жағдайда жуўысыңқы реңклери жумсалады.

18-сүүрет. Даўыссыз п сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

Мысалы: [бас], [пал], [тар] сөзлеринде-жабысыңқы реңклер; [түфле], [ғүфш'ек], [тава], [афа] сөзлеринде жуўысыңқы реңклер. :нсиз [п] сеси сөздиң ақырында бирде жабысыўшы (импловив), бирде жарылыўшы (экспловив) реңклеринде айтылады. Мәселен, [тап], [сеп] түриндеги сөзлерден соң сөйлеў ағымы даўам етпей, аўыздың жабық ҳалында қалыўы арқалы жабысыўшы реңки айтылады. Ал сөйлеў ағымы даўам етилип, еринлердиң ендиги сести айттыўға бейимлесип ашылыўы арқалы оның жарылыўшы реңки айтылады.

Даўыссыз [б] үнли болғанлықтан шаўқым менен бирге даўыстың қатнасынан, ал [п] үнсиз болғанлықтан тек ғана шаўқымның қатнасынан жасалады.

Даўыссыз [ў]- қос еринлик, жуўысыңқы, сонор, аўызлық фонема.

Артикуляциялық жақтан еки ериннің алға қарай үйирилип, дөңгелек саңлақ пайда етилиўи нәтийжесинде хәм жумсақ таңлай жоқары көтерилип, му-

рын жолының жаўып турыўы арқалы жасалады. Ҳаўа ағымы аўыз арқалы өткенликтен ол аўызлық фонема болып табылады (19-сүүрет). Ериннің жағдайы даўыссызларды айтқандағыға усайды. Басқа барлық даўыссызлар фонетикалық жағдайдың себебинен, яғный еринлик даўыссызлар менен бир буўында келгени себепли еринлик реңклерине ийе болса, еринлик [ў] фонемасы мудары тек еринлик реңклеринде ғана жуўан хэм жиңишке түринде жумсалады. Солай етип бул фонема мудары я жуўан еринлик, я жиңишке еринлик реңклери арқалы көринеди де, ал басқа даўыссыз фонемалар сыяқлы оның жуўан езиўлик хэм жиңишке езиўлик реңклери болмайды. Басқа даўыссыз фонемалардан тағы бир айрықшалығы [ў] даўыссызы, сондай-ақ тил ортасы [й] даўыссызы да, сөздің (ямаса буўынның) басында бир түрли, сөздің (ямаса буўынның) ақырында басқа түрли реңклеринде жумсалады. Сөздің (буўынның) басында жасалыў орнындағы сөйлеў ағзаларының тосқынлығы күшлирек болып, даўыссыз сеске тән артикуляцияға ийе болады. Ал сөздің (буўынның) ақырында тосқынлық өлпең болып, даўыссызға тән артикуляцияға ийе болады. Салыстырың: [ўаз]- [таў]. [ке-ўил]- [кеў-ди].

19-сүүрет. Даўыссыз ў сесинің рентгенограмма хэм палатограммасы.

Даўыстың хэм шаўқымның қатнасы жағынан [ў] фонемасы сонор даўыссыз болғанлықтан шаўқымға қарағанда даўыс басымырақ айтылады. Бул, оның, әсиресе, буўынның ямаса сөздің ақырында жумсалатуғын реңкинде анық сезиледи.

Даўыссыз [м]-қос еринлик, жабысыңқы, сонор, мурынлық фонема.

Артикуляциялық жақтан еки ериннің бир-бирине жабысыўы хэм жумсақ таңлай түсиңки қалда болғанлықтан, мурын жолының ашылыўы нәтийжесинде өкпеден шыққан ҳаўа ағымының мурын бослығынан өтиўи арқалы жасалады. (20-сүүрет). Сонлықтан да бул фонема мурынлық даўыссыз болып, қарақалпақ тилиндеги басқа мурынлық даўыссызларды айтқанындай аўыз бослығында [м] сесин айтқанда еринлердің тусында, [н] сесин айтқанда тилдің алдындағы бөлиминің тусында, [ң] сесин айтқанда кишкене тил менен тилдің артқы бөлиминің тусында жабысыў пайда етилип турған пайытта мурын жолынан ҳаўа ағымы үзликсиз шығып та турады, солай етип мурын бослығы жаңғырық хызметин атқарады. Сонор [м] сеси сөздің барлық жағдайында (басында, ортасында, ақырында) жабысыңқы болыў менен бирге, сөздің ақырында жабысыўшы және жарылыўшы болып, еки түрли реңкте жумсалады. Бул фонеманың жабысыўшы реңки басымырақ. Мынадай сөзлер салыстырылады: [там], [жем] - бирде жабысыўшы, бирде жарылыўшы, [қамба], [қумбул], - жабысыўшы; [қамты], [жамғыр] - бирде жарылыўшы, бирде жабысыўшы. Буўынның сыпатына қарай бул фонема [м, м', м^о, м^о] реңклеринде жумсалады.

20-сүүрет. Даўыссыз м сесиниң рентгенограмма хэм палатограммасы.

Даўыс хэм шаўқымның қатнасы жағынан [м] фонемасы сонор даўыссыз болғанлықтан шаўқымға қарағанда даўыс басымырақ қатнасады. Әсиресе, еки даўыслының арасында акустикалық сыпатламасы жағынан ол даўыслыларға усап кетеди.

Даўыссыз [в], [ф] - еринлик-тислик, жуўысыңқы, шаўқымлы, аўызлық фонемалар: [в]- үнли, [ф]- үнсиз.

Артикуляциялық жақтан астыңғы еринлер менен үстинги тислер арасындағы саңлақ қалдырылыўы арқалы хэм жумсақ таңлай көтеріңки болып, мурын жолының жабылыўы менен жасалады. (21-сүүрет).

21-сүүрет. Даўыссыз в сесиниң рентгенограмма хэм палатограммасы.

Бул даўыссызлар мурынлық емес, аўызлық болып табылады. Ал тилдин жағдайы қурылысындағы даўыслы фонеманың жуўан, жиңишкелигине қарай өзгередиди. Жуўан даўыслылар менен қоңсылас келип, жуўан реңкте айтылғанда тил түсиңки ҳалда, ал жиңишке даўыслылар менен қоңсылас келип, жиңишке реңкин айтқанда тил көтеріңки ҳалда болады. Еринлик даўыслылар менен қоңсылас болып еринлик реңкин айтқанда еринлер жақынласып үйирилиўи арқалы жасалады, ал езиўлик даўыслылар менен келип, езиўлик реңкин айтқанда еринлер әдеттеги бийтәреп қәлпине жақын болады. Солай етип, олардың хәр қайсысы теориялық жақтан төрт түрли реңклерде жумсалыўы мүмкин болғаны менен әмелий жақтан қарақалпақ тилинде үнли [в] фонемасы жуўан езиўлик (вагон түриндеги сөзлерде), жиңишке езиўлик (в'ин^о түриндеги сөзлерде), жуўан еринлик (в^о ол^о га түриндеги сөзлерде) даўыслылар менен үш түрли (в в' в^о) реңклеринде ғана жумсалады. Ал үнсиз [ф] төрт түрли реңклерде жумсалыўы мүмкин. Жиңишке еринлик даўыслылар рус тилинен кирген сөзлерде жумсалмайтуғын болғанлықтан оның жиңишке еринлик реңки [в'^о] жумсалмайды.

Даўыс хэм шаўқымның қатнасы жағынан [в] үнли даўыссыз болғанлықтан оны айтқанда шаўқым хэм даўыс тең қатнасады, ал [ф] үнсиз болғанлықтан шаўқым қатнасады.

§ 31. Тил алды даўыссыз фонемаларының сыпатламасы

Қарақалпақ тилинде тил алды даўыссыз фонемалары [т], [д], [с], [з], [ш], [ж], [н], [л], [р], [с], [с̣] болып, олардың соңғы екеуі тек орыс тилинен кирген сөзлерде ғана жумсалады.

Даўыссыз [д], [т]- тил алды, жабысыңқы, аўызлық, шаўқымлы фонемалар: [д]-үнли, [т]-үнсиз.

Артикуляциялық жақтан тилдің алдыңғы бөлиминиң, таңлайдың алдыңғы бөлиmine жабысыўы, тил ушының үстиңги тислердің түбине тирелиўи хәм жумсақ таңлай көтеринки халда болып, мурын жолының жабылыўы менен жасалады. Тил ушының жағдайына қарай булар апикаль даўыссызлар болады. Бул даўыссызлар аўызлық сеслер қатарына жатады. Палатограммада тилдің алдыңғы бөлиминиң алвеольға тийип, таға тәризли қалдырған изи анық көринеди. (22-сүүрет). Буўынның сыпатына қарай бул даўыссызлар төрт түрли реңклерде жумсалады: [д, д', д^о д'^о], [т, т', т^о т'^о]

22-сүүрет. Даўыссыз т сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

Сөздің барлық жағдайларында булар жабысыңқы болады. Даўысшылардың алдында күшли жарылыў арқалы, ал даўыссызлардың алдында жарылыўсыз айтылады. Мысалы: [тас], [дар], [ата], [ада], [атқар], [жеткер], үнли [д] сеси сөздің ақырында үнсизленеди. Мысалы' яд[ят], бәд [бәт]. Сондай-ақ [т] сеси сөздің пүткиллей соңында факультатив түринде жабысыўшы (импловив), бирде жарылыўшы (экспловив) реңклеринде жумсалады.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан [д] үнли болғанлықтан шаўқым менен бирге даўыс қатнасады. Әсиресе, даўыстың басымырақ қатнасы даўысшылар аралығында келген реңкинде анығырақ сезиледи. Даўыссыз [т] үнсиз жабысыңқы болғанлықтан тек шаўқымнан ибарат болады.

Даўыссыз [з], [с] - тил алды, жуўысыңқы, шаўқымлы, аўызлық фонемалар; [з]-үнли, [с]-үнсиз.

Артикуляциялық жақтан тилдің алдыңғы бөлиминиң, анығырағы оның еки қапталының, таңлайдың алдыңғы бөлими, үстиңги тислердің түбине тийиўи, тил ушының алдыңғы тислер түбине тирелиўи хәм ортада дөңгелек наўаша тәризли саңлақ пайда етилиўи арқалы жасалады. Сондай-ақ жумсақ таңлай көтеринки халда болып, мурын жолын жаўып турады. Сонлықтан да булар аўызлық сеслер қатарына жатады. Тил ушының төменги тислердің түбине тирелгенликтен булар дорсаль даўыссызлар делинеди. (23-сүүрет). Баска даўыссыз фонемалар сыяқлы булардың жуўан реңкин айтқанда тилдің артқы бөлими, ал жиңишке реңкин айтқанда тилдің ортаңғы бөлими көтеринки халда болады; еринлик реңкин айтқанда еринлер алға үйириледи, езиўлик реңкин айтқанда еринлер ашық хәм бийтәреп халында болады. Буўынның сыпатына қарай төрт түрли реңкте жумсалады: [з, з', з^о з'^о], [с, с', с^о с'^о]. Сөздің барлық

жағдайларында булар жуўысыңқы болады. Платограммадан тилдің еки қапталы жабысып, ортадан қалған саңлақты анық көреміз (23-сүўрет).

23-сүўрет. Даўыссыз с сесинің рентгенограмма хәм палатограммасы.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан [з] үнли болғанлықтан шаўқым менен бирге даўыс қатнасады. Сөздің басында хәм ортасында үнли, сонор даўысшылар алдында хәм даўысшылардың үнли түрінде айтылады, ал үнсиз даўыссыздың алдында үнсизленеди. Мысалы: [заман], [азада], [аздан]; [азса], [дузшы] хәм т.б. Даўыссыз [с] сөзлердің барлық жағдайларында тек шаўқымнан жасалады.

Даўыссыз [ж], [ш] - тил алды, жуўысыңқы, аўызлық, шаўқымлы, еки тосқынлықлы, жалпақ саңлақлы фонемалар; [ж]-үнли, [ш]-үнсиз. Олар еки түрлі белгиси менен, яғный еки тосқынлықлы, жалпақ саңлақлы екени менен сәйкес бир тосқынлық дөңгелек саңлақлы [з], [с] сеслеринен айрылып турады.

Артикуляциялық жақтан тилдің алдыңғы хәм артқы бөлиминің жоқары көтерилип, еки жерден (ямаса узынша) тосқынлық пайда етиўи, тил ушының тил алды менен бирге қатты таңлайға қарай көтерилиўи арқалы жасалады. Солай етип бул еки тосқынлықлы даўыссызлардың биринши тосқынлығы тил ушы менен қоса тил алдының қатты таңлайдың тусына қарай көтерилип, ортада саңлақ қалдырылыўы арқалы, ал екінши тосқынлығы тилдің ортаңғы бөлими таңлайдың ортаңғы бөлимине (қатты таңлай менен жумсақ таңлайдың шегарасына) қарай көтерилиўи менен жасалады.

Тил ушының қатты таңлайдың алдыңғы бөлимине көтерилиўи арқалы жасалғанлықтан бул сеслерди какуминаль даўыссызлар деп атаймыз. Тилдің еки қапталы қапталдағы тислерге тийип ортасынан тилди бойлап узынша саңлақ қалдырылады. Саңлақтың көриниси [с], [з] сеслерин айтқандағыға қарағанда жалпақ хәм тосқынлық артырақта болатуғынын байқаймыз. Жумсақ таңлай жоқары көтерилип, мурын жолын жаўып турады (24-сүўрет). Сөздің ортасында хәм ақырында булар жуўысыңқы болады. Ал басында бирикпели [дж] реңки ушырасады. Мысалы: [ажел], [таж], [джол] хәм т.б. Буўынның сыпатына қарай [ш, ш', ш[°], ш'[°]], [ж, ж', ж[°], ж'[°]] реңклеринде жумсалады.

24-сүўрет. Даўыссыз ш сесинің рентгенограмма хәм палатограммасы.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан [ж] үнли болғанлықтан шаўқым менен бирге даўыс қатнасады. Даўысшылар аралығында хәм сонорлар менен қатара келгенде мудама үнли түрінде келеди, ал басқа жағдайларда үнсиз

реңкинде жумсалыуы да мүмкин. Даўыссыз [ш] сөзлердин барлық жағдайларында тек шаўқым арқалы жасалады.

Даўыссыз [л] - тил алды, жуўысыңқы (қаптал жуўысыңқы), аўызлық, сонор фонема. Артикуляциялық жақтан тил ушы менен бирге алдыңғы бөлими үстиңги тислердин түбине (альвеолға) жабысыуы хәм тилдин еки тәрәпи түсиңки бола отырып, еки қапталдан саңлақ пайда етилиуи арқалы жасалады. Жумсақ таңлай көтерилип, мурын жолын жаўып турады. Солай етип өкпеден шығып киятырған хаўа ағымы ортадан емес, ал тилдин еки қапталынан (айырым адамлардың сөйлеўинде бир қапталынан) шығады. Тилдин ушы көтерилип, үстиңги тислер түбине тийип турғанлықтан бул апикаль даўыссызлар қатарына жатады (25-сүўрет).

25-сүўрет. Даўыссыз л сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

Жуўысыңқы [с], [з], [ш], [ж] сеслерин айтқанда тилдин еки тәрәпи қапталдағы тислерге жабысып, саңлақ дәл ортада болса, [л] сесин айтқанда, керисинше, орта жабық болып, тилдин еки тәрәпи ашылып, саңлақ қапталдан пайда етиледі. Сонлықтан да [с], [з], [ш], [ж] орта жуўысыңқы болса, [л] қаптал жуўысыңқы даўыссызы болып саналады. Буўынның сыпатына қарай ол фонема [л, л', л^о, л'^о] реңклеринде жумсалады.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан [л] фонемасы сонор даўыссыз болғанлықтан шаўқымға қарағанда даўыс басымырақ қатнасады хәм хаўа ағымы өлпең болады. Бул әсиресе еки даўыслының аралығындағы реңкинде анық сезиледи.

Даўыссыз [н] - тил алды, жабысыңқы, мурынлық, сонор фонема.

Артикуляциялық жақтан тилдин алдыңғы бөлиминиң таңлайдың алдыңғы бөлиmine жабысыуы, тил ушының үстиңги тислердин түбине тирелиуи хәм жумсақ таңлай түсиңки халда болып, мурын жолының ашылыуы арқалы жасалады. Сонлықтан да бул фонема мурынлық даўыссыз болып табылады. Тил ушының жағдайына қарай - апикаль. (26-сүўрет). Буўынның сыпатына қарай [н] фонемасы төрт түрли реңклерде жумсалады: [н, н', н^о, н'^о].

26-сүўрет. Даўыссыз н сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан [н] фонемасы сонор даўыссыз болғанлықтан шаўқымға қарағанда даўыс басымырақ қатнасады хәм хаўа ағымы өлпең болады. Бул әсиресе еки даўыслының арасында келгенде анығырақ сезиледи.

Даўыссыз [р] - тил алды, дирилдеуик, аўызлық, сонор фонема.

Артикуляциялық жақтан тилдің ушы қатты таңлайдың тусында дирилди пайда етиуі арқалы жасалады. Тил ушы жоқары қарай азлап иймейеди, тил ортасы көтеріңки жағдайда болады. Сонлықтан да тил ушы менен тил ортасының аралығында азлап ойыс пайда етиледі. (27-сүүрет).

27-сүүрет. Даўыссыз р сесинің рентгенограмма хәм палатограммасы.

Тил ушының жағдайына қарай какуминаль сес болады. Л.Р. Зиндердің айттыуы бойынша бул түрдеги дирилдеуік сести айтқанда «дирилдинің иске асыуы ушын сөйлеу ағзаларының толық жабысыуының зәрүрлиги жоқ ; бул ушын олардың жақынласыуының өзи жеткиликли».¹

Қарақалпақ тилиндеги [р] сесин айтқанда платограммада тил ушы толық из қалдырмайды. Бул сес жабысыңқы даўыссызға қарағанда жуўысыңқыға бираз жақынырақ. Тил ушының дирилдисинің саны бирден үш-төртке шекем болыуы мүмкин. Сөздің ортасында келгенде бир-екиден зыят дирилди болмайды. Ал сөздің ақырында үш-төртке шекем дирилди пайда етилиуі мүмкин. Жумсақ таңлай көтерилип, мурын жолын жаўып турады. Буўынның сыпатына қарай ол [р, р', р°, р'°] түріндеги реңклерінде жумсалады.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан [р] фонемасы сонор даўыссыз болғанлықтан шаўқымға қарағанда даўыс басымырақ қатнасады хәм ҳаўа ағымы өлпең болады. Бул әсиресе еки даўыслының аралығында күшлирек сезиледи. Сөздің (хәм буўынның) ақырында дирилди созылғанлықтан оның шаўқымлы реңки дөрейди.¹⁰

Даўыссыз ц [с], ч [ч]² - тил алды, бирикпели, аўызлық, шаўқымлы; [с] - бир тосқынлықлы, [ч] - еки тосқынлықлы.

Артикуляциялық жақтан [с] сеси дәслепп [т] сесин айтқанындай тил ушының үстиңги тислердің түбине тирелиуі, тил алдының таңлайдың алдыңғы бөлимине жабысыуы арқалы, кейин әстен жаздырылыуы нәтийжесинде [с] сесин айтқандағыдай қәлипте тил ушы менен бирликте тилдің алдыңғы бөлими еки қапталдан тосқынлық жасап, дәл ортадан саңлақ қалдырыу арқалы жасалады. Жабысыу хәм жарылыу ажыралмас дәрежеде пайда етилгенликтен [с] сесин толық айтылған [т] хәм [с] сеслеринің дизбеги деп қарауға болмайды. Ал еки сынары биригип, бир пүтин даўыссыз фонеманы пайда етеди. Солай етип [т] тәризли жабысыңқыдан басланып [с] тәризли бир тосқынлықлы жуўысыңқыға тамамланатуғын бирикпели даўыссыз сес жасалады (28-сүүрет). Даўыссыз ч [ч] сесин дәслепп жумсақ [т¹] сесин айтқандағыдай тил алдының қатты таңлайдың алдыңғы бөлимине жабысыуы хәм кейин әстен ажыралысып, жүдә қысқа [ш]

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика 146-б.

² Илимий әдебиятларда қабыл етилген дәстүрге муўапық кириллицадағы ц хәм ч хәриплери аңлататуғын сеслерди сәйкес с хәм с таңбалары менен бердик.

сыяқлы бөлімін пайда етиу арқалы жасалады (29-сүурет)³. Солай етип сөйлеу ағзалары [т] хәм [ш] сеслериниң дизбегин айтқандағы жағдайға усайды. Бирақ дәслепки [т] тәризли бөлеги айтылғаннан кейин жарылыу болмайды, ал [ш] тәризли сести дауам етиу менен тамамланады. Соңғы жууысыңқы бөлеги еки тосқынлықлы болады.

28-сүурет. Дауыссыз ц(с) сесиниң рентгенограммасы (жууысыңқы бөлеги үзик сызық).

Дауыссыз [с] сесиниң жасалыу орны [с] фонемасына қарағанда сәл артырақта. Бул [с] хәм [с̣] бирикпелериниң соңғы жууысыңқы бөлеклериниң жасалыу өзгешеликлерине байланыслы болса керек; [с] хәм [ш] сеслериниң артикуляциялық өзгешелиги қандай болса, [с] хәм [с̣] сеслериниң соңғы, жууысыңқы бөлеклериниң артикуляциялық жақтан айырмашылығы да тап сондай. Тил ушының жағдайына қарай [с] - апикаль, [с̣]- какуминаль тил алды дауыссыз фонемасы деуге болады.

29-сүурет. Дауыссыз ч (с̣) сесиниң рентгенограммасы (жууысыңқы бөлеги үзик сызық).

Дауыс хәм шауқымның қатнасы жағынан булардың екеуи де үнсиз болғанлықтан дауыс қатнаспайды, мудама шауқым қатнасады, хауа ағымы күшли болады.

§32. Тил ортасы дауыссыз фонемасының сыпатламасы

Хәзирги қарақалпақ тилинде бирден-бир тил ортасы дауыссыз фонемасы [й] болып табылады. Сондай-ақ ол жууысыңқы, сонор, ауызлық фонема болып саналады.

Артикуляциялық жақтан [й] сесин айтқанда тилдиң ортаңғы бөлими қатты таңлайдың тусына көтерилип, тилдиң еки қапталы азыу тислерге хәм олардың түплерине жабыса отырып, ортадан узынша саңлақ қалдырылыуы арқалы жасалады. Тилдиң алдыңғы хәм артқы бөлимери түсиңки, ал тил ушы төменги тислерге тирелгенликтен, оны дорсаль фонема деуге болады. Дүңки көриниске енген тилдиң ортаңғы бөлими ауыз бослығын екиге бөлип турады.

Солай етип ауыздың алды бетинде киширек, артында үлкенирек бослықты пайда етеди. Еринлер ашық, бийтәреп халда турып, жаңғырық хызметин атқарыушы ауыз бослығының алдыңғы шегарасы алдыңғы тислер болады. Жумсақ таңлай көтерилип, мурын жолын жауып турады (30-сүурет).

³ Бул хаққында қараңыз: Матусевич М. И. Современный русский язык. Фонетика. М., 1976, 144-146 б.б.

30-сүүрет. Даўыссыз й сесиниң рентгенограмма хэм палатограммасы.

Даўыс хэм шаўқымның қатнасы жағынан [й] сонор болғанлықтан шаўқымға қарағанда даўыс басымырақ қатнасады. Бул фонеманың сөздің (хэм буўынның) басындағы хэм ақырындағы еки реңки ортасында үлкен айырмашылық болып, ақырындағы реңки даўыстың басымырақ хэм хаўа ағымының өлпеңирек шығыўы менен жасалып, нағыз сонор фонемаға тән қасийетке ийе болады. Ал сөздің хэм буўынның басындағы реңки шаўқымның басымырақ болыўы арқалы жасалғанлықтан шаўқым басымырақ болады хэм хаўа ағымы күшлирек шығады.

§ 33. Кишкене тиллик-тил арты даўыссыз фонемаларының сыпатламасы

Даўыссыз [ғ/г], [к/к] - кишкене тиллик - тил арты, аўызлық шаўқымлы фонемалар; [ғ/г] - үнли, [ғ] -реңки жуўысыңқы, [г] -реңки жабысыңқы; [к/к]-үнсиз, жабысыңқы.

Артикуляциялық жақтан [ғ/г] хэм [к/к] даўыссыз фонемаларының реңклери жасалыў орынлары жағынан үлкен айырмашылыққа ийе: [ғ], [к] -кишкене тиллик, [г], [к]- тил арты. Бул фонемалар сәйкес тил арты реңклери болған бул фонемалардың [г] хэм [к] сеслерин айтқанда тилдің артқы бөлими жумсақ таңлайға жабысыўы тилдің алдыңғы бөлиминиң түсиңки халда болыўы, тил ушының шегиниўи, жумсақ таңлайдың артқы даўамы болған кишкене тилдің көтерилип, мурын жолын жаўып турыўы арқалы жасалады. (31-сүүрет). Ал аталған даўыссыз фонемалардың [ғ] хэм [к] реңклери тилдің көтеринки

31-сүүрет. Даўыссыз к сесиниң рентгенограмма хэм палатограммасы.

халда турған артқы бөлимине кишкене тилдің жақынласыўы (ғ реңкин айтқанда) ямаса жабысыўы (к реңкин айтқанда), тилдің алдыңғы бөлими түсиңки халда болыўы, тил ушының тағы да шегине отырып алдыңғы тислерден қашықласыўы, кишкене тилдің көтерилип, мурын жолын жаўып турыўы арқалы жасалады (32-сүүрет). Буўынның сыпатына қарай [ғ/г], [к/к] даўыссызларының хәр бири төрт түрли реңкте жумсалады; [ғ, г, г^о, г^о]; [к, к, к^о, к^о].

32-сүүрет. Даўыссыз қ сесиниң рентгенограмма хэм палатограммасы.

:нсиз [к/к] даўиссыз фонемасы сөздің ортасында, әдетте еки даўислының арасында жуўысыңқы түрінде гезлеседи. Әсиресе оның кишкене тиллик реңки болған [қ] көбирек жуўысыңқыға айланады. Солай етип үнсиз кишкене тиллик [к] өзиниң бул қәсийет бойынша үнли кишкене тиллик жубайы болған [ғ] сесине усайды. Сондай-ақ [к/к] фонемасы сөздің ақырында факультатив түрде бирде жабысыўшы, бирде жарылыўшы реңклеринде жумсалады.

Даўис хәм шаўқымның қатнасы жағынан[ғ/г] фонемасы шаўқым хәм даўистан ибарат болып, ҳаўа ағымы өлпең болыўы хәм даўистың басымырақ қатнасы даўислылардың арасында келгенде анығырақ сезиледи. Даўиссыз [к/к] фонемасы үнсиз болғанлықтан ҳаўа ағымы пәтли болады хәм барлық фонетикалық жағдайларда да тек шаўқым қатнасады.

§ 34. Кишкене тиллик даўиссыз фонемалардың сыпатламасы

Даўиссыз [х] - кишкене тиллик, жуўысыңқы, аўызлық, шаўқымлы фонема. Артикуляциялық жақтан бул фонемалар [ғ] даўиссызына усайды. Булардың айырмашылығы [х] - үнсиз, [ғ] - үнли. Тилдің көтериңки қәлиптеги артқы бөлимине кишкене тилдің артқы бөлими көтериңки ҳалда турып, мурын жолын жабыўы арқалы жасалады. Тилдің алдыңғы бөлими түсиңки, ал тил ушы шегиниңки ҳалда болады. Буўынның сыпатына қарай [х] фонемасы еки түрли реңкте жумсалады: [х, х[°]]

Даўис хәм шаўқымның қатнасы жағынан [х] үнсиз болғанлықтан ҳаўа ағымы күшли болып, ол тек шаўқымнан турады.

Даўиссыз [н]- кишкене тиллик, мурынлық, жабысыңқы, сонор фонема.

Артикуляциялық жақтан кишкене тил түсиңки ҳалда тилдің артқы бөлимине тирелип, аўыз жолын жаўып, мурын жолы ашық қалады. Тилдің алдыңғы бөлими түсиңки, тил ушы шегиниңки ҳалда болады. (33-сүўрет). Солай етип, бул сести айтқанда аўыз бослығында тосқынлық жасалған менен ҳаўа ағымы жолынан иркинишсиз өтип турады. Бул фонема жабысыңқы даўиссызлардың ортасында бирден бир жабысыўшы сес болып табылады. Буўынның сыпатына қарай [н] фонемасы төрт түрли реңклерде жумсалады: [н, н', н[°], н'°].

33-сүўрет. Даўиссыз н сесиниң рентгенограмма хәм палатограммасы.

Даўис хәм шаўқымның қатнасы жағынан ҳаўа ағымы өлпең, даўис шаўқымға қарағанда басым болады. Бул әсиресе даўислылар арасында күшлирек сезиледи. Сөздің ақырында ҳаўа ағымы күшлирек хәм шаўқым басымырақ болыўы мүмкин.

§ 35. Көмекей даўиссыз фонемасының сыпатламасы

Даўыссыз [x] - көмекей (фарингаль), жуўысыңқы, аўызлық, шаўқымлы фонема.

Артикуляциялық жақтан [x] тутас тилдің түсиңки жағдайында, тилдің түби жутқыншақ дийўалларын жақынласыўы арқалы жасалады. Аўыз бослығының ең тарайып, шаўқым пайда етиўши орны тилдің түби менен жутқыншақтың артқы дийўалларының аралығы болады (34-сүўрет). Буўынның сыпатына қарай [x] даўыссыз фонемасы төрт түрлі реңклерде жумсалады: [x, x', x^o, x'^o].

34-сүўрет. Даўыссыз x сесиниң рентгенограммасы.

Даўыс хәм шаўқымның қатнасы жағынан бул даўыссыздың айтылыўында даўыстың қатнасы жөнинде әдебиатларда еки түрлі пикир бар: бириншиден, [x] сесин үнсиз¹ даўыссыз деген; екиншиден, ызыңлы (бизиң терминимиз бойынша-үнли) даўыссыз деген пикирлер ушырасады. Экспериментал мағлыўматлар тийкарында бул фонеманы үнсиз даўыссыз деп есаплаўға болады. Себеби сөздің басында хәм ақырында үнсиз ал, сөздің ортасында, әсиресе, еки даўыслының арасында үнли даўыссызға тән болған көринисти аңлаймыз. Сондай-ақ басқа үнсиз даўыссызларды айтқандағыдан хаўа ағымы пәтли шығады. Усы мағлыўматлар тийкарында, бизиңше, [x] сесин үнсиз даўыссыз фонемалар қатарына жатқарсақ, сондай-ақ ол фонема сөз ортасында үнли реңкине де ийе болады десек дурыс болады.

§ 36. Даўыссыз фонемалардың классификациясы

Даўыссыз сеслерге берилген артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламалар тийкарында қарақалпақ тилиниң даўыссыз фонемаларын бир неше топарларға бөлиўге болады.

Өкпеден шығып киятырған хаўа ағымына тосқынлық жасаўы ушын хәрекетшең емес сөйлеў ағзасына жақынласыўшы ямаса жабысыўшы ағза хәрекетшең сөйлеў ағзасы болып табылады. Көпшилик тиллердеги сыяқлы даўыссыз фонемалардың жасалыў орнын хәрекетшең сөйлеў ағзаларының қатнасы менен белгилеўди хәм оларды жасалыў орны жағынан сол хәрекетшең сөйлеў ағзаларының аты менен атаўды (мәселен, тил алды, тил ортасы, тил арты хәм т.б.) мақул көрдик. Бул даўыссыз фонемалардың жасалыў орнын анығырақ билиўге жәрдемлеседи. Соның менен бирге даўыссызлардың жасалыў орнын белгилеўде басқаша пикирлер де ушырасады. Мәселен, Н.А.Баскаков даўыссыз фонемалардың жасалыў орнын хәрекет етпейтуғын сөйлеў ағзаларының аты менен атай-

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык.

ды². К.Убайдуллаев хәрәкәтшәң хәм хәрәкәт етпейтуғын сөйләү ағзаларының аты менен атап, даўыссызлардың жасалыў орны жағынан қос еринлик, тислик, тил ушы, тил алды, тил ортасы, тил арты, көмекей фонемалары деп бөледі³.

Жоқарғы еринге салыстырғанда төменги ерин хәрәкәтшәң хызмет атқарады. Сонлықтан еринлик даўыссызларды айтқанда хәрәкәтшәң сөйләү ағзасы хызметин төменги ерин атқарады да, ол жоқарғы ерин хәм жоқарғы тислер хәрәкәт етпейтуғын (пассив) сөйләү ағзасы болады. Төменги ериннің жоқары еринге жақынласыўы ямаса жабысыўы арқалы қос еринлик (билабиаль) даўыссызлар болған [ў], [п], [ьб], [ьм] фонемалары жасалады. Ал төменги ериннің жоқарғы тислерге жантасыўы арқалы еринлик-тислик (лабиоденталь) даўыссызлар болған [в], [ф] фонемалары жасалады. Солай етип төменги ериннің жоқарғы ерин менен жоқарғы тислердің ортасында пайда еткен тосқынлығы нәтийжесинде еринлик даўыссызларға тән болған шаўқым дөреледи. Өзинің оғада хәрәкәтшәңлик уқыбы нәтийжесинде тил хәм оның әсиресе алдыңғы бөлими хәр түрли формаларға енип, сәйкес хәр қыйлы сеслерди пайда етеди.

Тил алды даўыссыз фонемаларының жасалыўында хәрәкәтшәң сөйләү ағзасы хызметин тил ушы менен бирликте тилдің алдыңғы бөлими атқарады. Тил алды даўыссызлары [т], [д], [н], [л], [с], [з], [ш], [ж], [р], [с], [с] фонемалары болып, олар тидің алдыңғы бөлими менен алдыңғы тислер хәм альвеол аралығында жасалады. Сондай-ақ тил алды даўыссызларының жасалыўында тил ушы я төменги тислерге тийиўи, я жоқарғы тислердің түбине тийиўи, ямаса тил ушын оннан да жоқарыраққа, қатты таңлайға қарай көтерилиўи мүмкин. Тил ушының жағдайына қарап қарақалпақ тилиндеги [с], [з] сеслеринің дорсаль, [т], [д], [н], [л], [с] сеслеринің апикаль, [ш], [ж], [р], [с] сеслеринің какуминаль даўыссызлар екенин анықладық.

Усы жерде айтып өтетуғын тағы бир жағдай, тил алды даўыссызларынан [ш], [ж] сеслери хәм [с] бирикпели сесинің екинши (с сыяқлы) сыңары еки тосқынлықлы болады. Солай етип [ш], [ж], [с] даўыссызлары еки тосқынлықлы екенлиги менен сәйкес [с], [з], [с] бир тосқынлықлы сеслеринен айрылып турады.

Тил ортасы [й] фонемасын айтқанда хәрәкәтшәң сөйләү ағзасы хызметин тилдің ортаңғы бөлими атқарады.

Тил арты-кишкене тиллик даўыссызлар болған [к/к/х] хәм [ғ/г] сеслери еки фонема дөгерегине жәмлеседи: [к/к/х]-үнсиз, тил арты - кишкене тиллик фонемасы дөгерегине, [ғ/г] -үнли, тил арты кишкене тиллик фонемасы дөгерегине жәмлеседи. Булардың [к] хәм [г] реңклерин айтқанда тилдің артқы бөлими, ал [қ], [х] хәм [ғ] реңклерин айтқанда кишкене тил хәрәкәтшәң хызмет атқарады.

Сондай-ақ [ң] даўыссызын айтқанда кишкене тил, ал [х] даўыссызын айтқанда тилдің түби (көмекей) хәрәкәтшәң сөйләү ағзалары хызметин атқара

² Басқаков Н.А. Карақалпақский язык. II т. М., 1952, 72-б.

³ Убайдуллаев К. Хәзирги заман қарақалпақ тили. Нөкис, 1965, 45-б

отырып, жасалыу орны бойынша [ң] кишкене тиллик, [х] көмекей дауыссыз фонемасы деп аталады.

Дауыссыз сеслердің айтылыуында шауқымның қатнасы олардың жасалыу орнына байланысly екенлиги менен бирге жасалыу усылына да, яғный тосқынлықтың түрлерине де байланысly болады. Хәрекетшең сөйлеу ағзалары хәрекет етпейтуғын сөйлеу ағзаларына тийиуи (жабысыуы) арқалы, жақынласыуы арқалы ямаса тил ушының дирилдеуи нәтийжесинде хауа ағымына тосқынлық жасауы мүмкин. Тосқынлықтың бундай түрлери дауыссыз сеслерге тән болған сәйкес шауқымды пайда етеди. Жасалыу усылына қарай қарақалпақ тили дауыссызлары жабысыңқы, жууысыңқы хәм дирилдеуик болып бөлинеди.

Хәрекетшең сөйлеу ағзалары болған астыңғы ерин, тил, кишкене тил өзлериниң тусындағы хәрекетшең емес сөйлеу ағзаларына толық жабысыуы арқалы өкпеден шыққан хауа ағымының жолын беклеуи мүмкин. Жабысыу пайытында еле сес дәретилмейди. Тек мурынлық жабысыңқы дауыссызлар болған [м], [н], [ң] сеслерин айтқанда ғана мурын жолы ашық турғанлықтан хәрекетшең сөйлеу ағзаларының жабысыуы уақтында да сес шығып турады. Ауызлық дауысlyлардың айтылыуында шауқым тосқынлықтың жаздырылыуы (ашылыуы) уақтында пайда болады. Жабысыңқы дауыссызлардың жасалыуында жабысыу пайытынан соңғы тосқынлықтың ашылыуы еки түрли жағдайда иске асады. Бириншиден, хәрекетшең сөйлеу ағзасы өзи нық тийип (жабысып) турған хәрекет етпейтуғын сөйлеу ағзасынан бирден ажырасыуы нәтийжесинде жарылыу пайда етип, жыйналып турған хауа ағымы пәт пенен сыртқа шығады. Бундай жол менен жасалатуғын жабысыңқы дауыссызлар [п], [б], [м], [т], [д], [н], [г], [к/к] сеслери. Ал [ң] дауыссызының өзгешелиги - оны айтқанда жарылыу пайда етилиуи шәрт емес. Сонлықтан басқа барлық жабысыңқы дауыссызлар жарылыуышы (эксплозив) болса, [ң] сеси жабысыуышы (имплозив) дауыссыз болады. Сөздің ақырында барлық дауыссызлар да импловов түринде айтыла бериуи мүмкин. Екиншиден, хәрекетшең сөйлеу ағзасы өзи нық тийип (жабысып) турған хәрекет етпейтуғын ағзасынан бирден ажырасып кетпей, әстен ажырасыуы арқалы ортада саңлақ пайда етеди. Ол саңлақтан хауа ағымы кем-кем шығады. Бундай жол менен жасалған дауыссызлар бирикпели (африкат) дауыссызлар болады. Олар орыс тилинен кирген сөзлерде жумсалатуғын [с], [с̣] сеслери болып табылады. Солай етип дәслепки жабысыу пайыты биргелки болған жабысыңқы дауыссызлар жаздырылыу пайыты бойынша жарылыуышы хәм бирикпели болып бөлинеди.

Хәрекетшең сөйлеу ағзалары толық жабыспай, жақынласыуы нәтийжесинде араларында саңлақ қалдырылып, ол саңлақтан хауа ағымы өтиу арқалы пайда етилген шауқымнан қарақалпақ тилиниң жууысыңқы дауыссызлары жасалады. Хауа ағымы ауыз бослығында толық жабылған тосқынлыққа ушырамай, пайда етилген саңлақтан үзликсиз шығып турады. Дәретилген саңлақтың дийуалларына хауа ағымы сүйкелиуи нәтийжесинде жууысыңқы дауыссызларға тән болған шауқым жасалады. Бундай жууысыңқы дауыссызлар қатарына [ў], [ф], [в], [с], [з], [л], [ш], [ж], [й], [х], [ғ], [х] сеслери жатады. Бул жууысыңқы дауыссызлар өзлериниң жасалыуында хәрекетшең хәм хәрекетсиз сөйлеу ағза-

лары ортасында пайда етилген саңлақтың формасына қарай дөңгелек саңлақлы хәм жалпақ саңлақлы болып бөлинеди. Жалпақ саңлақлы жууысыңқы дауыссызларды айтқанда сөйлеу ағзалары ортасында кеңлеу жазық саңлақ пайда етиледі. Дөңгелек саңлақлы жууысыңқы дауыссызларды айтқанда хәрекетшен сөйлеу ағзасы өзиниң барлық кеңлиги (ени) бойлап емес, ал дәл ортасында наўаша тәризли дөңгелек саңлақ дөретеди. Мәселен, [в], [ф], [й], [ғ], [х] сеслери жалпақ саңлақлылар, [с], [з] сеслери дөңгелек саңлақлылар болады.

Жууысыңқы дауыссызлардың көпшилиги аўыз бослығының дәл ортасынан саңлақ пайда етиу арқалы жасалады. Тек [л] сесин айтқанда ғана саңлақ қапталдан жасалады. Тил ушы хәм тил алды алдыңғы тислердин түбине тирелип, ортаны жаўып турғанлықтан, хаўа ағымы тилдиң еки қапталынан өтеди. Сонлықтан [л] сеси қаптал жууысыңқы дауыссыз болады.

Қарақалпақ тилинде [р] сеси бирден-бир дирилдеуик дауыссыз болып, ол хаўа ағымының қысымы нәтийжесинде тилдиң ушы дирилди сыяқлы тербеліске келип, хаўаны бөлип-бөлип шығарыуы арқалы жасалады.

Дауыссыз сеслердин жасалыуында шаўқым менен дауыс қатнаساتуғыны белгили. Бир топар дауыссызлар шаўқым хәм дауыстың теңдей қатнасында, үшінши топардағы дауыссыз сеслер шаўқымға қарағанда дауыстың басымырақ қатнасы нәтийжесинде жасалады. Дауыс хәм шаўқымның қатнасы бойынша дауыссыз сеслер шаўқымлылар хәм сонорлар болып бөлинеди. Сонор дауыссызлар [м], [н], [ң], [л], [р], [й], [ў] сеслери болып, оларды айтқанда шаўқымға қарағанда дауыс басымырақ шығады. Сонорларды айтқанда дауыстың басым болыуы ал, шаўқымлыларды айтқанда шаўқымның басым болыуы сөйлеу ағзалары тәрәпинен жасалатуғын тосқынлықтың сыпатына байланыслы болса керек. Сонор дауыссызларды айтқанда тосқынлықты жеңип, аўыз ямаса мурын бослығынан хаўа ағымының зәрүрли сести пайда ете отырып, сыртқа шығыуы аңсатырақ, ал шаўқымлыларды айтқанда тосқынлық беккемирек болғанлықтан, күшлирек басымдағы хаўа ағымы талап етиледі. Солай етип сонорларды айтқанда хаўа ағымының өлпең болыуы, ал шаўқымлыларды айтқанда күшли болыуы алдыңғылардың «дауыслы», соңғылардың «шаўқымлы» болыуын тәмийинлейди.

Сонор дауыссызлардың өзлери де аўызлық хәм мурынлық болып бөлинеди. Мурынлық сонорлар [м], [н], [ң] сеслери болып, оларды айтқанда тосқынлық аўызда жасалады да, мурын жолы ашық турып, жаңғырық хызметин мурын бослығы атқарады. Соның менен бирге жаңғырық ўазыйпасын атқарыу аўыз бослығының хызметин де бийкарлауға болмайды. Себеби [м] сесиниң айтылыуында еринниң, [н] сесиниң айтылыуында тил алдының, [ң] сесиниң айтылыуында кишкене тилдиң тусында тосқынлықтың жасалыуы ол сеслердин айырмашылығын пайда етеди. Солай етип аўыз бослығының хәр жеринде бундай тосқынлықлардың жасалыуы менен жаңғырық хызметин атқарыушы аўыз бослығының хызмети өзгерип сәйкес мурынлық сеслерге тән болған сеслик өзгешеликлер дөреледи. Ал [л], [р], [й], [ў] сеслери аўызлық сонорлар болып, олардың жасалыуында аўыз бослығы жаңғырық ўазыйпасын атқарады.

Шаўқымлы даўыссызлар үнли хәм үнсизлер болып бөлинеди. :нлилер - [б], [в], [д], [ж], [з], [ғ/г]; :нсизлер - [п], [ф], [с], [ш], [к/к], [х], [х], [с], [С]. Булардын ишинде тек даўыстың қатнасыўы хәм қатнаспаўы арқалы жубайласатуғын даўыссызлар: [б]-[п]- [д]-[т]-[в]-[ф]-[з]-[с]-[ж]-[ш], [ғ/г], [х/к].

Аўыз хәм мурын бослықларының жаңғырық ўазыйпасын атқарыўы, жағынан да даўыссызларды бөлиўге болады. Мурынлық даўыссызлар [м], [н], [ң] жасалыў орны жағынан өзлерине жақын даўыссызлар менен жубайласады: [м]-[б]-[п], [н]-[д]-[т], [ң]-[ғ]-[к/х].

Солай етип артикуляциялық хәм акустикалық мағлыўматлар тийкарында қарақалпақ тилинің даўыссыз фонемалары жасалыў орны жағынан, жасалыў усылы жағынан, аўыз хәм мурын бослықларының жаңғырық хызметин атқарыўы бойынша жоқарыдағыдай топарларға бөлинеди. Буларды биз қарақалпақ тили даўыссыз фрнемаларының кестесин дүзиўде есапқа алдық (3-кесте).

Тийкаргы фонетикалық ызамлар

§ 37. Сеслердиң фонетикалық өзгерислери хаққында

Тилдиң фонетикалық системасын, оның ишки сеслик ызамларын те-реңирек билиў ушын сеслердиң сөзлердеги, сөз дизбегиндеги, сөйлеў ағымындағы түрли өзгерислери жөнинде улыўма түсиникке ийе болыў керек. Сөзлер өз ара байланыслы болған хәм бир-бирине тәсир етип туратуғын сеслер жыйнағынан турады. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң қурылысында сингармонизм ызамы тийкарында орайлық орынды даўыслы сеслер тутады. Даўыссызлар даўыслы сеслердиң тәсири арқалы белгили дәрежеде өзгериске ушырап отырады. Усыннан даўыссыз сеслердиң түрли реңклери келип шығады. Өз гезегинде даўыссыз сеслер де қоңсылас даўыссызларға тәсирин тийгизеди.

Сеслерди биринен соң бирин айтыў ушын сөйлеў ўақтында сөйлеў ағзалары тезлик пенен хәрекет етеди. Бир сести айта баслаған ўақытта екінши сести айтыўға сөйлеў ағзалары қолайласа баслайды. Бир сести айтып толық тамамламай-ақ екінши сестин артикуляциясының қабатласыўынан қоңсылас сеслердиң өз ара тәсири келип шығады. Мысалға [тоң] сөзин алсақ, [т] сесиниң айтылыўы ўақтында-ақ [о] сесин айтыўға еринлер қәлиплесе баслағанлықтан, т^о еринлик реңкте айтылады. [О] сеси толық айтылып болынбай-ақ, мурын жолының ашылып, [ң] сесин айтыўға сөйлеў ағзалары ыңғайласады. Сонлықтан [о] сесиниң соңғы бөлими мурынлық болып айтылады. Әдетте бул сеслик өзгерислер тыңлаўшылар тәрәпинен ескерилмейди. Бирақ ўақыттың өтиўи менен бундай сеслик өзгерислер өткирлесип, жаңа фонеманың пайда болыўына себепши болыўы мүмкин.

Қоңсылас сеслердиң өз ара тәсиринен олардың комбинаторлық өзгерислери келип шығады. Сеслерде болатуғын хәр қыйлы комбинаторлық өзгерислер көпшилик тиллерге ортақ сыпатқа ийе болыўы мүмкин. Сондай-ақ хәр бир тил-

диң, ямаса бир топар туўысқан тиллердиң өзине тән өзгешелигине байланыслы, сеслик өзгерислери болады. Қарақалпақ тилинде сөз ишинде, жумсалыў жағдайына қарай қайсы позицияда (сөздиң басында, ортасында, ақырында), қандай буўында, түбир я қосымтада, морфемалардың шегарасында жумсалыўына қарай, сөзлер аралығында жумсалыўына қарай ямаса интонациялық эмоциональ өзгешеликлерге байланыслы сеслер азлы-көпли өзгерислерге ушырап айтылады. Бундай фонетикалық жағдайдардан ғәрезли ҳалда пайда болған сеслик өзгерислер сеслердиң позициялық өзгерислери делинеди.

Сеслердеги айырым өзгерислер - сеслердиң алмасыўы, орын алмасыўы, фонетикалық жағдайлардан ғәрезсиз болыўы мүмкин. Мысалы: самал-шамал, салы-шалы, салғам-шалғам, ғарры-қарры, ғарға-қарға, жамғыр-жаңбыр, буйдай-бийдай, жигирма-жийирма, дигирман-дийирман сыяқлы сөзлерде с-ш, ғ-қ, ғ-ң, уў-иў сеслериниң алмасып айтылыўы, айланыў-айналыў, аўхал-ахўал, жапырақ-жарпақ, топырақ-торпақ, сөзлеринде айырым сеслердиң орын алмасыўы фонетикалық жағдайға байланыслы емес. Бул сыяқлы фонетикалық себеплерсиз пайда болатуғын сеслик өзгерислер сеслердиң спонтаньлық өзгерислери делинеди.

Сөйлеў ағзаларында болатуғын усындай сеслерде түрли өзгерислердиң себебинен сингармонизм, метатеза, редукция, элизия хәм т.б. фонетикалық кубылыслары келип шығады. Солай етип бундай фонетикалық сеслердиң дара турғанында емес, ал олардың сөзде, сөз дизбегинде жумсалыўы менен жүзеге асады.

§ 38. Сингармонизм - қарақалпақ тилиниң тийкарғы сеслик нызамы

Сөз қурылысындағы сеслерди жәмлестиретуғын хәм шөлкемлестиретуғын сондай-ақ сөзлерди таныўға хәм мәнилерин айырыўға хызмет ететуғын, солай етип сөздиң тутас тулғасын қәлиплестиретуғын түркий тиллердеги сөздиң өзеге сингармонизм болып табылады. Ол бир буўынлы сөзлерге де, көп буўынлы сөзлерге де тән болған фонетикалық кубылыс. Бурынғы қәлиплескен дәстүр бойынша сингармонизм дегенде еки ямаса көп буўынлы сөзлердеги даўыслылардың таңлай хәм ерин үнлеслигин, болмаса түбир менен қосымталардағы даўыслылардың үнлеслигин түсинетуғын болсақ, енди сөздиң неше буўынлы болыўына ямаса морфологиялық жақтан әпиўайы я қурамалы екенлигине қарамастан сингармонизм дегеннен буўын қурлысындағы хәм буўынлар аралығындағы барлық сеслердиң үнлеслигин түсиниўимиз керек. Сонда ғана тилдеги сингармонизмниң тәбияты менен атқаратуғын хызметине хәр тәреплеме дурыс баға беріўге болады.

Тийкарғы хәм баслы фонетикалық кубылыс болыў менен бирге сингармонизм грамматикаға да байланыслы. лингвистикалық универсаль кубылыс болып табылады. Буған гуўа ретинде түркий тиллердеги соның ишинде қарақалпақ тилиндеги көпшилик қосымталардың еки ямаса көп вариантлы болып келиўин, бәринен де бурын олардың жуўан хәм жиңишке варинатларда жумса-

лыұын көрсетіуіге болады. Бул сингармонизмнің тек бир көриниси ғана болып табылады. Соның менен бирге сингармонизм бир буұынлы ямаса көп буұынлы сөзлерде де, түбир ямаса дөренди сезлерде де, сеслерди өз ара беккем жәмлестиріп, биргеликли түрге ендирип отырады. Солай етип сингармонизм тутас сөзлердің қурылысында болатуғын фонетикалық қубылыс. Ол пүтин сөздің фонетикалық келбетін қурайтуғын барлық сеслердің соның ишинде даұыслылардың да, даұыссызлардың да тембрлик жақтан биргелки болыұын тәмийин ететуғын суперсегментлик қубылыс болып табылады.

Түркий тиллердің өзіншелік өзгешелигін көрсететуғын баслы хәм тийкарғы фонетикалық қубылыстардың бири болғанлықтан сингармонизмди бирде бир тюрколог илимпаздың ескермеуі хәм есапқа алмауы мүмкин емес. Сонлықтан да сингармонизм қубылысы көп жыллардан берли илимпазлардың дыққатын аударып келди. Соған қарамастан усы дәуирге шекем бул мәселенің сөз етилиуінде лингвистикалық әдебиятларда хәр түрли көз қарастардың, хәттеки пүткіллей қарама-қарсы пикирлердің бар екенлигін жоқарыда әдебиятларға шолыұ жасауда көрдик. Көпшилик жағдайда изертлеушілер түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де сингармонизмнің тийкарғы фонетикалық қубылыстарының бири екенін, тутас сөз я биргелки жуұан я биргелки жиңишке болып айтылатуғынлығын, түбирге қосылатуғын қосымталардың да сәйкес түрде үнлесіп келетуғынын дизимге алыұдан аспады.

Қарақалпақ тилинде жумсалып жүрген «сингармонизм» хәм «ассимиляция», сондай - ақ «даұыслылар үнлеслиги» хәм «даұыссызлар үнлеслиги» терминлерине анықлық киргизиу керек. Қарақалпақ тил билиминде даұыслылар үнлеслигін сингармонизм менен, ал даұыссызлар үнлеслигін ассимиляция менен алмастырып қолланып жүр. Шынында даұыслылар үнлеслиги де, даұыссызлар үнлеслиги де сондай ақ даұыслылар менен даұыссызлар ортасындағы үнлеслик те, қулласы, пүтин сөздің қурлысындағы барлық сеслердің өз-ара ийкемлестіріп келиуі сингармонизм деп саналыу керек. Сонда сингармонизм бир буұынлы ямаса көп буұынлы сөзлердің қурлысындағы болатуғын хәмме үнлесликлерди қамтыйды. Дәстүрли түсиник бойынша даұыслылар үнлеслиги шекленген фонетикалық жағдайларды өз ишине алады. Егер даұыслылар үнлеслиги еки ямаса оннан көп буұынлы сөзлердің қурлысындағы даұыслылардың биргелки жуұан ямаса биргелки жиңишке, сондай-ақ биргелки еринлик ямаса биргелки езиулик болып келиуін өз ишине қамтыйды десек, даұыссызлар үнлеслиги дегеннен әдетте түбир менен қосымтаның, қосымта менен қосымтаның шегаралас сеслери арасындағы үнлесликті түсинсек, булардан тысқары буұын қурылысындағы қатаң хәм турақлы түрде ушырасатуғын үнлеслик - даұыслы менен даұыссыздың ортасындағы үнлеслик жоқарыда айтылған үнлесликлердің (даұыслылар үнлеслиги, даұыссызлар үнлеслиги) хеш қайсысына кирмей қалады. Буның үстине сөз дизбегинің қурлысындағы жеке сөзлердің шегарасындағы сеслер ортасында болатуғын үнлесликті қайсысының қатарына (даұыслылар үнлеслигине ме, даұыссызлар үнлеслигине ме) жатқаратуғынымыз да биймәлим болып қалады. Мине, бул жағдайлар қарақалпақ тилинде сеслер үнлеслиги түсинигін қайта қарап шығыудың зәрүрлигін көрсетеди.

Солай етип, бизиңше, «сингармонизм» түсиниги кең мәниде улыўма сеслер үнлеслиги мәнисинде түсинилиўи керек. Даўислылар сингармонизми дегеннен еки ямаса көп буўынлы түбир хәм дөрэнди сөзлердиң курылысындағы даўислы сеслердиң таңлай хәм ерин үнлеслигин түсинсек, ал даўиссызлар сингармонизми дегеннен буўын курылысындағы ямаса буўын менен буўынның шегарасындағы даўиссыз бенен даўислының, даўиссыз бенен даўиссыз сеслердиң ортасындағы үнлесликти түсинсек, қарақалпақ тилиндеги бул нызамлылықтың тәбиятына да туўры келер еди хәм оны түсиниў де жеңил болар еди. Солай етип дәстүр бойынша сингармонизм хәм ассимиляция деп бөлек-бөлек қаралып жүрген тийкарғы фонетикалық кубылысларды бирлестирип, бир пүтин нызамлылық ретинде - сингармонизм нызамы ямаса сингармонизмнің хәр түрли көринислери түринде қараў бул мәселени дурыс түсиниўге имканият береді. Себеби даўислылар үнлеслиги де, даўиссызлар үнлеслиги де пүтин сөздиң ишинде қоңсылас сеслер ямаса қоңсылас буўындар ортасындағы үнлеслик болғанлықтан оларды бөлек бөлек қараўға болмайды.

§39. Буўын курылысындағы сингармонизм

Көпшилик тиллер сыяқлы қарақалпақ тилинде де сөзлердиң курылысында даўиссыз бенен даўислының, даўислы менен даўиссыздың қатарласып келиўи сеслер дизбегиниң кең таралған түрлери болып табылады. Ал даўиссыз бенен даўиссыздың, әсиресе, даўислы менен даўислының қатар дизбеклесип келиўи қарақалпақ тили ушын тән фонетикалық жағдай емес. Орын тәртиби жағынан даўислының алдында келген даўиссыз сес даўислының соңында келген даўиссызға қарағанда да даўислы сестин ыңғайына көбирек бериледи хәм көбирек өзгериске ушырайтуғынлығы дүнья тиллериниң мысалында илимпазлар тәрепинен дәллиленген¹. Бул жағдай қарақалпақ тилинде дәл усындай екенін байқаймыз. Себеби көпшилик тиллер сыяқлы қарақалпақ тилинде де даўислының алдында турған даўиссыз әдетте изиндеги даўислы менен бирге бир буўында болады. Л.Р.Зиндердиң жазыўы бойынша даўислыдан соң турған даўиссыз көбирек буўын шегарасында келе отырып, алдыңғы буўынның курылысынан кейинги буўынға өтип келиў уқыбына ийе болады. «Оның үстине кем-кем пәт алып, күшейип баратырғандағы буўынның алдында келген даўиссыз сес кем-кем әззилеп, тамамланып баратырған соңында келген даўиссызға қарағанда көбирек турақлырақ өзгериске ушырайды хәм бул жағдай тилде көбирек ен жайған».²

Бундай кубылысты, яғный буўын курылысындағы даўислының өзиниң алдында келген даўиссызға тәсирин төмендеги фонетикалық себеплер арқалы түсиндириў мүмкин. Бириншиден, жиңишке даўислылар (ә, и, ө, ү, е) алдында келген даўиссызды жиңишкертеди (жумсартады). Жуўан даўислылар (а, ы, о, у) алдындағы даўиссызды жуўанытады (қатайтады). Мысалы, жубайлас сөзлердеги даўислының алдындағы даўиссызларды салыстырың: [сан]-[сән],

¹ Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. М., 1977, 40-б.

² Зиндер Л.Р. Общая фонетика. 224-б.

[бол]-[бөл], [бул]-[бүл], [тыс]-[тис] хәм т.б. Екиншиден, еринлик даўыслылар (о, ө, у, ү) алдында келген еринлик емес даўыссызларды еринликлестиреди. Ал бундай фонетикалық жағдайда келген еринлик даўыссызлардағы өзгеристи аңлау қыйын. Себеби еринлик даўыссыз сес еринлик даўыслының алдында келгенде қоңсылас сестің тәсиринен болатуғын фонетикалық өзгериске аз ушырайды, сонлықтан да өзиниң тәбийғый қалын көбирек сақлайды. Бундай фонетикалық жағдайда еринлик даўыссыз сеслер еринлик даўыслының ыңғайына қарай бирде жууан, бирде жиңишке реңклеринде айтылады.

Даўыслының соңында келген даўыссызға болатуғын тәсири де даўыслы сестің алдында келген даўыссыз сеске тийгизген тәсири тақилетте болады: жууан даўыслының соңындағы даўыссыз жууан, жиңишке даўыслының соңындағы даўыссыз жиңишке, еринлик даўыслының соңындағы даўыссызлар еринлик түрде айтылады.

Жоқарыда айтылғанлардан тек даўыслы сеслер ғана бир тәреплеме алдында ямаса соңында келген қоңсылас даўыссыз сеслерге тәсир етип, өзгертеди деген жуумаққа келиу надурьс болар еди. Себеби сөйлеу ағымында (сөзде) қоңсылас сеслер, соның ишинде даўыслы менен даўыссыз сеслер, бир-биринен тәсир етеди, яғный даўыслы сестің ыңғайына қарай даўыссыз сес өзгериске ушырау менен бирге, даўыслы сес те қоңсылас даўыссыздың ыңғайына қарай бейимлеседи хәм өзгериске ушырайды. Демек, даўыслы сес даўыссызға тәсир етиуи менен бирге өзи де даўыссыздың ыңғайына бейимлеседи. Қоңсылас сеслердің өз-ара тәсири сөйлеу ағзаларының избе-из хәрекетине, сөйлеу механизминде байланыслы болғанлықтан бул жағдай универсаль сыпатқа ийе хәм сонлықтан да, көпшилик дүнья тиллерине тән ортақ фонетикалық кубылыс болып табылады. Бууын ишиндеги сингармонизм даўыслы менен даўыссыз сеслердің коартикуляциясының (қосақлана айтылыуының) көриниси ретинде көпшилик тиллерде, соның ишинде сингармониялық емес тиллерде де ушырасады. Бирақ бул кубылыс сингармониялық тиллердің бир бууынлы сөзлеринде ямаса көп бууынлы сөзлериниң хәр бир бууынында беккем сақланатуғын турақлы кубылыс болса, сингармониялық емес тиллерде оның сақланыуы миннетли емес. Мәселен, қарақалпақ тилинде қатаң түрде жууан даўыслылар менен даўыссызлардың тек жууан реңки, жиңишке даўыслылар менен даўыссызлардың тек жиңишке реңки ғана келеди. Мысалы: [тас], [тыс], [тос], [тус] сөзлеринде [т], [с] фонемаларының жууан реңки келеди. Ал [т'ис'], [т'ес'], [т'өс'ө], [т'өүс'ө], [т'эс'ир'] сөзлеринде даўыссыз фонемаларының жиңишке реңки жумсалады. Бундай нызамлылық қарақалпақ тилиниң түпкиликли сөзлериниң хәммесинде қатаң түрде сақланатуғын турақлы фонетикалық кубылыс болып табылады.

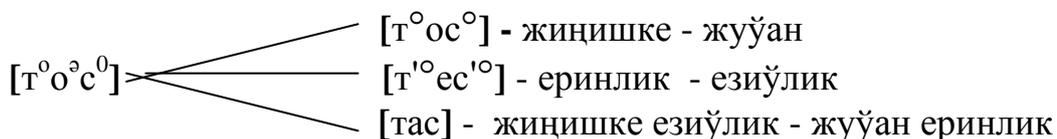
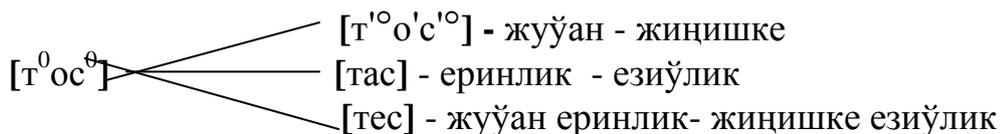
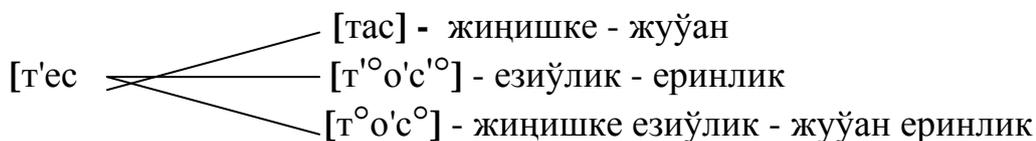
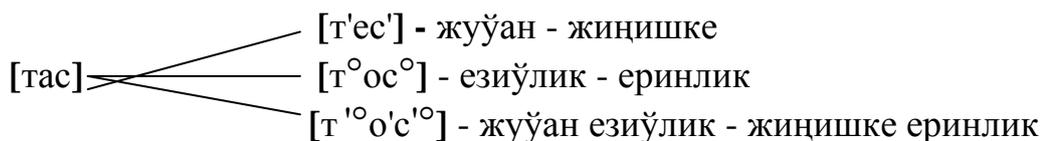
Ал орыс тилинде ондай емес. Орыс тилинде жууан даўыслылар менен даўыссыз фонемалардың жууан реңклери келиу менен бирге олардың жиңишке реңклери де жумсала береді. Солай етип бирдей фонетикалық жағдайда даўыссыз фонемалардың жууан реңки де, жиңишке реңки де келе береді. Мысалы, кон-кон сондай-ақ спет-с'пет сөзлеринде н, н' хәм с, с' даўыссыз фонемаларының бундай жууан хәм жиңишке болып келиуи орыс тилинде фонемалардың

реңклери емес, ал олардың хәр бири өз алдына айырықша фонема болып табылады. Себеби бундай фонетикалық жағдайда н менен н сөздің ақырында, с менен с' сөздің басында келиуіне қарамастан хәр түрлі (жууан, жиңишке) болып айтылыуы бир фонеманың түрлі реңклерин емес, ал хәр түрлі (басқа-басқа) фонемалардың реңклерин пайда ететуғынлығы белгили.

Солай етип бууын қурылысындағы дауыссыз сеслердің сингармонизм нызамына қатаң түрде бағыныуы сингармониялық тиллер қатарына жататуғын қарақалпақ тилинде мудама хәм турақлы түрде сақланады, ал сингармониялық емес, акцентлик тил болған орыс тилинде ол сақланбайды.

Сигармонизмнің тийкарғы көринисинің бир бууынлы сөзлерде ямаса көп бууынлы сөзлердің хәр бир бууынының қурылысында сақланатуғынына хәм бул қатаң турақлылыққа ийе екенине айрықша дыққат аударыу керек. Қарақалпақ тилинде дауыссыз фонемалардың айырықша төрт түрлі тембри тутас бууын менен биргеликте сингармонизм көлеминде жүдә анық көзге түседи. Булар - жууан езиулик, жиңишке езиулик, жууан еринлик, жиңишке еринлик деген тембрлер. Дауыссызлардың бууын көлеминдеги бул төрт түрлі тембрде айтылыуы сол бууындарда келген дауыссызлардың да соларға сәйкес турақлы түрде мудама төрт түрлі реңклерде айтылыуын тәмийинлейди. Мәселен, төрт тембрди мына төрт сөздің мысалында анық көриуге болады: [тас], [т'ес'], [т°ос°], [т'°о'с'°].

Бул сөзлердің қурылысындағы тек дауыссызлар ғана емес, ал сөзлер тутасы менен (дауыссызлар еки жағындағы дауыссызлары менен бирликте) бирбирине жууан-жиңишке (тас-тес, тос-ътөс) еринлик-езиулик (тос-тас, төс-ътөс), жууан езиулик-жиңишке еринлик (тас-ътөс), жууанеринлик-жиңишке езиулик (тос-тес), түринде қарама-қарсы қойылады. Солай етип төрт тембрли сөздің хәр бири қалған үшеуіне қарама-қарсы қойылады. Оны былай етип көрсетиуге де болады:

Биз бул мысалларда даўыслы сеслерди ғана қарама-қарсы қойып, тек соларды көзде тутып отырғанмыз жоқ. Ал тутас сөзлерди тембрлик өзгешеликтери бойынша қарама-қарсы қойып салыстырып отырмыз. Себеби тутас сөз (ямаса буўын) қурылысындағы даўыссызлары менен қоса биргеликте бир қыйлы тембрде айтыла отырып, өз ара қарама-қарсы қойылады. Ол сөзлер тутасы менен я жуўан езиўлик, я жиңишке езиўлик, я жуўан еринлик, я жиңишке еринлик болып айтылады. Бундай жағдай көп буўынлы сөзлердиң қурылысындағы хәр бир буўында толық қайталанып, даўыслы менен даўыссызлар тембрлик жақтан мудары биргелкилигин сақлап отырады. Буннан қарақалпақ тилинде сөзлердеги буўынларды тағы да киши бөлеклерге (сеслерге) бөлиўге болмайды деген жуўмақ шығарыў керек емес. Керисинше, даўыссызлар турақлы түрде өзлериниң реңклерине ийе болыўы, ол реңклердиң қайсыларының қай жерде келетуғынының буўын сыпатынан мәлим болып турыўы буўын қурылысын дара бирликлерге (сеслерге) бөлиўди аңсатластырады.

Ашық, жуўан [а] даўыслығы менен қысық жуўан [ы] даўыслығы, ашық жиңишке [ә] даўыслығы менен қысық жиңишке [и], [е] даўыслығы, ашық еринлик [о] даўыслығы менен қысық еринлик [у] даўыслығы, ашық еринлик [ө] даўыслығы менен қысық еринлик [ү] даўыслығы мудары бир қыйлы тембрде айтылып, бирдей сингармониялық хызмет атқарады. Солай етип, бириншиден, [а], [ы], (тас, тыс), екиншиден, [ә], [и], [е] (шәк, шик), үшіншиден, [о], [у] (т^оос^о, т^оус^о), төртиншиден, [ө], [ү] (т^оөс^о, т^оүс^о) өз алдына сингармониялық қатарды пайда ете отырып, олар қарақалпақ тилиндеги басқа барлық даўыссызларды буўын қурылысында өзлерине сәйкес төрт түрлі реңкте өзгериске ушыратып отырады.

Даўыслығылардың жуўан, жиңишке, еринлик, езиўлик белгилери өзлери менен турмай, буўын қурылысындағы қоңсылас даўыссызларға да өтеди хәм бул қубылыс беккем және турақлы болады. Ал даўыслығылардың ашық қысықлық белгиси қарақалпақ тилинде сингармонизм ушын ҳеш қандай әҳмийетке ийе болмайды. Бирақ сингармонизмнен тысқары ол белгилери (ашық-қысық) сөзлердиң мәнисин айыратуғын белги ретинде фонологиялық хызметин атқарады. Мәселен, сингармонизм бойынша [тас] - [тыс], [п'а'с'] - [п'ис']-[п'ес'], [т^оос^о]- [т^оус^о], [т^оо'с'о]- [т^оү'с'о] жубайлас сөзлериниң паркы болмағаны менен ол сөзлердиң хәр түрлі мәни билдириўи хәм қарама-қарсы қойылыўы тутас сөзден емес, ал олардың қурылысындағы даўыслығы фонемаларынан болып тур. Бул жубайлас сөзлерде даўыссызлар өзгериссиз, ал тек даўыслығылардың алмасыўы менен ғана мәни өзгерип тур. Мине, бул жағдай «түркий тиллерде ең киши фонологиялық бирлик буўын болады» деген пикирдиң шынлыққа туўры келмейтуғынын, буўыннан киши фонологиялық бирлик болып фонема хызмет атқаратуғынын мойынлаўға мәжбүрлейди.

Солай етип, бир жағынан буўын қурылысындағы даўыслығы менен даўыссызлар сингармонизмниң себебинен өтлесип кеткенин, сонлықтан да олардың бул өзгешелигин фонетикалық жақтан бахалаўда есапқа алыў керек болса, екинши жағынан тилдиң тик жағдайы бойынша даўыслығылардың қарама-қарсы

қойылыуы сингармонизмнің тәсірсіз-ақ іске асыуы бууын қурылысынан дауыссызларды бөліп ала беріуді тәмийінлейді. Соңғы бул жағдай сөзлерді бууыннан да майдарақ ең киші тиллік бирлік болған фонемаға бөліуде үлкен әхмийетке ийе болады.

Түркий тиллерге, соның ишінде қарақалпақ тилине де қатнаслы болған, улыуа тил билиминде қәлиплескен мынадай пикир бар: Сингармонизм бойынша бууылар бир жақлама я дауыссызы дауыссызынан ғәрезли халда, я дауыссызы дауыссызынан ғәрезли халда дүзилмейди, ал пүткил бууынның сыпаты менен, яғнай дауыссыз хәм дауыссыз бөлеклерден туратуғын фонемалардың сыпаты менен анықланады.¹ Бирақ бул теорияның дөгерегинде қарама-қарсылықлы пикирлер ушырасады. Мәселен, қарама-қарсылықлы пикирлер ушырасады. Мәселен, Н.А.Баскаковтың дәслепки мийнетинде «қарақалпақ тилинде бууын қурылысындағы дауыссызға тәсір етиуши хәм солай етип оларды (дауыссызларды) түрлендириуши орайлық орынды дауыссыз сес тутады»² десе, соңғы мийнетинде, керисинше, «түркий тиллерде сөздің фонологиялық дүзилісин анықлауда шешиуши хызметти дауыссыз сеслер атқарады, себеби бул тиллерде дауыссызлар тек бууынның сыпатына белгилеп ғана қоймастан, соның менен бирге тутас сөздің де сыпатын белгилейди»³ деп жазады. Бизинше, хәзирги қарақалпақ тилинде бууын қурылысында дауыссызлардың жетекши хәм орайлық орынды тутататуғынлығына гүманланыуға болмайды. Себеби дауыссыз фонемалар бууын қурылысында дауыссызларға қарағанда бир қанша артықмашылықтарға ийе болады. Бириншиден дауыссызлар бууын қураушы қәсийетке ийе болады, ал ондай қәсийет дауыссызларда жоқ. Екиншиден, бууынның қурылысындағы сыпатына қарай отырып дауыссызлар қатаң түрде өзгеріске ушырап, сәйкес реңклерде жумсалады.

Қарақалпақ тилинде дауыссызлардың ыңғайына байланыслы хәр бир дауыссыз фонема төрт түрлі реңклерде жумсалады (жууан езиулік, жиңишке езиулік, жууан еринлик, жиңишке еринлик). :шиншиден, түбирдеги дауыссыз сес қосымтадағы сеслердің сыпатын белгилейді: түбирдеги дауыссыз жууан болса, қосымтадағы сеслер де жууан болады, түбирдеги дауыссыз жиңишке болса, қосымтадағы сеслер де жиңишке болады. Бул мағлыұматлардың хәммеси дауыссыз фонемалар сөздеги дауыссызлардың сапасы менен сыпатын белгилейтуғынын көрсетеди.

Түркий тиллерде, соның ишінде қарақалпақ тилинде де сөздің түбириндеги дауыссыз сестің қосымтадағы дауыссызның сыпатын белгилеуин сингармонизм деп есаплау, түсиниу илимде беккем орын алған. Қосымталардың көп хәм жиңишке вариантларда жумсалыуы оған тийкарғы себепши болған. Түбирдеги дауыссыз сеске қосымтадағы дауыссызның үнлесиуи сингармонизмнің тек бир көриниси болып табылады. Бул түркология илиминде сингармонизм қубылысын түсиниуге керекли болған көп фактлердің бири ғана болып хызмет

¹ Щерба А.В. Русские гласные в качественном и количественном отношениях. Спб., 1912, 8-б; Яковлев Н.Ф. Грамматика литературного кабардино-черкесского языка. М., 1948, 318-б.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. ч. I М., 1952, 27-б.

³ Сол. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., Наука, 1968, 17-б.

атқарады. Сондай-ақ бул кубылыс универсаль сыпатқа ийе болмайды. Себеби түбір менен қосымтадан турмайтуғын сөзлердеги (бир буўынлы хәм көп буўынлы түбір сөзлердеги) сингармонизмди түсиндирийге туўры келмейди. Оның үстине сөзлерди түбір хәм қосымталарға, сондай-ақ буўынларға бөлиў тилши қәнигелер тәрәпинен әмелге асырылатуғын лингвистикалық анализлеўдиң бир жоллары болады. Әдетте әпиўайы сөйлеўши адам сөз қурылысының бөлеклерге (түбір хәм қосымтаға, буўынларға) бөлиниўине итибар бермейди. Бул оның психологиялық -лингвистикалық хызметине жатпайды. Мәселен, әпиўайы сөйлеўши адам ушын еки буўынлы сөз түбір хәм қосымтадан тура ма ямаса тек түбірден ибарат па Ы Буған ҳеш қандай дыққат бөлмейди. Сөйлеўши ушын [сына], [сана], [жаза], [дизе], [гүзө], [кесе] сыяқлы сөзлер түбір түринде атлық сөз шақабына жата ма ямаса түбір хәм қосымтадан туратуғын фәйил сөз шақабына жата ма? Оның ҳеш қандай парқы жоқ.

Омонимлик мәнидеги бир сөздиң (түбір хәм қосымтаға бөлиниўине ямаса бөлинбеўине қарамастан) сеслик қурылысы, сеслердиң избе-излиги жағынан хәм просодиялық көриниси бойынша дәл бирдей болғанлықтан олар артикуляциялық хәм акустикалық жақтан да бирдей болыўы тәбийғый жағдай. Жоқарыдағы сөзлердиң фәйил мәнисинде түбір хәм қосымталарға бөлиниўи, ал атлық мәнисинде бөлинбей тек түбірден ибарат болыўы ямаса ол сөзлердиң хәммесиниң де еки буўыннан туратуғынлығы тек лингвистикалық таллаў арқалы ғана мәлим болады.

Сөздиң түбириндеги даўыслы сестин қосымтадағы даўыслығының сыпатын белгилеўин сингармонизм деп түсиниўдиң жеткиликсиз екенин жоқарыдағы мысаллар анық көрсетеди. Бул анықлама тек фәйил мәнисиндеги сөзлерге (сына, сан-а...) ғана туўры келеди, ал дәл сондай сеслик қурылыстағы атлық сөзлерге (сына, сана) туўры келмейди.

Сингармонизм морфологиялық жақтан әпиўайы ямаса қурамалылығына (түбір ямаса дөрәнди сөз екенине) қарамастан сөзлердиң қурылысындағы сеслердиң хәммесиниң биргелкилигин тәмийин етеди. Мысалға [бала], [терек] сөзлерин алып, оларға сәйкес қосымталар қосып қарайық:

бала	терек
балалар	тереклер
балалары	тереклери
балаларын	тереклерин
балаларында	тереклеринде
балалараындағы	тереклериндеги
балаларындағыны	тереклериндегини

Бир жағынан, сөздиң түбири жуўан буўынлы болғанлықтан сәйкес қосымталардың жуўан вариантлары, ал түбири жиңишке болғанлықтан сәйкес қосымталардың да жиңишке вариантлары жалғанып турғанлығын лингвистикалық анализ тийкарында билемиз. Екинши жағынан, әдетте әпиўайы сөйлеўши адам келтирилген сөзлердиң морфологиялық қурылысына ҳеш қандай итибар

берместен, олардың мәнилі бөлеклерін (морфемаларын) бөліп-бөліп айтыуға тырыспастан, ол сөздердің хәр қайсысына өзінше айырықша бірлік (сөз) сыпатында қарайды. Айтылыуы жағынан бундай етип хәр бір сөздің тембринің биргелкилігін тәмийін етип тұрған просодиялық бірлік хызметін сингармонизм атқарады. Сингармонизм парадигматикалық кубылыс ретінде бууын санына, морфологиялық қурылысының әпиуайы ямаса қурамалылығына қарамастан, сөздің барлық бөлеклеріне (сеслеріне, бууындарына, морфонемаларына х.т.б.) бірден, бір уақытта тәсір етеді хәм айтылыуы (тембри) жағынан биргелкилікке алып келеді. Соның менен бирге синтагмалық кубылыс ретінде сингармонизмнің сөз қурылысындағы бууын, морфемалардың ізбе-излігін сақлап тұруы тәмийінлеуі тәбийғый халат болып табылады. Бул жағдай «түбірдің дауыссыздары қосымталардың дауыссыздарының сыпатын белгілейді» деген жууақ шығаруы үшін тийкар болып хызмет етпеуі керек. Өйткени сингармонизм тек қосымталарға ғана тәсір етип қоймастан, морфологиялық жақтан бөлінбейтуғын бір пүтін түбірлерге де, улыума сөздің барлық бөлеклеріне тәсір ететуғын универсаль фонетикалық кубылыс болып табылады.

§40. Дауыссыздар сингармонизми

Екі ямаса оннан да көп бууынлы сөздерде соңғы бууындардағы дауыссыздардың биринши бууындағы дауыссыз сестен ғәрезли халда келиуі дауыссыздардың илгерили тәсіринің нәтийжеси болып табылады. Биринши бууындағы дауыссыз сестің соңғы бууындарындағы дауыссыздарды жууан-жиңишкелиги, еринлик-езиулик болыуы жағынан өзине усатыуы, солай етип көп бууынлы сөздердегі дауыссыз сеслердің өз ара үнлесип келиуі дауыссыздар сингармонизмінің бир көриниси болады. А.М.Щербактың айтыуынша дауыссыздар сингармонизми сөз мәнісін фонетикалық жол менен аңлатыу зәрүрлігінен келип шыққан.¹ Сөз бенен сөздің шегарасын белгілеуде, сөзді бир пүтін сеслик комплекс сыпатында сөз дизбегинен, гәптен ажыратып алыуда дауыссыздар сингармонизми айрықша әхмийетке ийе. Себеби дауыссыздар сингармонизми сөздің ишінде болатуғын кубылыс. Мәселен, сөздің биринши бууынында жууан дауыссыз келсе, соңғы барлық бууындарда да жууан дауыссыздар келеді. Ал сөздің биринши бууынында жиңишке дауыссыз келсе, соңғы бууындарда да жиңишке дауыссыздар келеді. Бундай тәсір гәптегі қоңсылас екинши сөзге өтип кетпейді.

Түркий тиллерде, соның ишінде қарақалпақ тилинде де, дауыссыздар сингармонизми екі түрлі көринисте иске асады: бириншиден, бууын қурылысындағы дауыссыздардың жууан я жиңишкелиги жағынан үнлесип келиуі арқалы (таңлай үнлеслиги); екиншиден, бууын қурылысындағы дауыссыздардың езиулик я еринлик болып үнлесиуі арқалы (ерин үнлеслиги). Солай етип дауыссыздар сингармонизми таңлай үнлеслиги хәм ерин үнлеслиги түрінде жүзеге шығады. Бирақ таңлай үнлеслиги бир бөлек, ерин үнлеслиги бир бөлек бас-басына өмир сүрмейді. Керисинше, дауыссыздар сингармонизмнің бул екі

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970,4-б.

көриниси де бирликте, суперсегментлик кубылыс ретинде сөз қурылысындағы сеслер арқалы жүзеге шығады. Мысалы: [ағашлық], [тереклик], [к⁰ул⁰к⁰ун⁰], [Ү¹р¹⁰Г¹⁰Ү¹н¹⁰]. Бул сөзлерде дауыссызлар биргелки жууан ямаса, биргелки жиңишке болып келиуи менен бирликте тап сол сөзлердің өзлеріндегі дауыссызлар биргелки езиулик хәм биргелки еринлик болып келеди. Сонлықтан да таңлай үнлеслиги хәм ерин үнлеслиги ҳаққында айрықша сөз етилгенде баянлауға қолайлы болыуы есапқа алынады.

Ҳақыйқатында да дауыссызлар сингармонизмине мууапық көп бууынлы сөзлердің қурылысындағы бууынлар жууан болып келиуи менен бирге, сондай-ақ олар я биргелки езиулик, я биргелки еринлик түрде ғана ушырасыуы керек; жиңишке болыуы менен бирге, сондай-ақ олар я биргелки езиулик, я биргелки еринлик түрінде ғана жумсалыуы керек. Солай етип дауыссызлар сингармонизмине сәйкес көп бууынлы сөзлердің қурылысындағы бууынлар биргелки жууан-езиулик, биргелки жууан-еринлик, биргелки жиңишке-езиулик, биргелки жиңишке-еринлик түрде ушырасыуы керек. Бул дауыссызлар сингармонизми ушын ең идеал жағдай. Бундай болып сингармонизми ең рауажланған тиллердің қатарына қырғыз тилин жатқаруи мүмкин¹.

Ҳәзирги қарақалпақ тилинде дауыссызлар сингармонизминің көринисин жоқарыдағыдай идеал жағдайда деп айтыуға болмайды. Себеби қарақалпақ тилинде көп бууынлы сөзлерде таңлай үнлеслиги толық сақланған менен ерин үнлеслиги толық сақланбайды. Мәселен, [ағаларымызға], [инилеримизге] түрінде көп бууынлы түбир хәм дөрэнди сөзлерде дауыссызлар биргелки жууан я биргелки жиңишке түрінде ушырасады. Дауыссызлардың таңлай үнлеслиги түркий тиллерде ең кең ен жайған хәм турақлы фонетикалық кубылыс. А.М.Щербактың бақлауынша қарайым, өзбек тиллеринен басқа барлық түркий тиллерде дауыссызлардың таңлай үнлеслиги байқалады. Қарайым тилинде дауыссызлардың таңлай үнлеслиги дауыссызлардың үнлеслиги менен алмасқан, ал өзбек тилинде болса, түркий емес тиллердің тәсири нәтийжесинде таңлай үнлеслиги пүткіллей жоғалған.² Қарақалпақ тилинде айырым сөзлерде дауыссызлардың таңлай үнлеслигинің бузылыуы жағдайы ушырасады. Дауыссызлардың таңлай үнлеслигинің бузылыуы басқа да түркий тиллерде ушырасады^к. Мысалы, түркмен тилинде (диалектинде) [гәләдурын], [галдурын]- «киятырман», [биләдур], [билдур] «биледи», [бәрмайдур] «бермейди», [билмәдуран] «билмейди», гагауз тилинде [алйәк] «алады», [гәлийорум] «келемен» сөзлери, түрк тилинде [и], [ки], [йор], [даш], [гил], [истан] қосымталары; қумық тилинде [лар], [ыбыз], [ығныз], [лық], [ли], [мақ] қосымталары; чуваш тилинде [сәм], [и], [е] қосымталары дауыссызлардың таңлай үнлеслигине бағынбайды. Уйғыр тилинде сеплик жалғаулары (ни, нин, дин, тим), бетлик алмасығының қосымталары (мән, сән, миз, сиз), келбетликтің қосымталары (дәк, сиз), атлықтың қосымтасы (си, сан), қатарлық санның (инси), жыйнақлау санның (лән), келбетлик фейиллердің (қиған), буйрық мейилдің 3-бетинің (сун), өткен мәхәлдің көплек түринің 1-бетинің (дук) қосымталары; келбетлик дөретиуши қосымта

¹ Щербак А.М. Сонда, 64-б.

² Сонда 64-б.

дики дуз предикативлик көрсеткиши хэм т.б. сингармониялық вариантлары ийе емес. Сонлықтан олар түбир менен үнлесе бермейди деген сөз.¹

Жоқарыда аталған түркий тиллери сыяқлы хэзирги қарақалпақ әдебий тилинде де жумсалып жүрген барлық сөзлер таңлай үнлеслиги нызамына бағынып, биргелки жуўан я биргелки жиңишке болып келе бермейди, әдеўир сандағы сөзлерде жуўан хэм жиңишке буўынлар араласып келеди. Н.А. Баскаковтың изертлеўлери бойынша таңлай үнлеслигине бағынбайтуғын сөзлердин көпшилиги түркий тиллерге басқа тиллерден кирип келген сөзлер ямаса еки (сийрек жағдайда үш) түбирден куралған қоспа сөзлер болып табылады.² Мысалы: *әдираспан, Әденбай, әтеитан, бийдай, Бердақ, Бегжан, гөрқаў, гүзар, Гүлзар, гүман, гүнжара, Гүлжан, гуўалық, елат, жигирма, Зульфия, илхам, имканият, имтихан, инабат, инам, кейиснама, келсап, Кеңесбай, кербаз, кеспас, кисапыр, китап, қошырей, қудырет, мақсет, меҳрибан, нәренжан, пәтиўа, пәтия, перийзат, рахмет, тәбият, тәрбия, хызмет* усаған сөзлер шығысы жағынан араб, парсы тиллеринен кирген сөзлер ямаса еки түбирдин биригиўинен жасалған қоспа сөзлер болып табылады. Сондай-ақ орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлерде даўыссылардың таңлай үнлеслиги нызамына бағына бермейди. Мысалы: академик, анкета, аспирант, банкет, генерал, десант, Ереван, кресло, лента, опера, пролетариат, рента х.т.б.

Жоқарыдағы сыяқлы таңлай үнлеслиги менен үнлеспеген жуўан-жиңишкели аралас буўынлы сөзлерге қосымталардың жуўан ямаса жиңишке вариантының қосылыўы ол сөзлердин соңғы буўынының жуўан я жиңишкелигине байланыслы болады. Егер де сөздин ақыры жуўан буўынлы болса, қосымтаның жуўан сыңары қосылады; егер де сөздин ақыры жиңишке буўынлы болса, қосымтаның жиңишке варианты қосылады. Мысалы: китаплар, бийдайлық, тәрбияшы, гүўалық, жигирмалап, итибарға, инсапсыз, инансаң, операға, аспиранты сыяқлы сөзлердин түбирлериниң соңғы буўыны жуўан болғанлықтан, қосымталардың жуўан сыңарлары қосылып тур; мақсетлер, қудиретли, хызметши, қоширейлик, муғаллимге, рахмети сыяқлы түбирлериниң соңғы буўыны жиңишке болғанлықтан, қосымталардың жиңишке сыңарлары жалғанып тур.

Гейпара сөз дөретиўши қосымталар (суффикслер) түбир сөздин жуўан я жиңишкелигине қарамастан, таңлай үнлеслиги бойынша үнлеспестен-ақ қосыла береді. Мәселен, даўылпаз, жалахор, асхана, Қарақалпақстан, суўат, қарыздар сөзлеринде жуўан буўынлы қосымталар түбирге таңлай үнлеслигине муўапық жуўан буўынлы түбирлерге қосылып турса, жемхор, илимпаз, кәрхана, Өзбекстан, елат, белдар сөзлеринде жуўан буўынлы сол қосымталар жиңишке буўынлы түбирге қосылып, таңлай үнлеслиги нызамы бузылып тур. Сондай-ақ ақылгөй, талапкер, салыкеш, материализм, идеалист сөзлеринде жиңишке буўынлы қолсымталар жуўан түбирге қосылып тур. Солай етип айырым жағдайларда жиңишке буўынлы сөзлерге жуўан буўынлы қосымта, жуўан буўынлы сөзлерге жиңишке буўынлы қосымта қосылады. Себеби қарақалпақ

¹ Бул хаққында толығырақ қараңыз: А.М.Щербак, сонда, 61-62 б. б.

² Баскаков Н.А. Карақалпақский язык. т. II, 34-б.

тилинде [паз], [хор], [хана], [стан], [ат], [дар], усаған жууан бууынлы суффикслердин жиңишке вариантлары, [гөй], [кер], [кеш], [ист], [изм] сыяклы жиңишке бууынлы суффикслердин жууан вариантлары жоқ. Қосымталардың бундай вариантсыз болып келиуи, солай етип дауыссылардың таңлай үнлеслигинин сақланбауы түркий тиллердин өзлеринин түпкиликли қосымталары ушын тән жағдай емес. Дауыссылардың таңлай үнлеслигине сәйкес келмейтуғын жоқарыдағы вариантсыз қосымталардың келип шығыуына нәзер аударсақ, олардың да сингармонизми жоқ системаға жататуғын тиллерден ауысқан қосымталар екенин байқау қыйын емес.

Хәзирги қарақалпақ тилинде көп бууынлы сөзлерде дауыссылар (анығырағы тутас бууынлар) таңлай үнлеслиги бойынша үнлесип келиу менен бирликте ерин үнлеслиги боынша да үнлеседи. Таңлай үнлеслигине қарақалпақ тилиндеги дауыссылар хәм бууын қурамындағы дауыссызлар толық қатнасып, хеш бир фонема оннан тысқарыда қалмайтуғын болса, ерин үнлеслигинин тәсир етиу көлеми ондай емес. Бириншиден, ерин үнлеслигинин тәсирине барлық дауыссызлар ушырай бермейди. Ерин үнлеслигине берилетуғын дауыссылар тек қысық, езиулик дауыссылар болған [ы], [и], [е] фонемалары болып табылады. Екиншиден, көп бууынлы сөзлерде ерин үнлеслиги менен үнлескен бууынлардың хәммесинде бастан аяғына шекем бул үнлесликтин тәсир етиу күши менен таралу өриси теңдей дәрежеде болмайды. Ерин үнлеслигинин тәсиреи соңғы бууынларда кем-кем хәлсирейди хәм ол тәсир кейинги бууынларда пүткиллей жойылады. Мысалы, салыстырың: [күлкү]-[күлкүмиз]-[күлкүмизди], [булқун], [булқуны]-[булқунымыз]. Сонлықтан дауыссылар сингармонизминин бул еки көринисин өз ара салыстыра отырып, таңлай үнлеслигин толық үнлеслик, ерин үнлеслигин жартылай үнлеслик деуге болады.

Дауыссылар сингармонизмине байланыслы терминлердин жумсалыуына анықлық киргизиу талап етиледі. К.Убайдуллаев «сөзлердеги дауыссылардың бастан аяқ биргелки я гилең жууан, ямаса гилең жиңишке болып (келиуине) айытылыуына сингармонизм¹ «дейди. Оның айтыуы бойынша: «Езиулик дауыссылардан соң да, еринлик дауыссылардан соң да (орфографиялық норманы еске алғанда) езиулик дауыссылары сөздин кейинги бууынында келе береди. Мысалы, халық, балық, қурылыс, өндирис, пахташылық, күтин, өтин, қора, үлкен, кишкене, күтә, гүллән, жүдә хәм т.б., езиулик дауыссылардан ә сеси бәхәр, мәхәл, сәхәр, гүллән, күтә, жүдә хәм т.б. усаған сөзлердин ақырғы бууынында келе береди, ал әдираспан, әдирә, Әбдикәрим сыяклы сөзлердин үшінши бууынында да дауыссыз ә сеси гезлеседи».² Бул айтылған пикирди қәте деп айтыуға болмайды. Бирақ бул жерде келтирген мысаллар айтылған пикирлерди толық тастыйықлай бермейди. Мәселен, «еринлик дауыссылардан соң да (имла қәдени еске алғанда) езиулик дауыссылары сөздин кейинги бууынында келе береди» деген пикирден кейин оны мысаллар менен тастыйықлау мақсетинде қурылыс, өндирис, күтин, өтин, үлкен деген сөзлерди келтириуи шынлыққа сәйкес келмейди. Қарақалпақ тилинин имла қәделери тийкарында

¹ Убайдуллаев К. Қарақалпақ тили бойынша таңламалы мийнетлер. 114-б.

² Сонда, 116-б.

бул аталған сөзлердің соңғы буындарында езиўлик даўислылар жазылғаны менен (бул жердеги шәртли түрде қабыл етилген жазыўға сүйениўдің өзи надурьыс) хақықат изертлеў объекти болып саналатуғын жанлы сөйлеў тилинде таңлай үнлеслиги тәсиринен тысқары, соның менен бирге ерин үнлеслиги анық байқалады хәм *қурылыс, өндирис, күтин, өтин, үлкен* сөзлериниң екнши буўынында қысық езиўлик ы, и, е даўислылары жазылғаны менен жанлы сөйлеў тилинде олар сәйкес еринлик даўислылар болғаны [у], [ү], [ө] түринде айтылатуғынын байқаў қыйын емес.

К.Убайдуллаев даўислылар үнлеслигин «езиў үнлеслиги (палатальлық аттаркция ямаса лингвальлық сингармонизм)» хәм «ерин үнлеслиги (лабиальлық аттракция ямаса лабиальлық сингармонизм)» деп бөлиўин де толық мақуллаў қыйын. Оның айтыўынша» ... бирнши буўындағы даўислының тәсирине қарай қалған буўындардағы даўислылардың гилең жуўан ямаса гилең жиңишке болып хәм дәслепки буўыннан басқа буўындарда еринлик даўислылар келмей, езиўлик даўислылар келиўи езиў үнлеслиги деп аталады». ¹ Бул жерде шынында таңлай үнлеслиги менен ерин үнлеслиги шатастырылғанлығы көринип тур. Таңлай үнлеслиги мәсннде автор тәрөпинен «езиў үнлеслиги» деген термин алынған. Бул терминниң усы жерде аңлатып турған мәниси пикирди тастыйықламай тур. «Езиў үнлеслиги» түсинигине «гилең жуўан ямаса гилең жиңишке» буўындар, тағы да «еринлик даўислылар емес, езиўлик даўислылардың келиўи» «зорлап» бирлестирилген. Хақықатында гилең жуўан ямаса гилең жиңишке буўындардың бир сөздің қурылысында келиўи я езиўлик халында ямаса еринлик халында ғана болатуғынлығын (олар екеўиниң бирге жүретуғынлығын) естен шығарыўға болмайды. Жуўан буўын соның менен бирге я езиўлик, я еринлик болып келеди. Сондай-ақ жиңишке буўын да я езиўлик, я еринлик халда ғана ушырасады. Ал бул қубылыстың турақлы ямаса өзгермели болыўы - пүткиллей басқа мәселе. Сонлықтан да даўислылардың сингармонизмин езиў үнлеслиги және ерин үнлеслиги деп бөлиўди терминологиялық жақтан да, әмелий және теориялық жақтан да мақуллаўға болмайды. Таңлай үнлеслиги бойынша буўындар бирде биргелки жуўан, бирде биргелки жиңишке болып келеди. Ал ерин үнлеслиги бойынша бундай биргелкилик (үнлеслик) қатаң сақланбағаны менен *қурылыс, өндирис, күтин, өтин, үлкен* усаған сөзлердің екнши буўындарында езиўлик даўислы хәриплер (ы, и, е) жазылғаны менен тәбийий сөйлеў тилинде шынында олардың еринлик даўислылар (у,ү,ө) екенин, солай етип [қурылы^ос], [ўондүри^ос] [күтүн], [ўөтүн], [үлкөн] болып айтылатуғынын бийкарлаў қыйын.

Артикуляциялық жақтан таңлай үнлеслиги деп жүргенимиз шынында жиңишке даўислыларды айтқанда тилдің алға хәм артқа жуўан даўислыларды айтқанда артқа жылжыў жағдайы менен, ерин үнлеслиги деп жүргенимиз еринлик даўислыларды айтқанда еринниң алға үйрилиў хәм езиўлик даўислыларды айтқанда артқа тартылыў жағдайы менен тиккелей байланыслы болады. Сонлықтан да артикуляциялық жақтан хәрекетшең сөйлеў ағзаларын басшылыққа

¹ Сонда

алған халда таңлай үнлеслигин тиллик (лингвальлық) үнлеслик, ерин үнлеслигин сол өзинің қәлипинде ерин (лабиальлық) үнлеслиги деп алыу мүмкін еді. Бірақ қәлиплескен таңлай үнлеслиги терминин өзгерте беріудің зыянлы екенін есапқа алып, бул жумыста тиллик үнлесликти таңлай үнлеслиги қәлипинде қалдырыуды мақұл көрдик. Сондай-ақ ериннің қатнасына қарай дауыссылардың еринлик, езиулик болып бөлинуі хәм тилдің қатнасына қарай жууан, жиңишке болып бөлинуі еске ала отырып, оларды сингармонизм бойынша енди биргелки жууан хәм биргелки жиңишке болып келиуін аңлатыу үшін «езиу үнлеслиги» терминин қолланыу ақылға мақұл келмейди. Езиулик дауыссылардың жубайы еринлик дауыссылар болатуғынын есапқа алсақ, езиулик дауыссылардың өзлери де, сондай-ақ еринлик дауыссылар да өз ишинде тағы да жууан, жиңишке болып бөлинетуғынын еске алсақ, «езиу үнлеслиги» термининің лингвальлық сингармонизм мәнисинде қолланылуының орынлы емеслигине исениуге болады.

Усы дәуирге шекем дауыссылардың ерин үнлеслиги дегенди тек бир тәрәплеме биринши бууындағы еринлик дауыссылардың екинши бууындағы қысық дауыссылардың еринлик болып келиуін талап етиуі түсинилип келген болса, енди дауыссылардың лабиальлық сингармонизмин кеңирек көлемде түсиниу керек деп ойлаймыз. Бириншиден, дауыссылардың лабиальлық сингармонизми еки түрли көринисте болады: еринлик (кулун, күлкү, бөлөк) хәм езиулик (бала, сәлем, келин); екиншиден, лабиальлық сингармонизм бир бууынлы сөзлерде еринлик дауыссылар менен қоңсылас келген дауыссызлар ортасында мудама хәм турақлы түрде көринеди.

Хәзирги қарақалпақ тилинде ашық дауыссылар болған [а], [ә] ерин үнлеслигинен тысқары қалады. Бул дауыссыларға лабиальлық сингармонизм тәсир етпейди. Биринши бууында еринлик дауыссылар келиуіне қарамастан екинши хәм оннан соңғы бууындарда ашық езиулик [а], [ә] жумсала береді. Мысалы: [полат], [кулак], [курак], [куратан], [күтә] хәм т.б. Бірақ бундай жағдайларда да таңлай үнлеслиги қатаң сақланады: жууан [а] тек алдыңғы бууында жууан еринлик дауыссылар келген жағдайда, жиңишке [ә] тек алдыңғы бууында жиңишке еринлик дауыссы келген жағдайда ғана жумсалады. Бул тәртиптің қатаң сақланыуы қарақалпақ тилинде дауыссылар сингармонизминде лингвальлық сингармонизмнің жетекши орын тутатуғынын аңлатады.

Қарақалпақ тилинде дауыссылардың лабиальлық сингармонизми дегеннен биринши бууындағы еринлик дауыссылардың екинши бууындағы қысық езиулик дауыссыларды сәйкес еринлик дауыссыларға айландырыуы түсиниледи. Сол дауыссылардың өзлери ерин үнлеслиги бойынша үнлесип келиу менен бирликте таңлай үнлеслиги менен де үнлесип турады. Өйткени еринлик дауыссылардың өзлери я жууан, я жиңишке түрде ғана ушырасады. Ерин үнлеслигин аңлататуғын өз алдына сеслик бирликлер жоқ, ондай болыуы мүмкін де емес. Мысалы: [қ^оул^оун^о], [к^оу'л'кү] сөзлеринде дауыссылар ерин үнлеслиги бойынша да, таңлай үнлеслиги бойынша да үнлесип тур; [кулун]- жууан бууынлы, [күлкү]-жиңишке бууынлы. Сондай-ақ бул еки сөзде бууындар биргелки еринлик. Тап усындай пикирди [балық], [бала], [бәлент], [гилем] сөзлери

жөнінде де айтыуға болады: [балық], [бала]-жууан бууынлы, [бәлент], [гилем] - жиңишке бууынлы. Сондай-ақ бул сөзлердиң бәринде бууынлары-биргелки езиулик болып келген. Соай етип таңлай үнлеслиги бойынша бууынлар жууан хәм жиңишке болып келсе, ерин үнлеслигин бойынша еринлик хәм езиулик болып келеди. Бул дауыслылар сингармонизминиң көринислери болып табылады.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги дауыслылар сингармонизмин аңлатыушы кесте:

Соңғы бууынлардағы Дауыслылар	а	ы	ә	и	е	сөзлер
Биринши бууын- дағы дауыслылар						
а	+	+				бала, атыз
ы	+	+				ылақ, ыдыс
о	+	+				қонақ, қонуқ
у	+	+				булақ, тухум
ә			+	+	+	сәхәр, әдис, бәлент
И			+	+	+	ирәт, билим, тилек
е			+	+	+	дүкән, желим, терек
ө			+	+	+	көлүк, төсөк
ү			+	+	+	жүдә, гүртүк

Дауыслылар сингармонизмин аңлататуғын кестеден көринип турғанындай-ақ биринши бууында жууан еринлик дауыслылары болған [о] ямаса [у] фонемасы келсе, екинши бууындағы езиулик [ы] дауыслысы еринлик [у] дауыслы фонемасына айланып айтылады; биринши бууында жиңишке еринлик дауыслылары болған [ө] ямаса [ү] фонемасы келсе, екинши бууындағы езиулик [и] ямаса [е] дауыслы сәйкес еринлик [у], [ө] фонемаларына айланады. Мысалы: [қосук], [ўорун], [қоқум], [тоқум], [тоғуз], [қулун], [жулун], [қудук], [ўөгүз], [гүдү], [үкү], [түтүн] [жүрөк], [ўозок], [шорөк], [бөрөк] усаған түбир сөзлердиң екинши бууынында, [ўотун], [қолумЪЪ], [жолум], [бөлүк], [бөлөк], [төгүн], [ўөнум], [сүргү] сыяқлы дөрөнди сөзлердеги қосымталарда ауызша сөйлеу тилинде еринлик дауыслылар айтылады. Бирақ олар жазыуда хәзирги имла қәделери тийкарында қосық, орын, қоқым, тоқым, тоғыз, қулын, жулын, қудық, көлик, өгиз, гүди, үки, түтин, жүрек, гүрек, өзек, шөрөк, бөрөк, отын, қолым, жолым, бөлөк, болиқ, төгин, өним, күлки, сүрги түринде ерин үнлеслиги сәулеленбеген халда екинши бууында езиулик [ы], [и], [е] хәриплери арқалы жазылады. Ал үшінши бууындағы қысық езиулик дауыслыларға ерин үнлеслигиниң тәсири пәсеңлейди. Салыстырың: [қулун]- [қулуны⁰], [жулун]- [жулуны⁰] [жулкун]- [жулкуны⁰п], [жүрөк]- [жүроги⁰] хәм т.б. Бул сөзлерде екинши бууындағы еринлик дауыслылардың тәсири менен еринлик дауыслы фонемаға айланып айтылса, үшінши бууында қысық езиулик дауыслылар турақсыз халда бирде

еринлик түс алып, бир «таза» езиўлик ҳалында айтылады. Ал төртинши хэм оннан соңғы буўынлардағы қысық езиўлик даўыссыз фонемаларға ерин үнлеслигиниң тәсири биротала жойылады. Мысалы, салыстырың [кулун]- [кулун^о]- [кулун^омыз], [жулуны^о]- [жулуны^омыз] хэм т.б.

Даўыссызлардың сингармонизми менен олардың сөзлердеги түрли фонетикалық жағдайларында жумсалыў қубылысы тығыз байланыссыз болады. Қарақалпақ тилинде даўыссыз фонемалардың хэммеси бир буўынлы сөзлерде хэм көп буўынлы сөзлердиң биринши буўынында жумсала береді. Ал көп буўынлы сөзлердиң соңғы буўынларында даўыссыз фонемалар шекленген ҳалда жумсалады. Соңғы буўынларда қандай даўыссыз фонеманың жумсалыўы биринши буўындағы даўыссыз фонеманың сыпатына байланыссыз болады. Жоқарыда келтирилген мысаллардан хэм даўыссызлар сингармонизмин аңлатыўшы кестеден көрингенидей-ақ биринши буўында жуўан даўыссыз болса, екинши хэм оннан соңғы буўынларда да жуўан даўыссыз келеді; биринши буўында жиңишке даўыссыз болса, соңғы буўынларда да жиңишке даўыссыз болады; биринши буўында еринлик даўыссыз келсе, екинши буўындағы [ы], [и], [е] езиўлик даўыссыз фонемалары сәйкес еринлик [у], [ү], [ө] даўыссыз фонемаларына айланып айтылады (кестеде қосыў белгиси дөңгеликке алынған қатарлар). Хәзирги қарақалпақ тилиндеги [әткөншек], [әтешкүр], [әтшөк], [байғус], [дәстүр], [жадигөй], [желхом], [зәрүр], [кәмзол], [мақлуқ], [махул], [махмут], [кәткуда], [йесерсоқ] усаған сырттан кирген ямаса қоспа сөзлерди есапқа алмағанда еринлик буўын езиўлик буўыннан кейин жумсалмайды. Солай етип түпкиликли сөзлердиң биринши буўынынан басқа, соңғы буўынларда еринлик даўыссызлар жоқарыда айтылғанындай-ақ шекленген жағдайда ғана еринлик сингармонизми көлеминде жумсалады. Ал олардың ишинде еринлик [о] фонемасы биринши буўыннан басқа соңғы буўынларда пүткиллей жумсалмайды.

Еринлик даўыссызлардың соңғы буўынларындағы шеклениўшилиги қос еринлик [ў] даўыссыздың тәсири нәтийжесинде сапластырылады. Анығырақ айтқанда, қос еринлик [ў] даўыссыз өзи менен қоңсылас келген қысық езиўлик даўыссызларды сәйкес еринлик даўыссызларға айландырады: екинши хэм оннан соңғы буўынларда жумсалған еринлик даўыссыз [ў] фонемасы өзиниң алдында келген езиўлик [ы], [и] даўыссыз фонемаларын сәйкес еринлик [у], [ү] фонемаларына айландырады. Мысалы: [алуў], [ўоқуў], [жүрүў], [билиў], [атқарыў], [жеткерүў]. Сондай-ақ соңғы буўынларда еринлик [ў] даўыссыз фонемасының соңында қысық езиўлик [ы], [и], [е] даўыссыз фонемалары келгенде биринши буўындағы даўыссыздың еринлик ямаса езиўлик болыўына қарамастан сәйкес [у], [ү], [ө] еринлик даўыссызларына айланып айтылады. Мысалы: [жуўун], [жаўун], [жасаўул], [қосуўус], [даўур], [гүўүл], [сүгүўүр], [дәўөт], [сүўөн], [жүўөн] хэм т.б. Бул мысаллара биринши буўында еринлик даўыссызлары келип, оның үстине соңғы буўындағы қоңсылас еринлик даўыссыздың тәсирине ушырағанлықтан [жуўын], [қосуўус], [гүўүл] сөзлеринде биринши буўынында езиўлик даўыссызлар келген сөзлерге қарағанда ерин үнлеслигиниң тәсириниң күшлирек экени байқалады.

Қарақалпақ тилинде дауыссызлардың ерин үнлеслиги жөнінде сөз еткенде С.Е.Маловтың¹ бұл хәкқиндағы айтқан пикрлерин еске алмауға болмайды. Оның бақлауынша түбирдеги еринлик дауыссызлар қосымтадағы дауыссызларға сезилерли дәрежеде тәсир етеди. Бұл жағынан қарақалпақ тили қазақ, ноғай тиллерине, сондай-ақ шамасы, алтай тилине де оғада усайды. С.Е.Маловтың айтыуынша: түбирдеги жууан еринлик дауыссызлар болған [y], [o] фонемалары қосымтадағы ашық дауыссызларды еринликлестирмейди: егер де түбирде жиңишке еринлик дауыссызлар болған [ə], [ʏ] фонемалары келсе, қосымтадағы ашық дауыссызлар еринликлестирмейди. Ал қосымтада қысық дауыссызлар келсе, түбирдеги жууан еринлик дауыссызлар болған [o], [y] фонемалары да, жиңишке еринликлер болған [ə], [ʏ] фонемалары да қосымтадағы дауыссызларды еринликлестиреди. Бұл жерде С.Е. Маловтың «қосымтадағы ашық дауыссызларды түбирдеги [ə] ямаса [ʏ] еринликлестиреди» деген пикирин талқылауға тууры келеди. Бизиң түсинигимизше, сондай-ақ түрли эксперименталь мағлыұматлардың тастыйықлаулары бойынша, хәзирги қарақалпақ тилинде ашық езиулик фонемалар тек екеу: [a] хәм [ə]. Ал С.Е.Малов тастыйықлап отырған [e] дауыссызларын ашық фонема деуге барлық фонетикалық хәм фонологиялық мағлыұматлар қарсы келеди. Шынында [e] қысық дауыссыз фонема. Бұл фонеманың хәзирги қарақалпақ тилинде қысық, тил алды, езиулик екени сөйлеу ағзаларын жай бақлауымыз арқалы да, түрли эксперименталь изертлеулер арқалы да толық тастыйықланды. Сонлықтан егер де [e] фонемасын ашық фонема демейтуғын болсақ, онда «қосымтадағы ашық дауыссызларды түбирдеги [ə] ямаса [ʏ] еркинликлестиреди» деген пикирди бийкарлауға туура келеди. Сонда ерин үнлеслиги менен үнлесетуғын тек қысық дауыссызлар ғана болып шығады. Мысалы, [кулқун], [үргүн], [төркүн] сөзлериниң екенинши бууынындағы қысық дауыссызлар хәм ол тутас бууындар қандай боып үнлесе, [бөргө], [жоргөк], [гүрөк], [жүрөк] сөзлериниң екенинши бууынындағы дауыссыз да тап сондай болып үнлеседи. Буның өзи де тағы бир мәртебе [e] фонемасының қысық дауыссыз фонема фонема екенин аңлатады. Себеби қысық [й], [и] дауыссызлары менен бирдей дәрежеде бундай өзгериске ушырауы тосыннан болған жағдай емес. Ал бұл [e] фонемасын қысық [й], [и] дауыссызлары менен жақынластыратуғын белги болып есапланады.

§41. Морфемалар шегарасындағы дауыссызлар сингармонизми

Жумыстың бұл бөлимшесинде дәстүрли түсиник бойынша ассимиляция кубылысы деп саналатуғын дауыссызлар сингармонизминиң морфология менен тығыз байланыссы болған көринисине дыққат аударамыз.

Сөйлеу ағымында жумсалған ўақытта сеслердиң өзгериске ушырауына хәр қыйлы фонетикалық жағдайлар себепши болыуы сөзсиз. Фонетикалық жағдайлардың себепинен сөздеги айырым сеслердиң хәдден тыс иркиниш пенен кешиктирилип айтылыуы ямаса, керисинше, мөлшерли ўақтынан бурынырақ айты-

¹ Малов. С.Е.Заметки о каракалпакском языке. 13-15 б.б.

лыұы нәтийжесінде өз ара қоңсылас сеслер пүткиллей бирдей сеске я айырым белгилери бойынша сеске айланыұы мүмкин.

Усындай сөйлеу механизминің тәсири нәтийжесінде болатуғын сеслик өзгерислер морфеманың шегарасындағы иргелес сеслер ортасында болатуғын кубылыс екенін хәм бул кубылыстың қарақалпақ тилинде әдеуір туақлылыққа екенін көремиз.

Әдетте морфеманың шегарасындағы қоңсылас сеслер өз ара толық түрде усасып, тап өзіндей сеске айланып кетиуі мүмкин, ямаса тек айырым белгилери бойынша ғана усасыу мүмкин. Усы жағына қарай қарақалпақ тил билиминде «толық ассимиляция» хәм «бир жақлы ассимляция» деген терминлер қолланылады. Морфемалардың шегарасындағы қоңсылас сеслердің өз ара бирдей сеске айланып кетиуі толық ассимиляция, ал олардың тек айырым белигилеринің усасыуы бир жақлы ассимиляция болады. Мысалы, башшы, қошшы, ашса, уша, жазса, дизсе, сезсе түрінде жазылатуғын сөзлер аұызеки сөйлеуде [башшы], [қошшы], [ашша], [ушша], [жасса], [сесе] түрінде қатара келген даұыссыздың биреуі өзгериске ушырап, иргелес даұыссыздай сеске айланады. Анығырағы, бул мысалларда [ш] сеси өзинің алдына келген я соңында келген [с] сесин толық өзіндей [ш] сесине айландырып тур; сондай-ақ [с] сеси өзинің алдында турған [з] сесин өзіндей сеске айландырады. Егер де бир сес алдында ямаса соңында қоңсылас болып келген екинши сести дәл өзіндей сеске айландырмастан, тек айырым белгилери бойынша ғана өзине усатса, бундай үнлеслик жартылай ассимиляция болады. Мәселен, [жазда], [қыста], [талға], [атқа], [сезди], [кести] сөзлерінде қатарласып келген түбир хәм қосымтаның шегарасындағы қоңсылас даұыссызлардың үнлесиуі жартылай үнлесликке мысал бола алады. Себеби ол сөзлердеги қосымталардың бирде үнлиден (да, ға, ди), бирде үнсизден (та, қа, ти) басланыуы алдында келген түбирдің ақырындағы даұыссыз сестің даұыс қатнасатуғын сес (үнли, сонор, даұыслы) ямаса даұыс қатнаспайтуғын сес (үнсиз) екенлигине тиккелей байланыслы болады.

Даұыссызлардың толық үнлеслигине қарағанда олардың бир жақлы үнлеслиги көбирек ушырасады. Бундай үнлеслик қарақалпақ тилинде көбирек даұыстың қатнасы бойынша ушырасады. Ал сийреклеу жағдайда даұыссыз сеслер жасалыу орны бойынша да үнлесип келеди.

Даұыссызлар үнлеслиги тек дөрэнди сөзлердің қурылысындағы морфемалардың шегарасында ғана болып қоймастан, хәзирги қарақалпақ тилинде түбир деп саналып жүрген сөзлердің ортасында да ушырасады. Мысалы: [ешки], [ески], [кәсте], [кепшик], [тоқта] сөзлерінде еки үнсиз даұыссыз [жезде], [мезгил], [геуде], [ғарға], [домбық], [қумбыз], [қырғый] сыяқлы сөзлерде еки үнли ямаса сонор менен үнли даұыссызлар қатар келип, даұыстың қатнасы жағынан үнлесип тур. Бирақ бундай нызамлылық мудама сақлана бермейди. Әсиресе сонор даұыссызлар үнли даұыссызлар менен бирге үнсиз даұыссызлар менен де қатара келе береді. Мысалы: [йески], [келте], [қамшы], [гүртик], [артық], [қартан], [ықлас], [жыртық], [кеусен], [таңсық], [балта], [алты], [арқан] хәм т.б. Солай етип сонор даұыссызлар даұыссызларға усап үнлилер менен де үнсиз даұыссызлар менен де жумсала береді.

Жумсалыуы избе-излиги алдыңғы сестин соңғы сеске ямаса соңғы сестин алдыңғы сеске тәсир етип, өз ара үнлесип келиуине байланысly морфемалардың шегарасындағы иргелес сеслер үнлеслиги еки түрли болады: илгерили тәсир хәм кейинли тәсир. Бир сөздин қурылысында ямаса сөз бенен сөздин шегарасында қоңсылас сеслердин алдыңғысының соңғысын артикуляциялық жақтан өзине усатыуы ямаса дәл өзиндей сеске айландырыуы илгерили тәсир (прогрессив ассимиляция), керисинше, соңғы сестин алдыңғы сести өзине усатыуы ямаса дәл өзиндей сеске айландырыуы кейинли тәсир (регрессив ассимиляция) болады.

Илгерили тәсирге ушырайтуғын сеслер морфеманың шегарасындағы сеслер болып, олар тийкарынан дауыстың қатнасы жағынан хәм жасалыуы орны бойынша үнлесип келеди. Сөздин ақыры үнсиз дауыссызға тамамланса, оған қосылатуғын қосымта үнсиз дауыссыздан басланады. Ал сөздин ақыры дауыс қатнасыуы арқалы жасалатуғын сеслер болған үнли, сонор дауысlyлардың бирине тамамланса, онда оннан үнли ямаса сонор дауыссыздан басланған қосымта қосылады. Бундай үнлесликке қарақалпақ тилиндеги сеплик хәм бетлик жалғауларының көп вариантларда жумсалыуы айқын мысал бола алады.

Ийелик сеплигиниң жалғауларынан [тың], [тиң] үнсиз дауыссыз сеслерге тамамланған сөзлерге, [дың], [диң] жалғаулары үнлилерге хәм ауызлық сонорлар болған [й], [л], [ў], [р] сеслерине тамамланған сөзлерге [ның], [ниң] жалғаулары дауысlyларға хәм мурынлық сонорлар болған [м], [н], [ң] сеслерине тамамланған сөзлерге жалғанады. Барыс сеплигиниң жалғауларынан [қа], [ке] үнсиз дауыссызларға тамамланған сөзлерге, [ға], [ге] жалғаулары басқа барлық дауыссызларға хәм дауысlyларға тамамланған сөзлерге, ал [а], [е] тартымның биринши хәм екнши бетиниң жалғаулары жалғанған сөзлерге, [на], [не] тартымның үшінши бетиниң жалғауы жалғанған сөзлерге қосылады. Табыс сеплигиниң жалғауларынан [ты], [ти] ақыры үнсиз дауыссызларға тамамланған сөзлерге [ды], [ди] жалғаулары үнли дауыссызларға хәм сонорларға тамамланған сөзлерге, [ны], [ни] дауысlyларға тамамланған сөзлерге, [н] тартымның үшінши бетиниң жалғауы жалғанған сөзлерге қосылады. Шығыс сеплигиниң жалғауларынан [тан], [тен] ақыры үнсиз дауыссызларға, [дан], [ден] дауыссызларға, үнлилерге хәм ауызлық сонорлар болған [й], [л], [ў], [р] сеслерине тамамланған сөзлерге, [нан], [нен] мурынлық сонорлар болған [м], [н], [ң] сеслерине тамамланған сөзлерге хәм тартым жалғауы жалғанған сөзлерге қосылады. Орын сеплигиниң жалғауынан [та], [те] ақыры үнсиз дауыссызларға тамамланған сөзлерге [да], [де] басқа барлық сеслерге тамамланған сөзлерге жалғана береди. Мысаллар:

- А. ана, анам, анасы, шаң, жем, қан,
- И. ананың, анамның, анасының, шаңның, жемнің, қанның,
- Б. анаға, анама, анасына, шаңға, жемге, қанға,
- Т. ананы, анамды, анасын, шаңды, жемди, қанды,
- Ш. анадан, анамнан, анасынан, шаңнан, жемнен, қаннан,
- О. анада, анамда, анасында, шаңда, жемде, қанда.

- А. ат, тас, тай, тил, аў, қар,
 И. аттың, тастың, тайдың, тилдиң, аўдың, қардың,
 Б. атқа, тасқа, тайға, тилге, аўға, қарға,
 Т. атты, тасты, тайды, тилди, аўды, қарды,
 Ш. аттан, тастан, тайдан, тилден, аўдан, қардан,
 О. атта, таста, тайда, тилде, аўда, қарда.

Атлық сөзлер бетленгенде сөздің ақыры үнсіз дауыссызларға тамамланса, биринши хәм екинши бетте үнсізлерден басланатуғын [пан], [пен], [саң], [сең] жалғаулары, үнлилерге тамамланса, биринши бетте үнли дауыссыздан басланатуғын [бан], [бен] жалғаулары, сөзлердің ақыры дауыслығы ямаса сонорларға тамамланса, биринши бетте сонордан басланатуғын [ман], [мен] жалғаулары қосылып үнлесип келеди. Сөздің ақыры үнлиге, сонорға ямаса дауыслығы тамамланса да, екинши бетте үнсізден басланған [саң], [сең] жалғаулары жалғанып, олар өз ара үнлеспейди. Сондай-ақ [с], [ш] сеслеринен басланған басқа қосымталар да өзлериниң алдында келген сеслер менен дауыстың қатнасы бойынша үнлеспейди.

Мысалы:

- I. б. көппен, азбан, саўман, шопанман, ермен, суўшыман;
 II. б. көпсең, азсаң, саўсаң, шопансаң, ерсең, суўшысаң;
 III. б. көп, аз, саў, шопан, ер, суўшы.

Фейил сөзлер бетлегенде сөздің ақыры үнсіз дауыссызға тамамланса, үнсізден басланған [тым], [тим], [тың], [тиң], [ты], [ти] жалғаулары жалғанады: үнли, сонор хәм дауыслығы тамамланған сөзге үнлиден басланған [дым], [дим], [дың], [диң], [ды], [ди] жалғаулары жалғанады. Мысалы:

- I. б. таптым, естим, жаздым, алдым, таңдым, басладым;
 II. б. таптың, естиң, жаздың, алдың, таңдың, басладың;
 III. б. тапты, ести, жазды, алды, таңды, баслады.

Көплеген сөз жасаушы, сөз түрлендириуши суффикслер жалғанатуғын сөзиниң соңындағы сеси менен, сондай-ақ көмекши сөзлер дизбеклесип келетуғын сөзиниң соңындағы сеси менен хәм сөз дизбегиндеги сөзлердің шегарасындағы қоңсылас сеслер өз ара бир-бири менен үнлесип келеди.

Сөздің соңындағы сестиң оған қосылатуғын суффикстиң басындағы қоңсылас сести дауыстың қатнасы жағынан өзине усатып, үнлесип келиуине бир неше фактлер келтиремиз: [ма], [ме], [ба], [бе], [па], [пе] формалары атлық жасаушы суффикс хызметинде жумсалғанда ямаса фейилдің болымсыз түрин жасағанда, қосылатуғын сөзиниң соңғы сесине қарай бирде [ма], [ме], бирде [ба], [бе] хәм т.б. түринде жалғанады: [ма], [ме]-дауыслығыларға хәм аўызлық сонорларға, [ба], [бе]-үнлилерге хәм мурынлық сонорларға, [па], [пе] үнсізлерге тамаланған сөзлерге қосылады. Мысалы: [салма], [сүзбе], [таңба], [ысытпа], [бирлеспе] сыяқлы сөзлер атлық ямаса фейил хызметинде жумсалғанда, аталған қосымталар қосылатуғын сөзиниң соңғы сесине бағынып үнлеседи; [қы], [ки], [ғы], [ги]; [қыш], [киш], [ғыш], [гиш] атлық хәм келбетлик жасаушы суффикс-

лер хызметинде жумсалганда үнсиз сеслерге тамамланган сөзге үнсизден басланган [қы], [ки], [қыш], [киш], басқа сеслерге тамамланган сөзлерге үнлиден басланган [ғыш], [гиш], [ғы], [ги] формалары қосылады. Мысалы: [ашытқы], [түрткү], [керги], [гүзгү], [азаңғы], [алдыңғы], [артқы], [тергиш], [алғыш], [сезгиш], [санағыш] хәм т.б; [мақ], [мек], [бақ], [бек], [пақ], [пек] атлық хәм хәрекет аты фейилин жасаушы аффикслериниң [пақ], [пек] формасы үнсиз дауыссызларға тамамланган сөзлерге қосылады; [бақ], [бек] үнлилерге хәм мурынлық сонорларға тамамланган сөзлерге қосылады; [мақ], [мек] ауызлық сонорлар хәм дауыссызларға тамамланган сөзлерге қосылады. Мысалы: [батпақ], [тоқпақ], [қақпақ], [дизбек], [қуймақ], [сырмақ], [илмек], [қармақ], [айтпақ], [түртпек], [қазбақ], [сезбек], [тоңбақ], [көмпек], [сақланбақ], [жаймақ], [тапсырмақ], [алмақ], [ислемек], [жаумақ] хәм т.б.; [дай], [дей], [тай], [тей], [гыр], [гир], [қыр], [кир] сыяқлы келбетликтин суффикслери де қосылатуғын сөзиниң соңғы сесине қарай, яғный соңғы сеси үнсиз болса үнсизден басланатуғын [тай], [тей], [қыр], [кир] ал басқа сеслер болса [дай], [дей], [ғыр], [гир] формалары қосылады. Мысалы: полаттай, местей, ушқыр, өткир, маладай, муздай, күндей, өзиндей, сезгир, кескир. алғыр, ушқыр т.б.

Жоқарыда келтирилген сөзлерде илгерили тәсир дауыстың қатнасы бойынша болса, соның менен бирге түбир менен қосымтаның шегарасында ямаса түбирдин ортасында сеслер жасалыу орны бойынша да илгерили тәсирге ушырап үнлеседи. Буған төмендеги фактлер дәлийил бола алады: [са], [се] аффикслери [ш] сесине тамамланган сөзге қосылса, олар [ша], [ше] болып айтылады. Мысалы: [ашша], [ушша], [кешше]-айтылыуы; ашса, ушса, қашса, кешсе - жазылыуы.

Еринлик [ў] дауыссызының тәсиринен оның соңында келген [ы], [и], [е] езиулик дауыссызлары сәйкес еринлик болып айтылады. Мысалы: [қаўун], [саўун], [тәўүр], [сәўүр], [дәўот], [геўөк] - айтылыуы; қаўын, саўын, тәўир, сәўир, дәўлет, геўек-жазылыуы.

Жоқарыдағы мысалларда [с] сесиниң [ш] болып айтылыуы, [ы], [и], [е] сеслериниң [ў] еринлигиниң тәсиринен сәйкес [у], [ү], [о] болып айтылыуы жасалыу орны бойынша үнлесиу болады. Дауыстың қатнасы бойынша [с], [ш] сеслериниң екеуи де үнсиз дауыссызлар, ал [ў], [ы], [и], [е] сеслериниң хәммесин айтқанда дауыс қатнасады.

Сондай-ақ [менен], [бенен], [пенен]; [да], [де], [та], [те]; [ма], [ме], [ба], [бе], [па], [пе] көмекши сөзлериниң дәслепки сесиниң хәр түрли болыуы дауыссызлар үнлеслигине байланыслы. үнсиз дауыссыз сеске тамамланган сөзге үнсизден басланатуғын варианты, ал қалған сеслерге тамамланган сөзлерге үнли хәм сонорлардан басланган вариантлары дизбеклеседи. Мысалы: *ат пенен, ат та, ат па, қыз бенен, қыз да, қыз ба, төри менен, төри де, төри ме, жер менен, жер де, жер ме, ай менен, ай да, ай ма* хәм т.б.

Сөз дизбегиниң компонентлериниң шегарасында турған сеслер өз ара үнлесип келеди. Анығырақ айтқанда, сөз дизбегиниң биринши сыңары үнли, сонор ямаса дауыссызға тамамланса, екинши сыңарының басында келген үнсиз [к/к] фонемасы сәйкес үнли [ғ/г] фонемасына айланып айтылады. Мысалы:

алағашар (ала қашар), ақпағулақ (ақпа қулақ), тезгүнде (тез күнде), жерғабысыў (жер қабысыў), алағанат (ала қанат) хәм т.б. Бундай сөз дизбеклериндеги сөзлердиң әдеттеги сеслик қурылысы толық сақланып, бөлек жазылады.

Жоқарыда келтирилген мысаллардан көрингениндей илгерили тәсир даўыс шымылдығының қатнасына байланысly болады. Даўыс шымылдығы қатнаспайтуғын сеслер (үнсизлер) үнсиз даўыссызлар менен, даўыс шымылдығының қатнасыўы арқалы жасалатуғын сеслер (даўысly, сонор, үнли даўыссызлар) даўысly, сонор ямаса үнли даўыссызлар менен тиркесип келип, олар өз ара үнлеседи. Сондай-ақ гейпара сеслер жасалыў орны бойынша да илгерили тәсирге ушырайды.

Сөздиң қурылысында ямаса сөз бенен сөздиң шегарасында қоңсылас сеслердиң соңғысының алдыңғысын артикуляциялық жақтан қандай да бир белгиси жағынан өзине усатыўын ямаса дәл өзиндей сеске айландырыўын кейинли тәсир деп атаймыз. Сеслердиң бундай кейинли тәсири регрессив ассимиляция деп те айтылады.¹ Регрессивлик ассимиляция прогрессивлик ассимиляцияға салыстырғанда көпшилик түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де, қатаң турақлылыққа ийе емес хәм кемирек ушырасатуғынлығы белгили.²

Соңғы сес алдыңғы сести даўыстың қатнасы жағынан (даўыс қатнаспатуғын сес, даўыс қатнаспайтуғын сес), жасалыў орны жағынан өзине усатыўы мүмкин. Даўыстың қатнасы жағынан сеслердиң кейинли тәсирге ушыраўына төмендеги фактлерди келтиремиз.

:нсиз даўыссыз [к/к] фонемасына тамамланған сөзлерге даўысlyдан басланған қосымта қосылса, оның жуўан реңки болған [к] даўысlyның ыңғайына көнип, үнли [ғ/г] фонемасының жуўан [ғ] реңкине, үнсиз жиңишке реңки болған [к] үнли жиңишке [г] реңкине айналады. Мысалы: [жақ] - [жағы], [балық] - [балығы], [шөрок] - [шөрөгү], [жүрөк] - [жүрөгү], [шелек] - [шелеги], [ақ] - [ағыс], [жақ] - [жаға], [йек] - [йегиз] хәм т.б.

Бирақ [к/к] фонемасы сонор даўыссызлар менен бирге дизбеклескен ҳалда түбир сөздиң ақырында келсе, оған даўысly сестен басланған қосымта қосылған менен жоқарыдағыдай болып, үнли [ғ/г] фонемасына айланбайды. Мысалы: [халық] - [халқы], [көрк] - [көрки], [бөрк] - [бөрки], [даңқ] - [даңқы], [сарқ] - [сарқыл], [гүңк] - [гүңкил], [қырқ] - [қырқыс] хәм т.б. Сондай-ақ [т], [с], [ш] үнсизлери де бул қәде тийкарында үнлилерге айланбайды. Мысалы: [ат]-[аты], [тас]-[тасы], [шаш]-[шашы] болып, олар өзгериссиз жумсалады. :нсиз [п] сесине тамамланған сөзге даўысlyдан басланған қосымта қосылса, [п] сеси үнли [б] сесине айналады, ал [п] сесине тамамланған сөзге [йп], [ип] суффикслери жалғанса, онда [п] сеси сонор [ў] сесине айналады. Мысалы: [қап] - [қабы], [сап] - [сабы], [жип] - [жиби], [сеп] - [себи], [жап] - [жабыс] хәм т.б. Бирақ [желпи], [гүрпүлди], [серпил] усаған сөзлерде [п] сеси даўысly сестиң тәсири нәтийжесинде үнли [б] сесине айланбайды. Буйрық фейиллердиң ақырында

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, 39-б; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков, 105-б.

² Сонда.

келген [п] сеси сөйлеу тилинде [ү] менен алмасып та айтыла береді. Мысалы: [тап]-[таў], [сеп]-[сеў], [шап]- [шаў], [қап]- [қаў], [теп]- [теў]. Әдебий тилдің стильлик өзгешелигине қарай бул сөзлердің бирде алдыңғылары, бирде соңғылары жумсалыуы мүмкін. Мәселен, *оқ жаўдырды (жаптырды емес), ат шаптырым (шаўдырым емес), тепкиле (теўкиле емес), ийт қапқан (гейде қаўған), қаўып (қапып емес), жаўын жаўды (гейде жапты) т.б.*

:нли [з] сесине тамамланған сөзге үнсиз [с] сесинен басланған қосымта қосылса, [з] үнли даўыссызы [с] ға айланып айтылады. Мысалы: [ассын], [жассын], [бессин], [қасса], [дүссүн], [дуссуз], [биссиз] т.б. Булар азсын, жазсын, т.б. түрінде түбири толық сақланып жазылады.

Жоқарыдағы сеслердің үнлеслиги сөз ишинде түбир менен қосымталардың арасында болса, онда үнлеслик сөз дизбегіндегі сөзлердің шегаралас сеслери ортасында да болады. Мәселен, *ақ ат, көп ұақыт, көп ұақыт, көп нәрсе, көп адам, көп жер, көк жапырақ сыяқлы сөз* дизбеклери аўызша сөйлеуде *аз ат, көб ұақыт, көб нәрсе, көб адам, көб жер, көг жапырақ* болып, алдыңғы сөздің ақырындағы үнсиз [к/к], [п] соңғы сөздің басындағы сеслердің тәсиринен сәйкес үнли [ғ/г], [б] фонемаларына айланып, орын алмасады. Ал шек хәм ара сөзлеринен қәлиплескен шегара сөзінде үнсиз к реңки үнли г реңки менен алмасады хәм солай жазылады. Бирақ *сарп етилди, гүрп етти, шарп етти, қырқ адам, бөрк алды, даңқ әкелди* сыяқлы сөз дизбеклерінде [к], [х], [п] сеслери үнлилерге айланып *сарб етилди, гүрб етти, қырг адам* т.б. түрінде айтылмайды. *Көз сал, тез соқ, жүз сом* сыяқлы сөз дизбеклери көс сал, тес соқ, жүс сом түрінде сөздің басындағы үнсиз [с] сесинің тәсири менен алдыңғы сөздің ақырындағы үнли [з] сеси үнсиз [с] ға айланып айтылады. Жазыуда булар есапқа алынбайды.

Жасалыу орны жағынан сеслердің кейинли тәсирге ушырап үнлесиуіне төмендегі мысалларды келтириуіге болады.

Тил алды [н] сесине тамамланған сөзге еринлик [б] сесинен басланған қосымта қосылса, [н] сеси еринлик [м] сесине айланып айтылады. Мысалы: [жанбас]- [жамбас], [жанбаў]- [жамбаў], [нанбай]- [намбай], [қанбады]- [қамбады], [тынба]- [тымба], [минбер]- [мимбер], [нанба]- [намба] хәм т.б. Жазыуда н сақланып жазылады. Хәзирги қарақалпақ тилинде түбир сөз деп саналатуғын [гүмбез], [сүмбил], [жумбақ] сыяқлы сөзлерде қатар келген еки еринлик даўыссыз (м, б) өз ара үнлеседи. Бул сыяқлы сөзлердегі [м] еринлик сесинің жумсалыуы кейинги тәсирдің (б сесинің) себебинен екенин бираз тюркологлар тастыйықлайды.¹

Сөздің ақыры [н] сесине тамамланып, оған [л] сесинен басланған қосымта қосылса, [н] сеси [л] ға айланып айтылады. Мысалы: жанлық-жаллық, санлық-санлық, күнликши-күлликши, ханлық-халлық, жәнлик-жәллик т.б.

¹ Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М. 1955, 52-б. Усындай еринлик ассимиляция бир қанша түркий тиллерде ушырасады. Қараңыз: РеРешетов В.В. Узбекский язык I бөлим. Ташкент, 1959, 299-б; Кеңесбаев, Муўсабаев. Қазирги қазақ тили. Лексика. Фонетика. Алма-ата, 1962-298-б.

Тил алды [н] сесине тамамланған сөзге кишкене тиллик - тил арты [к/к], [ғ/г] сеслеринен басланған қосымта қосылса, [н] сеси кишкене тиллик [н] сесине айланып айтылады. Мысалы: [жонқа]- [жоңқа], [мингес]- [миңгес], [сәнге]- [сәңге], [тонға]- [тоңға], [қонған]- [қоңған] хәм т.б. Бул сөзлерде [н] сақланып жазылады. Сондай-ақ [мәңги], [маңғыт], [ўөңге], [гүңгүрт] хәм т.б. сөзлердеги [н] сесиниң жумсалыуы да кейинли тәсирдиң нәтийжесинде болса керек; [жанқа], [маңқа], [мөңкө], [ўөңкойг] сыяқлы сөзлерде қатара қабатласып келген еки даўыссыз сес даўыстың қатнасына қарай үнлеспеген менен олар жасалыу орны жағынан үнлеседи.

Бир тосқынлықлы [с], [з] сеслерине тамамланған сөзге еки тосқынлықлы [ш] сесинен басланған қосымта қосылса, [с], [з] сеслери [ш] сесине айланып айтылады. Мысалы: [басшы]- [башшы], [қосшы]- [қошшы], [исшең]- [ишшең], [қусшу]- [қушшу], [изшең]- [ишшең] хәм т.б. Бул мысалларда [з] сеси [ш] ға айланыпта айтылыу арқалы жасалыу орны жағынан үнлесиу менен бирге даўыстың қатнасы жағынан да үнлесип тур: [з] үнлиси [ш] усап үнсизге айланады. Жазыуда с, з хәриплери сақланып жазылады. Қоспа сөздиң ямаса сөз дизбегиниң қурылысындағы соңғы сөздиң басында [к/к], [ғ/г] фонемалары келсе, алдыңғы сөздиң ақырында келген [н] сеси [н] сесине айланады; соңғы сөздиң басында [б] сеси келсе, алдыңғы сөздиң ақырындағы [н] сеси [м] сесине айланады; соңғы сөздиң басында [ж] сеси келсе, алдыңғы сөздиң ақырындағы келген [с] сеси [ш] сесине, [з] сеси [ж] сесине айланады; соңғы сөздиң басында [ш] сеси келсе, алдыңғы сөздиң ақырында келген [з] сеси [ш] сесине айланып айтылады. Бирақ хәзирги қарақалпақ тилиниң жазыуында булар есапқа алынбайды.

§ 42. Диссимиляция қубылысы

Сөзлердеги сингармонизм қубылысы бойынша усас емес сеслер өз ара усас ямаса бирдей сеслерге айланса, керисинше сеслердиң диссимиляция қубылысы бойынша усас ямаса бирдей болған еки сестин биреуи белгили дәрежеде өзгериске ушырап, өз ара усамайтуғын сеслерге айланады. Солай етип артикуляциялық жақтан бирдей ямаса усас болған еки сестин хәр қыйлы сеслерге ямаса аз дәрежеде усас болған еки сеске айланыуы диссимиляция¹ қубылысы делинеди.

Диссимиляция қубылысы басқа түркий тиллердеги сыяқлы қарақалпақ тилинде жүдә көп таралмаған. Қоңсылас болып келген сеслер ортасында хәм тиккелей қоңсы болып келмей, араларында басқа сеслер жумсалған қоңсылас буўынлардағы сеслер ортасында диссимиляция қубылысы болыуы мүмкин; сондай-ақ сеслердиң өз ара усаслығын жоғалтыуы прогрессивлик хәм регрессивлик диссимиляция түринде болыуы мүмкин. Қоңсылас сеслердиң өз ара усаслығын жойтылыуын контактлы¹ диссимиляция деп, ал араларында басқа сеслер жумсалған қоңсылас буўынлардағы сеслердиң өз ара усаслығын жойлытыуын дистактлы² диссимиляция деп атайды.

¹ **Диссимиляция** - латынша *dissimilatio* «усамау», сәйкелеспеу деген мәнини билдиреди.

¹ **Контактлы** - латынша *sontaktus* – «тийип турған» деген мәниде. 22-301

² **Дистактлы** - латынша *distastus* – «ажырасып турған» деген мәниде.

Қоңсылас сеслердің өз ара уаслығын жойылтыуына, яғный контактлы диссимилиацияға төмендегі фактлерди келтириу мүмкин:

1. Дауыстың қатнасы бойынша гейпара қоңсылас сеслер өз үнлеслигин жоғалтып айтылады. Мысалы: кетпен, батпан, душпан, тәрәптар, өйткени сыяқлы сөзлердің сөйлеу тилинде кетбен (кетмен), батбан (батман), душпан (душман), тәрәпдар, өйтгени болып айтылыуы прогрессивлик диссимилиация болады. Өйткени қатар келген үнсиз дауыссызлардың соңғысы үнлиге (ямаса сонорға) айланып тур.

2. Ауыз ямаса мурын бослығының резонатор хызметин атқарыуы бойынша гейпара қоңсылас сеслер өз үнлеслигин жоғалтады. Мысалы: таңнай-таңлай, маңнай-маңлай, миннет-миндет, катмағал-кәмбағал сөзлеринде қатар келген еки мурынлық дауыссызлардың соңғысының өзгеріуи менен прогрессивлик диссимилиация кубылысы пайда болып тур.

3. Жасалыу орны бойынша айырым қоңсылас сеслер өз ара уаслығын жоғалтыуы мүмкин. Мысалы: трамвай -транвай, бомба-бонба, гүмбез-гүнбез, қамба-қанба (ылай мәнисинде), танбады (тамшыламау мәнисинде), Алламберген - Алланберген, т.б. Бул мысалларда қатар келген м хәм мб еринлик сеслердің дәслепки (м сеси) тил алды н сесине айланып айтылып, регрессивлик диссимилиацияны пайда етеди.

4. Сондай-ақ табыс сеплигинің сонор дауыссыздан басланған ны, ни жалғаулары бир қатар түркий тиллерде алдында келетуғын сонор дауыссызлар менен үнлесип, прогрессивлик ассимиляция нызамы бойынша (қауынны, ауылны, әлемни түринде) жумсалатуғын болса; қарақалпақ, қазақ, қырғыз тилинде олар (ны, ни) үнли дауыссыздан басланып, ды, ди түринде жумсалады.³ Мысалы: қауынды, ауылды, әлемди т.б. Бул мысаллардағы сонор менен үнли дауыссызлардың қатар келиуи прогрессивлик ассимиляция болыу менен бирге басқа бираз тиллердеги сонордан басланатуғын (ны, ни) қосымталардың қарақалпақ тилинде үнлиден басланатуғын (ды, ди) болып жумсалыуы регрессивлик диссимилиацияның нәтижеси болыуы керек.

Түрк тилинде айырым фонетикалық жағдайларда с (ч), дж аффрикатларының алдыңғы жабысыңқы т, д элементлери түсирилип, жууысыңқы ш (ш), ж сеслерине айланыуын диссимилиация кубылысы деп санайды.

Мысалы: гесмек, гасты, усқын сөзлеринің гешмек, қашты, ушқун болып айтылыуы с сесинің диссимилиацияға ушырауы болады; едждат (ата-бабалар), тедждит (жаңалау), еджнас (туқым, сорт) сөзлеринің еджат, тәждит ежнас болып айтылыуы түрк тилинде дж аффрикатының диссимилиацияға ушырауы болады.¹

Өзбек хәм басқа да бир қанша тиллерде кести, қасты, усқун сыяқлы сөзлерде жабысыңқы дауыссызлардың алдында жумсалып турған аффрикат с (ч) сесинің қарақалпақ тилинде ш (ш) сеси менен алмасып қолланыуының өзи де (қарақалпақ тилинде) қашты, кешти, ушқын (регрессивлик диссимилиация менен байланыслы фонетикалық кубылыс болып саналады.

³ К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, Алма-ата, 1963, 318-б.

¹ Э.В.Севортян, Фонетика турецкого литературного языка. М. 1955, 53 б.

Қоңсылас емес сеслердің уаслығының жоғалыуына, яғный дистактлы диссимиляцияға орыс тилинен кирген коридор сөзиниң колидор болып айтылыуы (алдыңғы р сесиниң л сесине айланыуы), (латынша фебруариус) сөзиниң феврал болып (соңғы р сесиниң л сесине айланыуы) қәлиплесиуи мысал бола алады. Сондай-ақ ески орыс тилиндеги велблюд усындай диссимиляцияның нәтийжесинде верблюд болып қәлиплескен.² Алдыңғы л сеси соңғы л сесинен қашықласып, р сесине айланған.

Сөз қурылысындағы айырым сеслик қубылыслар

§ 43. Редукция қубылысы

Айырым фонетикалық жағдайларда сеслердің артикуляциялық жақтан әдеттегисинен қысқа хәм хәлсиреп айтылыуы редукция³ қубылысы делинеди. Қарақалпақ тилинде көбирек созымлылығы бойынша редукцияға ушырайды.

Редукция тийкарынан дауыссыларға тән қубылыс. Дауыссыз сеслерде созымлылығы жағынан барлық фонетикалық жағдайларда бир қыйлы бола бермейди. Олар гейпара фонетикалық жағдайларда хәдден тыс қысқа айтылыуы мүмкин.⁴

Бирдей фонетикалық жағдайларда хәр қыйлы сеслердің орташа созымлылығы теңдей болмайды. Мәселен, ашық дауыслы сөзлер бирдей фонетикалық жағдайларда қысық дауыссылардан бир қанша созымлы болады. Сондай-ақ ашық дауыссыларды өз ара, қысық дауыссыларды өз ара салыстырғанда, олардың да теңдей созымлылыққа ийе емеслигин көриуге болады.⁵

Дауыссыз сеслер пәтсиз бууынларда келгенде көбирек редукцияға ушырайды. Дауыссызлардың редукцияға ушырауына яғный созымлылығының қысқарыуына қоңсылас дауыссыз сеслер, бууынның сыпаты, дауыслы сестин сөздің қайсы жеринде (басында, ортасында, ақырында) ушырасыуы тәсир етеди. Әсиресе, қысық дауыссылар болған ы, и, у, ү сеслери созымлылығы жағынан қысқа айтылыуы хәм хәр қыйлы фонетикалық жағдайлардың себебинен көбирек редукцияға ушырауына ең қолайлы жағдай олардың пәтсиз бууында келиуи болады. Мысалы: тын-тыныш, қыс-қыслау, бир-бири, түн-түнек сыяқлы жубайлас сөзлердің алдыңғы бир бууынлысындағы пәтли дауыссыздың созымлылығы менен салыстырғанда соңғы еки бууынлы сөзиниң биринши бууынындағы пәтсиз дауыссыз әдеуир қысқарып редукцияға ушырайды.

Дауыссыз сеслердің редукцияға ушырауына қоңсылас сеслердің сыпаты да (үнсиз, жабысыңқы болып келиуи) себепши болады. Мысалы, үнли жабысыңқы з, ж сеслериниң алдында дауыссылар созымлы айтылса, ал үнсиз жабысыңқы п, т, к, қ сеслериниң алдында қысқарып, редукцияға ушырайды. Салысты-

² А.А. Рефоматский. Введение в языкознание. М., 1967, 202 б.

³ **Редукция** - латынша *reductio* – «қысқартыу» деген мәни аңлатады.

⁴ Қарақалпақ тилиниң дауыссыз сеслериниң редукциясы еле изертленбей атыр. Сонлықтан тек дауыссылар редукциясын айтыу менен шекленемиз.

⁵ Дауыссыз сеслердің созымлылығы жөнинде қараңыз: А.Даулетов Длительность гласных в однсложных словах каракалпакского языка, «Вестник ККФАН УзССР», 1970, №3, 57-бет.

рыңыз: қыз-қыт, сыз-сық, диз-дик, буз-бук, дүз-дүк, жүз-жүк т.б. Дауыссызлардың редукцияға ушырауына олардың сөз ортасында келиуі, қамау буында келиуі де себепші болады. Мысалы: ис-тис-тиси, из-биз-бизи, ық-тық-тықты сөзлерінің ишінде тис, биз, тық сөзлеріндегі дауыссызлар сөздің басындағы хәм ақырындағысына салыстырғанда қысқа айтылады; еки буынлы сөзлердегі пәтсиз дауыссыз бәрінен де қысқа айтылады; ал соңындағы пәтлі дауыссыз созымлы айтылады.

Дауыссызлардың редукцияға ушырауына сөздегі сөздердің санының көбейуі, буын санының көбейуі, қоңсылас буындағы жумсалатуғын дауыссыздың ашық дауыссыз сөз болуы хәм т.б. фонетикалық жағдайлар да себепші болады.¹

Сондай-ақ сөздердің редукцияға ушырауына сөйлеу тезлиги де тәсір етеди. Қаншелли жылдам сөйленсе, сөздер соншелли қысқа айтылып, көбірек редукцияға ушырайды. Сөздерді қысқартушы бир неше факт бирлікте келсе, сөздер көбірек редукцияға ушырауы мүмкін. Мысалы: питкер, қутқар, күтсин сыяқлы сөздерде биринши буындағы дауыссыз сөздердің редукцияға ушырауына бир неше факт себепші болып тур. Атап айтқанда, биринши буынның пәтсиз болуы, дауыссыздың қамау буында келиуі, жабысыңқы үнсиз дауыссызлардың қоршауында тұруы себепші болады.

§44. Элизия кубылысы

Айырым фонетикалық жағдайларда сөздердің түсіп қалуы кубылысы элизия делинеди.² Сөздердің түсіп қалуы редукция кубылысы менен де байланыссыз болады. Редукцияға ушыраған сөздер уақыттың өтуі менен түсіп қалуы мүмкін. Дауыссыз сөздер қандай фонетикалық жағдайда редукцияға ушыраған болса, тийкарынан сондай фонетикалық жағдайларда элизияға ушырауы мүмкін. Дауыссыз сөздер элизияға ушырағандағыдай фонетикалық жағдайда болуы менен бирге (пәтсиз буында келиуі, жабысыңқы үнсизлердің аралығында келиуі т.б.) оған қосымша фонетикалық жағдайлар да тәсір етеди. Мысалы, түбир сөзге дауыссыздан басланған қосымша қосылғанда, түбирдің ақырындағы жабық буындағы соңғы дауыссыз сөз жаңадан қосылған аффикске қарай өтеди де, түбирдегі буын ашық буынға айланады. Халық, ауыз, мурын, қарын, кеуіл, қәйин усаған атлық сөзлерге дауыссыз сөстен басланатуғын тартым жалғауы жалғанса, түбирдің соңғы буынындағы пәтлі дауыссызлар енди ашық буында пәтсиз жағдайда қалады. Нәтижеде халқы, аузы, мурны, қарны, кеуілі қәйним болып, ортаңғы буындағы дауыссыз сөз түсіп қалады.

Бирақ усы типтегі барлық сөздерде пәтлі буынның алдындағы пәтсиз буындағы дауыссыз сөздер мұдамы түсіп қала бермейди. Керисинше, қулыны, жулыны, қауыны, келини, ьбилими усаған көпшилик атлық сөздерде ортаңғы дауыссыз сөздер әуелгі мысаллардағы сыяқлы фонетикалық жағдайда

¹ Б.Қалиев. Қарақалпақ тилиндегі дауысты дыбыс редукциясы туралы. «Известия АН КазССР», серия общественная №1, 1967.

² Элизия - латынша elisio – «түсіп қалуы» деген мәни билдиреди.

турғанына қарамастан хеш түсіп қалмай айтылады хәм жазыўда олар сақланып жазылады.

Айырым сестин, сеслер дизбегиниң түсіп қалыў кубылысы қарапайым сөйлеў тилинде жийи ушырасады. Әдебий тилде жумсалатуғын балалар, қарыйдар, алған, келген, салған, алыпты, салыпты, келипти, қалыпты усаған сөзлер қарапайым сөйлеў тилинде баллар, қардар, аған, саған, кеген, апты, сапты, кепти, қапты түринде айтыла береді. Айырым сөз дизбеклериниң дәслепки сынарының соңғы сеси сөйлеў тилинде түсирилип, олар пүтин бир сөз түринде айтылады. Мысалы: қарат, сарат, баралады, келалады, алтай, еққолап, усйер, ояқ, соғүни т.б. Әдебий тилде олар сөз дизбеги түринде айтылады хәм жазыўда формалары толық сақланып, қара ат, сары ат, бара алады, келе алады, алты ай, еки қолап, усы жерде, ол жақ, бул жақ, сол күни түринде жазылады.

Бул, ол, сол алмасықларына ийелик, барыс, табыс сепликлериниң жалғаўлары қосылғанда соңындағы л сесиниң түсирилип, буның, соның, оның, буған, соған, оған, буны, соны, оны түринде айтылыўы хәм жазылыўы да элизиялық кубылыс болады.

Келтирилген мысаллардан көрингениңдей-ақ элизия кубылысы даўыслыларға тән болып қалмастан, даўыссызларда да ушырасады екен.

§45. Эпентеза кубылысы

Сөздиң басында еки даўыссыздың аралығына даўыслылар үнлеслигине сәйкес қысық ы, и, у, ү сеслериниң биреўиниң қосылып айтылыўы эпентеза¹ кубылысы делинеди. Мысалы, план, пленум, трамвай, трактор, кровать, группа, брус, клуб, бюджет сыяқлы сөзлер пылан, пыленум, тырамвай, тырактор, кырават, гуруппа, бурус, кулуб, бюджет түринде эпентезалық даўыслы менен айтылады. Бундай болып даўыслы сестин қосылыўы сөз басында еки даўыссыздың қатарына дизбеклесип, қабатласып келиўин сапластырыўға бағларланады. Сөз басында бир неше даўыссыз сестин қатара келиўи қарақалпақ тили ушын, улыўма түркий тиллер ушын тән жағдай емес. Сонлықтан орыс тил арқалы қарақалпақ тилине кирип келген сөзлердиң басында қатара келген даўыссыз сеслердиң аралығына эпентезалық даўыслылар қосылып айтылады. Бирақ бул жазыўда есапқа алынбайды.

Сондай-ақ сөздиң ақырындағы даўыссызлар дизбегиниң аралығында даўыслы сестин қосылып айтылыўы да эпентезалық кубылыс делинеди. Мысалы, метр, литр, шифр, китл усаған орыс тили арқалы кирген сөзлер метир, литир, шийфир, кийтил түринде еки буўынлы болып айтылады. Ертеден қолланылып жүрген гүрш, бурш, ғулп, мүлк, терс сыяқлы түркиликли сөзлер гүриш, бурш, ғулып, мүлик, терис түринде де айтылады хәм хәзирги имла қәделери бойынша олардағы даўыслылар сақланып жазылады. Қарақалпақ тилиниң түпкиликли сөзлериниң хәм араб, парсы тиллеринен кирген сөзлердиң ақырында сонорлар менен үнсиз даўыссызлар қатарласып келе береді. Мысалы: қант,

¹ Эпентеза - грекше epenthesis - «қосып қойыў» дегенди аңлатады.

жент, гилт, сарп, тарс, гүрс, жалт т.б. Бул сөзлердеги қатара келген даўыссызлардың арасына эпентезалық даўыссыз сес қосылмайды.

§ 46. Протеза қубылысы

Эпентеза қубылысы бойынша сөздің ишінде қатара келген даўыссыз сеслердің арасына даўыссыз сес қосылып айтылатуғын болса, ал **протеза**¹ қубылысы бойынша сөздің басында даўыссыз сестің алдына даўыссыз сес қосылып айтылады. Мысалы: рай, рас, рет, рең, рәхәт, рәўшан т.б. сыяқлы сөзлер ырай, ырас, ирет, ирең, ирәхәт, ыраўшан түрінде алдыңғы буўынның жуўан-жиңишкелигине қарай жуўан ы ямаса жиңишке и даўыссыз сес қосылып айтылады; роман, рота, руда, рухсат, рухланыў сыяқлы сөзлерден биринши буўынында еринлик сеслер келгенликтен сөздің басына у сеси қосылып, уроман, урота т.б. түрінде айтылады. Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген радио, ракета, реформа, т.б. көп ғана сөзлер ырадио, ыракета, ыреформа түрінде сөз басында даўыссыз сестің қосылыўы арқалы айтылады. Солай етип жоқарыдағы мысаллардан көргенимиздей, р сесинен басланған сөзлер протезалық даўыссызлардың қосылыўы арқалы айтылады.

Орыс тили арқалы кирип келген даўыссызлар дизбегинен басланатуғын стол, стакан, справка, шкаф, скелет, штраф сыяқлы сөзлерге де протезалық даўыссызлар қосылып, устол, ыстакан, ышкаф, ысправка, искелет, ыштраф (ыштариф) түрінде айтылады. Бирақ бул сыяқлы қатара дизбеклесип келген бир неше даўыссызлардың алдына (хәм ақырына) даўыссыз сестің қосылыўының себеби бир буўынның ишінде бир неше даўыссызлардың қабатласып, дизбеклесип келиўиниң қарақалпақ тили ушын тән жағдай емеслигинен болыўы керек. Даўыссыз сеслердің қосылыўы менен буўынның қурылысы өзгереді: справка сөзи ыс-пы-рав-ка, стол сөзи ус-тол түрінде буўынға бөлинип айтылады; қабатласып келген даўыссызлар бир буўынның қурамынан енди хәр түрли буўынның қурамына өтеді. Нәтийжеде буўынның қурамында бир неше даўыссыз сестің қабатласып келиўине жол қойылмайды.

§ 47. Эпитеза қубылысы

Сөздің ақырына айырым сеслердің қосылып айтылыўы **эпитеза**¹ қубылысы делинеді. Көпшилик жағдайда қабатласып келген еки даўыссызға тамамланған орыс тилинен кирген сөзлердің ақырына даўыссыз сес қосылып айтылады. Мысалы: бланк, банк, киоск, танк, диск усаған сөзлер бланка, банка, киоска, танка, диска түрінде ямаса бланки, танки, танки, диски түрінде олардың соңына даўыссыз сес қосылыўы арқалы айтылады. Сондай-ақ Омск, Минск, Курск сыяқлы сөзлердің Омский, Курский, Минский түрінде айтылыўы да

¹ **Протеза** - грекше *prothesis* – «өзгертип қойыў».

¹ **Эпитеза** - грекше *epithesis* – «арттырыў, қосып қойыў» мәнисин билдиреди.

эпитеза қубылысы болып саналады. Бундай эпитезалық қубылыстар орыс тилинен кирген сөзлерге тән болады.

§ 48. Метатеза қубылысы

Сөздің қурылысындағы гейпара сеслердің орын алмасып айтылыуы тил билиминде метатеза² қубылысы делинеди. Қарақалпақ тилинде сеслердің орын алмасыуы мына сыяқлы сөзлерде ушырасады: қыйланыу-қыйналыу, айланыу-айналыу, аўхал-ахўал, өкпе-өпке, сақпан-сапқан, қақпан-қапқан, кепкир-кекпир, түпкир-түкпир, себгир-сегбир т.б. Сондай-ақ тамға-таңба, жамғыр-жаңбыр сөзлериндеги сеслердің алмасыуы да метатеза қубылысы болады. Жоқарыда келтирилген жубайлас сөзлердің алдыңғылары тилимизде көбирек жумсалады. Сонлықтан олар әдебий тилде норма ретинде қабыл етилиуи керек. Ал соңғылары қарапайым сөйлеу тилинде жумсала бериуи мүмкин.

Буўын

§ 49. Буўынның жасалыуы

Сөйлеу ўақтында сөйлеу ағымы тәбийий түрде буўынларға бөлинип айтылады. Сөйлеу ағымын пайда етиудің дереги болған ҳаўа ағымы жүдә аз ўақытқа бөлинуи нәтийжесинде буўынның жиги пайда болады. Сөйлеу ағзалары мускулларының сезиуи хәм еситиуи арқалы буўынлардың шегарасы еситилип турады. Солай етип буўын фонетикалық категория болып аўызеки сөйлеу арқалы жүзеге асады. Сөйлеу ўақтында сеслер биргелки айтылмайды. Даўыссыз сеслерди айтқанда сөйлеу ағзалары ортасында жабысыу ямаса жақынласыу пайда етилетуғынлығы, даўыслыларды айтқанда сөйлеу ағзаларының аралығы ашық ҳалда болатуғынлығы белгили. Ал сөйлеу болса, даўыслы хәм даўыссыз сеслердің мақсетке муўапық избе-из дизбеклескен ағымынан турады. Сонлықтан сөйлеу ўақтында аўыз бослығында үнсиз жабысыу (ямаса жуўысыу) ашылыуи мудамы қайталанып турады. Бундай қубылыстар буўынның жасалыуына себепши болады.

Сөйлеу ағзаларының жабысыу (ямаса жуўысыуы) хәм ашылыу қубылысы менен сөйлеу ағзалары мускулларының босаңласыу хәм олардың керилиу қубылысы, басқаша айтқанда сөйлеу ағзаларының тек белгили бөлиминиң көбирек күшли жумсалыуы хәм тутас барлық сөйлеу ағзаларының бирликте көбирек күш жумсауы, өз ара тығыз байланыслы болады. Даўыслы сеслердің артикуляциясы ўақтында аўыз бослығы анаў я мынаў дәрежеде кеңирек ашық болыуы менен бирге тутас сөйлеу ағзаларының мускуллары керилип, барлық сөйлеу ағзалары көбирек күш жумсайды. Ал даўыссыз сеслерди айтқанда сөйлеу ағзаларының бир бөлиминде ғана максималь жақынласыу (ямаса жабысыу) болады хәм дәл сол бөлимине көбирек күш түсип, көбирек энергия жумсалады да, қалған сөйлеу ағзаларының мускуллары босаң ҳалда турады. Көбирек күш жумсалып, мускуллардың керилиуи арқалы жасалатуғын сес (даўыслы сес)

² **Метатеза** - грекше metathesis – «орын алмастырыу» дегенди аңлатады.

бууын курайтугын сес делинеди хэм ол бууынды шөлкемлестириуши, бууынның орайы болады. Ал аз күш жумсалатуугын, мускуллардың босаңдасыуы арқалы жасалатуугын сес (дауыссыз сес) бууын курай алмайтуугын сес делинеди хэм ол дауыссыз сестің жетегінде бууынның курылысында келеди.

§ 50. Бууынға бөлиу

Хәр бир бууын артикуляциялық жақтан үш басқыштан турады; биринши күш жумсаудың кем-кем өсип барыу басқышы; екинши, күш жумсаудың шыңы; үшінши, күш жумсаудың пәсеңлеп барыу басқышы. Дауыссыз сеслер бууынның орайы болған дауыссыз сестің алдында ямаса соңында келип, күштиң кем-кем өсиу ямаса пәсеңлеп барыу басқышына туура келеди. Егер бууын тек жалғыз дауыссыз сестен ибарат болса, ол дауыссыз сес үш басқышты да толық бастан кеширеди. Буны графикалық усыл арқалы толқын тәризли иймек сызық пенен көрсетиу мүмкин:

Бууынның шыңы (екинши басқыш) иймек сызықтың ең дөңис бөлиминде жайласады; дөңистің еки қапталында биринши хэм үшінши басқыш жайласады; бууынлардың шегарасы төменги ойыста болады.¹

Мускуллардың босаңдасыуы менен қайтадан керилип, қатая баслауының аралығынан бууынның шегарасы өтеди. Бууынның шегарасында хауа ағымы аз уақытқа бөлинеди. Бууынның шегарасындағы дауыссыз сестің алдыңғы хэм кейинги бөлимлери биргелки айтылмайды. Егер де бууын дауыссыз сестен басланса, яғный бууынның ишинде дауыссыздан кейин дауыссыз келсе, онда ол дауыссыздың соңғы бөлими қатты айтылады. Егер де бууын дауыссызға тамамланса, онда ол дауыссыз сестің алыңғы бөлими қатты айтылады. Бул әсиресе, жабысыңқы дауыссыз сеслердің соңғы - жарылыушы бөлиминің айтылыуында анық көринеди. Мәселен, тас сөзиндеги т сесинің соңғы жарылыушы бөлими анық хэм күшли айтылады, ал ат сөзиндеги т сесинің жарылыушы бөлими жүдә өлпең айтылады ямаса гейде айтылмай да (жарылыу пайда етилмей) қалады. Сондай-ақ, тат, қақ сыяқлы сөзлердің басындағы хэм ақырындағы биргелки фонемаларды салыстырсақ та бул кубылысты аңлаймыз. Солай етип бууынның ишиндеги дауыссыз сестің дауыссызға жақын бөлими қаттырақ айтылады.

Сөзлерди бууынларға бөлиу паўза хэм пәт пенен тығыз байланыссыз болады. Сөздің соңында келетуугын дауыссыз сес паўзаның алдында келгенде бир бууынға (алдыңғы бууынға), сөйлеу ағымының ишинде - сөз дизбегиндеги сөзлердің шегарасында келгенде екинши (соңғы) бууынға қараслы болады. Мысалы: Уақыт өтиу менен жас та қартайар. Бул гәпте жас сөзи баслауыш болып, оннан кейин паўза исленеди. Ал ол-жас ағаш деген гәпте ол сөзи баслауыш болып, оннан кейин паўза исленеди. Жас ағаш - анықлаушы хэм анықланыушылық қатнастағы сөз дизбегинде болып, олардың арасында паўза исленбейди. Сонлықтан жас сөзиндеги пәт көмескиленеди хэм ол пүтинлигин

¹ Л.Р.Зиндер. Общая фонетика Л., 1970, 283-бет.

жоғалтып, соңғысы с сеси келеси сөздің биринши буўыны менен қосылып, жаса-ғаш түрінде айтылады.

Сөйлеу ўақтында сөзлердің жеке-жеке сеслерге бөлиуі тек лингвистикалық тийкарда ғана мүмкин болады. Бир-бирине өтлесип кеткенликтен сөйлеу ағымына артикуляциялық белгилер тийкарында сеслерди бөлип ала алмаймыз. Сөйлеу ағымы артикуляциялық жақтан дара-дара сеслерге емес, ал буўынларға бөлинеди. Сөйлеудің ең киши артикуляциялық бирлиги буўынлар болады. Сонлықтан сөзлер морфологиялық қурылысына қарай түбир хәм қосымталарға бөлинсе, фонетикалық қурылысына қарай олар буўынларға бөлинеди. Бирақ сөзлердің буўынларға бөлиниўи менен морфемаларға бөлиниўи мудамы сәйкес келе бермейди. Мәселен, ат-лар, айт-ты, бас-ла сыяқлы сөзлерде буўынның шегарасы менен морфеманың шегарасы бир жерден өтип, сәйкес келип тур; ал санас, келе, үйрете сөзлери морфологиялық жақтан сан-а, ке-ле, үй-ре-те болып буўынларға бөлинип морфеманың шегарасы менен буўынның шегарасы сәйкес келмейди.

§51. Буўынның түрлери

Буўынның қурылысындағы даўыслы менен даўыссыз сеслердің орналасыуы тәртибине қарай қарақалпақ тилинде буўынлар ашық буўын, туйық буўын, қамау буўын болып бөлинеди.

Тек бир даўыслыдан ибарат болған ямаса даўыссыз сестен басланып, даўыслығы тамамланатуғын буўын ашық буўын делинеди. Мысалы: а-та, а-на, ке-ле, же-ти, қа-ла-ға сөзлериндеги буўынлардың бәри ашық буўын. Солай етип ашық буўын тек бир фонемадан (даўыслыдан) турыўы да, еки фонемадан (даўыссыз бенен даўыслығының дизбегинен) турыўы да мүмкин. Қарақалпақ тилинде тек ашық буўынның өзинен қуралған сөзлер жүдә аз гезлеседи. Мысалы: мә, де, же, а (таңлақ сөз) усаған аз сандағы сөзлер ашық буўыннан турады. Даўыссыз-даўыслыдан ибарат болған еки фонемалы буўынлар көп буўынлы сөзлердің басында, ортасында хәм ақырында ушыраса береді. Мысалы: халық, бас-ла-ған, бас-шы. Даўыслығының өзинен туратуғын бир фонемалы буўын сөздің басында ғана ушырасады да, ал ондай буўын сөздің ортасында хәм ақырында түпкиликли сөзлерде ушыраспайды. Орыс тили арқалы қарақалпақ тилине кирген ге-о-гра-фи-йа, зо-о-ло-ги-йа, ко-о-фе-ра-тив усаған санаўлы сөзлерде бир фонемалы (тек даўыслыдан туратуғын) буўын жазыўда сөздің ортасында келеди. Бирақ олар көбинше аўызша ге-гра-фи-йа, за-ло-ги-йа, ка-фе-ра-тив түрінде айтылады. Тек даўыслығының өзинен туратуғын қосымталар (сондай-ақ даўыслыдан басланатуғын барлық қосымталар да) мудамы даўыссыз сеске питкен сөзге қосылады хәм қосылатуғын соңындағы даўыссыз сеси соңғы қосылған буўынға қарай өтип, даўыссыз-даўыслы түріндеги еки фонемалы буўынды пайда етеди. Мысалы: бар+а-ба+ра, кел+е-кел+ле.

Даўыслыдан басланып, бир ямаса қатара келген еки даўыссыз сеске тамамланған буўын туйық буўын делинеди. Мысалы: ай, ас, ақ, ат, ис, ут, уқ, ун, арт, ант, үрк сыяқлы сөзлер, ай-тыс, ақ-ла, арт-қы, ант-қа сөзлеринің биринши

бууыны туйық бууыннан ибарат. Солай етип туйық бууын еки фонемалы хэм үш фонемалы болып келеди. :ш фонемалы туйық бууын шекленген халда сийрек ушырасады. Қәде бойынша еки дауыссызға тамаланған үш фонемалы туйық бууынның соңғы дауыссыз сеси үнсиз, алдыңғысы сонор болып келеди. Қарақалпақ тилинде үст, аст усаған түбир сөзлердің ақырында еки үнсиз дауыссыз сеслер қатара келеди. Бирақ ол сөзлер мудама үсти, асты түринде қосымта қосылған халда жумсалады.

Көп бууынлы сөзлерде туйық бууын тек сөздің басында ушырасады. Ал сөз ортасында хэм ақырында туйық бууын жумсалмайды. Буның себеби қарақалпақ тилинде сөздің ортасында хэм ақырындағы бууының басында дауыссыз сес жумсалмайды. Қанаат, зүрәт, саат сыяқлы сөзлерди есапқа алмағанда (олар да қанахат, зүрәхәт, сағат түринде айтылады) түпкиликли сөзлердің ортасында хэм ақырында еки дауыссыз сес қатара келмегенликтен ондай позицияларда туйық бууын ушыраспайды. Орыс тили арқалы кирген география типиндеги сөзлерде еки дауыссыз қатара келген менен де туйық бууын пайда етилмейди.

Қарақалпақ тилинде туйық бууыннан туратуғын қосымталар мудама дауыссызға питкен сөзге қосылады хэм қосылған сөзинің соңындағы дауыссыз сес соңғы қосылған бууынға өтип, дауыссыз-дауыссыз-дауыссыз түриндеги қамау бууынды пайда етеди. Мысалы: бар+ып-ба+рып, кел+ип-ке+лип т.б.

Дауыссыздан басланып, бир ямаса қатара еки дауыссыз сеске тамамланатуғын, солай етип, дауыссыз сес дауыссызлардың қоршауында келетуғын бууын қамау бууын делинеди. Мысалы: бас, тас, тис, күн, қант, жент, төрт т.б. сөзлер қамау бууыннан ибарат. Қамау бууын көбинше үш фонемадан, шекленген жағдайда (ең соңғы дауыссыз үнсиз, оннан алдыңғысы сонор келиу шәрти менен) төрт фонемадан турады. Қамау бууын жумсалыуы жағынан шекленбейди, яғный өз алдына сөз түринде де, көп бууынлы сөзлердің басында, ортасында хэм ақырында да жумсала береді. Мысалы: жас, ба-лық, би-лим-ли т.б.

Жоқарыда ашық бууынның бир хэм еки фонемадан, туйық бууынның еки хэм үш фонемадан, қамау бууынның үш хэм төрт фонемадан туратуғынлығын көрдик. Ашық, туйық хэм қамау бууындарындағы фонемалардың санына қарай отырып, бууындарды төмендегише түрлерге бөлиу мүмкин:

1. Бир фонемалы ашық бууын-А. Мысалы: а таңлақ сөзи, а-ға, и-ни сөзлеринің биринши бууыны;
2. Еки фонемалы ашық бууын-БА.¹ Мысалы: де, ба-ла, ке-ле;
3. Еки фонемалы туйық бууын-АБ. Мысалы: ат сөзи, ал-мас, үл-кен сөзлеринің биринши бууындары;
4. :ш фонемалы туйық бууын-АББ. Мысалы: ант сөзи, айт-ты, үрк-ти сөзлеринің биринши бууындары;
5. :ш фонемалы қамау бууын-БАБ. Мысалы: тас, бас-пақ, қал-пақ;
6. Төрт фонемалы қамау бууын-БАББ. Мысалы: қант сөзи, түрт-ки сөзинің биринши бууыны.

¹ Шәртли түрде А-дауыссыз, Б-дауыссыз сес мәнисинде

Буўынның бундай түрлери тек қарақалпақ тилинде жумсалып ғана қоймастан, соның менен бирге олар түркий тиллердің бәрине де ортақ сыпатқа ийе болады².

Жоқарыда көрсетілген буўынлардың түрлери жеке сөз ретінде де, көп буўынлы сөзлердің қурылысында да жумсала береді. Н.А. Баскаковтың айтыуы бойынша түркий тиллерде түбір сөзлердің ең ески түрі БАБ типіндегі сөзлер болған. Ал басқа типтегі түбір сөзлер (мәселен, БА, АБ, А т.б.) БАБ типіндегі сөзлердің түрлі өзгерістерге ушырауынан пайда болған.³

Соңғы дәуірлерде орыс тилинен түркий тиллерге, соның ишінде қарақалпақ тилине де көп сөзлердің келип кируі менен буўынның қурылысына жаңалықтар енді. Түпкиликли сөзлерде ушыраспайтуғын, орыс тили арқалы кирген сөзлерде ғана жумсалатуғын буўынның мынадай түрлерін көриуге болады:

1. БАБ түріндегі үш фонемалы буўын. Мысалы: ста-кан, бри-га-да сөзлеріндегі биринши буўыны;
2. БААБ түріндегі төрт фонемалы буўын: Мысалы: стол сөзи, трак-тор сөзинің биринши буўыны;
3. БАААБ түріндегі бес фонемалы буўын: Мысалы: пункт, текст сөзлери;
4. БААААБ түріндегі бес фонемалы буўын: Мысалы: фронт, спорт сөзлери;
5. БАААААБ түріндегі бес фонемалы буўын: Мысалы: справ-ка сөзинің биринши буўыны;

Орыс тилинен кирген сөзлердегі буўынлардың бул түрлеринің айтылыуы менен жазылыуы ортасында парк бар. Бул парк орыс тилинен кирген буўынлардың қурылысында бир неше даўыссыз сеслердің қатара келиуі менен байланысly. Қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлерінде бир буўынның ишінде даўыссыз сеслердің қатара келиуі шекленген; буўынның ақырында еки даўыссыз сес (үнсиз-сонор) дизбеклесип келиуі мүмкин; ал буўынның басында еки я бир неше даўыссыздың қатара келиуі, буўынның ақырында екиден артық даўыссыздың дизбеклесип қатара келиуі пүткिलлей ушыраспайды.

§ 52. Қарақалпақ тилинде сөзлик пәт мәселеси

Еки ямаса көп буўынлы сөзлердегі барлық буўынлар айтылыуы жағынан биргелки болмайды. Көп буўынлы сөзлердің бир буўыны, әсиресе ондағы даўысly сеси басқаларына салыстырғанда көтеріңки айтылады. Буўынның бундай айрықша көтеріңки айтылыуы пәт деп аталады. Пәт түскен буўын

² Баскаков Н.А. Структура слога в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, 8, Фонетика, 333-бет

³ Баскаков Н.А. Структура слога в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, I, Фонетика, 333-бет

пәтли бууын делинеди де, пәт түспеген, өлпең айтылатуғын бууын пәтсиз бууын деп айтылады.

Пәтли бууын пәтсиз бууыннан күшли айтылыуы менен, жоқары тонға ийе болыуы менен хәм ондағы дауыслы сестин көбирек созымлылыққа ийе болыуы менен айрылып турууы мүмкин. Пәтли бууынның күшли айтылыуы, жоқары тонда болыуы хәм дауыслы сесинин созымлы болыу фактлеринин бәри белгили дәрежеде биргеликте келиуи менен бирге олардың биреуи артықмашылыққа ийе болады.¹ Сонлықтан да гейпара тиллерге көбинесе күшли (динамикалық) пәт, базыбир тиллерге музыкалық (тоникалық) пәт тән болады; бир қанша тиллерде пәтли бууын созымлылық муғдары менен (квантитатив пәт) көзге түседи.

Түркий тиллерде сөзлик пәт хәм оның тәбияты менен орны жөнинде, атқратуғын хызмети хаққында көп жыллардан берли тюркологиялық әдебиетларда сөз етилип келмекте. Бирақ илимпазлар ортасында бул хаққында пикирлер оғада хәр қыйлы. Көпшилик изертлеушилер түркий тиллерде пәт турақлы сыпатқа ийе болады хәм мудамы соңғы бууынға түседи десе, биреулер керисинше пәт сөз қурылысындағы хәр түрли бууынларға түседи хәм ол фонологиялық хызмет атқарады дейди.

Хәттеки соңғы дәуирде түркий тиллерде сөзлик пәттин улыўма жоқ екенлиги жөнинде, оның хызметин толық түрде сингармонизм атқаратуғынлығы хаққында пикирлер орын алып киятыр. Түркий тиллерде пәт жөнинде белгили тюрколог А.М.Шербак былай деп жазады: «Тюркологлардың пикирлери оғада қарама-қарсылықлы, хәттеки бир тилдин өзінде көпшилик жағдайда пәт жөнинде тиккелей қарама-қарсы жуўмақлар шығарылады».²

Бундай пүткиллей қарама-қарсылықлы пикирлердин болыуының да терең себеби бар. Бириншиден, түркий тиллерде пәт фонологиялық хызмет атқармайды; екиншиден, фонетикалық жақтан да пәтли бууын пәтсиз бууыннан шамалы ғана парқланады; үшіншиден, акцентлик тиллердеги пәттин атқаратуғын хызметин түркий тиллерде толық түрде сингармонизм атқарады. Мине, бул жағдайлардың бәри сингармонизмнин түркий тиллерде баслы суперсегментлик кубылыс екенин тастыйықлайды.

Қарақалпақ тилиндеги пәтли хәм пәтсиз бууынлардың айырмашылық дәрежесин орыс тилиндеги пәтли хәм пәтсиз бууынлардың айырмашылық дәрежеси менен салыстырсақ, қарақалпақ тилинде пәтли бууын пәтсиз бууыннан аз дәрежеде айрылатуғынын билемиз. Қарақалпақ тилинде (улыўма түркий тиллерде) пәт анық билдирилмейди хәм оның орайластырыушылық қәсийети болмайды. Сөзде неше бууын болса, соншелли пәт бар сыяқлы көринеди. Бууынлардың биреуин басқаларынан көтериңкирек айтқанымыз бенен оның көбинше мәниге тәсири болмайды. Дурьс, қарақалпақ тилинде алма'-а'лма, шығарма'-шыға'рма', салма'-са'лма түриндеги жубайлас сөзлерде пәттин өзгериуи мәнинин өзгериуине де себепши болғандай көринеди. Бирақ та «Сен китапты алма'» хәм «А'лма писти» деген гәплердеги алма сөзиндеги пәтти өзгертип айтқанымыз бенен мәниге оншелли тәсир етпейди. Пәтти надурьс айтқан

¹ М.И.Матусевич. Введение в общую фонетику. М.,1959,95-96-бетлер

² А.М. Шербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.,1970,117-бет

менен яғный алма-фейил мәнисинде, алма-атлық мәнисинде айтылғаны менен ол сөз мәни шығармайтуғын эпиұайы сеслер дизбегине айланып кетпейди, тек әдебий нормадан шетлеушлик байқалады. Ал орыс тилинде пәт анық билдириледи хәм оның орайластырыушылық қәсийети күшли болады. Пәттиң өзгериуи менен сөздиң мәниси (за'мок-замо'к), сөздиң формасы (тра'вы-травы') өзгередиди ямаса сөз мәни билдирмейтуғын эпиұайы сеслер дизбегине айланады (кипи'т-ки'пит).¹

Сөздеги пәттиң орнына қарай тиллер еки топарға бөлинеди: еркин пәтли тиллер хәм турақлы пәтли тиллер. Еркин пәтли тиллер қатарына орыс тили киреди. Орыс тилинде пәт сөзлердиң басындағы, ортасындағы хәм ақырындағы бууынларға түсе бередиди. Ал түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде пәт мудамы дерлик сөздиң ақырғы бууынына түскендей көринеди. Соның менен бирге қарақалпақ тилинде пәт жылжымалы болады. Түбирге қосымталардың қосылып барыуы менен тийкарғы пәт соңғы бууынларға қарай жылысып отырады. Мысалы: бала', балала'р, балалары', балаларымы'з, балаларымызға'.

:ш хәм оннан да көп бууынлы сөзлердиң ақырында тийкарғы пәт пенен бирге айырым бууынларда көмекши, екинши дәрежелиди пәт те бар сыяқлы сезиледи. Мәселен, ба'лала'р, и'ниме' т.б. сөзлердеги барлық бууынлар биргелки айтылмайтуғынын байқаймыз. Тийкарғы пәт соңғы бууынға, ал биринши бууынға көмекши пәт түсетуғынлығын ортаңғы бууынға салыстыра отырып аңлауға болады. Себеби ортаңғы бууын өлпең айтылады. Бес-алты хәм оннан да көп бууынлы сөзлерде көмекши пәттиң саны бирден де көбирек сыяқлы көринеди. Бирақ көп бууынлы сөзлердеги көмекши пәтли бууынларды пәтсиз бууынлардан айырыу жүдә қыйын. Мысалы, балаларымызды', айтқанымызды' деген сөзлерде тийкарғы пәт соңғы бууынға түсетуғынлығы белгилди. Ал көмекши пәт ла (3-бууындағы) хәм қа бууынларына түседиди десек, олардың басқа пәтсиз бууынлардан паркы анық билинбейди. Соның менен бирге биринши бууында да (ба, айт), соңғы бууынның алдыңғы бууынында да (мыз) көмекши пәт бар сыяқлы көринеди. Субъектив бақлау арқалы көмекши пәт жөнинде анық шешимге келе қойыу қыйын. Бул хәкқында эксперименталь-фонетикалық изертлеулер нәтийжесинде ғана анық жуумақ шығарыу мүмкин.

Орыс тили арқалы кирген сөзлерге қарақалпақ тилинің қосымталары қосылғанда, әуелги түбирдеги пәт сақланады. Қарақалпақ тилинің нызамына бағынған халда пәт сондай-ақ сөздиң соңғы бууынына да түседиди. Мысалы: ра'дио-ра'диола'р, тра'ктор-тра'кторла'р, телефо'н-телефо'нла'р. Бул сөзлерге лар қосымтасы қосылыу менен оған пәт түседиди. Сондай-ақ түбирдеги пәт те сақланады.

Тилимизде жумсалатуғын көп бууынлы сөзлердиң соңғы бууынына пәт түседиди. Бирақ бул нызамға бағынбайтуғын яғный сөздиң соңғы бууынына пәт түспей, алдыңғы бууынлары пәтли айтылатуғын түбир сөзлер де, дөренди сөзлер де ушырасады. Сондай-ақ гейпара қоспа сөзлердиң соңғы сыңарына пәт түспей, алдыңғы сыңары пәтли айтылатуғын жағдайлар да ушырасады. Ал-

¹ Л.Л Буланин. Фонетика современного русского языка, 7, №62-бетлер

дыңғы буыны пәтли айтылатуғын түбір сөзлердің шығысы көбинше араб, парсы тиллеринен қарақалпақ тилине кирген сөзлер болады. Мысалы: ле'кин, әлбе'тте (ямаса әлбетте), ба'зы, яғ'ный, хә'мме т.б. Сондай-ақ орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер грамматикалық формаларды қабыл етпеген халда жумсалғанда орыс тилиндегиси түринде алдыңғы хәм ортаңғы буыңларына пәт түсирилип айтыла береді. Мысалы: о'пера, о'бласт, эне'ргия, газе'та, диктату'ра, револю'ция, комму'на т.б.

Әдетте пәт соңғы буыңға түсетуғын, бирақ айрықша бир интонация менен айтылғанда пәт енди соңғы буыңға емес, ал алдыңғы буыңға түсетуғын түп-киликли сөзлер де ушырасады. Мысалы: санақ санлар-е'ки, а'лты, же'ти, се'гиз, то'ғыз, е'лли, а'лпыс, же'тпис, се'ксен, то'қсан; сораў алмасықлары-қа'йсы, қа'нша, қа'ндай; буйрық мейиллер-о'тыр. то'қта, та'сла т.б. түринде айтылыўы мүмкин. Әдетте пәт ол сөзлердің соңғы буыңына (еки', қайсы',отыр) түседі. Пәттиң дәслепки буыңға түсиўи ол сөзлердің белгили бир жағдайда жумсалыўына байланыслы айрықша интонация менен айтылыўынан болып отыр.

Гейпара қоспа сөзлердің дәслепки сыңарына пәт түседі де, соңғысы пәтсиз айтылады. Мысалы: алмасық сөзлер-әлле'ким, әлле' не, хе'ш ким, хе'ш нәрсе, хә'р ким, хә'р бир, хә'р нәрсе, хә'р қандай т.б. Сондай-ақ айрықша интонация менен айтылатуғын қоспа санақ санлардың биринши сыңары пәтли, екиншиси пәтсиз айтылыўы мүмкин. Мысалы: о'н бир, о'н еки, о'н үш, о'н төрт, о'н тоғыз т.б. Ал олар әдеттеги жағдайда басқаша интонация менен он бир', он ек'и, он ү'ш, он тө'рт, он тоғыз' түринде айтылады. Жуп сөзлердің гейпараларының алдыңғы сыңарына (күнне'н-күнге, жылда'н-жылға, үлке'н-үлкен, айта'-айта) гейпараларының соңғы сыңарына (айма-а'й, қолма-қо'л, бес-алты', жети-сегиз', он-он бе'с) пәт түсиўи мүмкин.

Қарақалпақ тили агглютинативлик (жалғамалы) тиллер қатарына киретуғынлығы белгили. Себеби қарақалпақ тилинде бир неше қосымталар биринен соң бири түбирге тиркесип жалғана береді. Пәт түбирге қосылған қосымталардың ең соңғысына түседі. Соның менен бирге сөздің ақырында келген барлық қосымталар өзлерине пәтти қабыл ала бермейді. Қарақалпақ тилинде пәт түспейтуғын аффикслер де ушырасады. Олар көбинше омонимлик аффикслер болып, бир мәниде жумсалғанда пәтти қабыл етип, пәтли айтылса, екинши мәниде жумсалғанда пәт түспейді.

Пәт түспейтуғын хәм пәт түсетуғын омонимлик аффикслер мыналар: Бетлик жалғаўларына пәт түспейді. Мысалы: бала'ман, баласа'ң, бала'мыз, бала'сыз, бири'мен, бири'сең, бири'миз, бири'сиз, бара'ман, бара'саң, бара'сыз, бара'мыз, бара'ды т.б.

Бул жерде қосымша ескертетуғын жағдай-фейилдің өткен, келер, хәм хәзирги мәхәл формалары бетленгенде биргелки болып, үш бетте де пәт соңғы буыңға, яғ'ный бетлик жалғаўларына түспейді. Мысалы:

8. бараты'рман, бараты'рмыз

88. бараты'рсаң, бараты'рсыз

888. бараты'р

Предикативлик фэйилдің өткен мәхәл формасы бетленгенде пәт соңғы буўынға түседі. Мысалы:

- 8б. барды'м ,сақлады'м, барды'қ, сақлады'қ
 88б. барды'ң ,сақлады'ң, бардыңыз', сақладыңыз'
 888б. барды', сақлады'

Ал предикативлик емес, келбетлик фэйиллер өткен мәхәл формасында бетленгенде фэйилдің хәзирги мәхәли сыяқлы болып, биринши хәм екинши беттеги бетлик жалғаўларына пәт түспейді. Мысалы:

- 8б. барға'нман ,келге'нмен, барға'нбыз ,келге'нбиз
 88б. барға'нсаң , келге'нсең, барға'нсыз, келге'нсиз
 888б. барға'н ,келге'н

Мыз/миз аффикси бетлик жалғаўы емес, ал тартым жалғаўы хызметинде жумсалғанда ол өзине пәт қабыл етеді. Салыстырыңыз: биз бала'мыз-бизлердің баламыз'; биз би'римиз-бизлердің биримиз'; сиз/сиз аффикси бетлик жалғаўы емес, келбетлик сөз жасаўшы суффикс хызметинде жумсалса, ол өзине пәт қабыл етеді: сиз бала'сыз-баласыз' (үй), сиз ада'мсыз-адамсыз' (үй). Сондай-ақ ыңыз/иңиз аффикси тартым жалғаўы хызметинде жумсалса, оның соңғы буўынына пәт түседі (сизің қалыңыз', сизің тилиңіз', сизің териңіз', сизің барыңыз'), ал буйрық мейилдің бетлик жалғаўы хызметинде жумсалғанда ол аффикске пәт түспейді. Пәт түбирге түседі (сиз қалыңыз, сиз ти'лиңиз, сиз те'риңиз, сиз ба'рыңыз). Бірақ бул айырмашылықты контекстсиз аңғарыў жүдә қыйын. Айрықша интонация менен айтылғанда буйрық мейил мәнисинде ол аффикслердің биринши буўынына (қалы'ңыз, тили'ңиз, тери'ңиз, бары'ңыз түринде) пәт түсиўи мүмкин. Тартым жалғаўы хызметинде жумсалса, ңыз/ңиз формасына пәт түседі (сизің қалыңыз', сизің төлеңіз'), ал бетлик жалғаўы хызметинде жумсалса, оған пәт түспейді (сиз қала'ңыз, сиз төле'ңиз).

2. Фэйилдің болымсызлық аффикси хызметинде жумсалғанда ма/ме, ба/бе, па/пе формаларына пәт түспейді. Мысалы: ба'спа, ке'спе, басла'ма, те'рме, көргиз'бе хәм т.б. Ал олар атаўыш сөзлер жасаўшы аффикс хызметинде жумсалса, өзлерине пәт қабыл етеді: баспа', кеспе', баслама', терме', көргизбе', езде', гезде'.

3. Фэйилдің аффикси хызметинде жумсалса, шы/ши формаларына пәт түспейді. Мысалы: ба'сшы, қо'сшы, ти'лши т.б. Ал шы/ши сөз жасаўшы аффикс хызметинде жумсалса, оларға пәт түседі. Мысалы: басшы', қосшы', тилши' т.б.

Жоқарыдағы аффикслер омонимлик мәниде жумсалып, олардың бирине пәт түссе, екиншисине пәт түспейтуғынлығын көрдик. Буның себеби омонимлик аффикслердің грамматикалық-фонетикалық жақтан дифференциялаў зәрүрлигине байланысly болса керек.¹

¹ Қазақ тилинің материалларына тийкарлана отырып, академик С.Кеңесбаев усундай жуўмаққа келеді. Современный казахский язык, Алма-Ата, 1962, 83-бет

Гейпара аффикслерге хәм көмекши сөзлерге пәт түспейди. Мысалы: келбетликтин дай/дей, тай/тей аффикслерине (бала'дай, а'ттай, ү'йдей, ку'рттай), рәуиштиң ша/ше аффикслерине (адамла'рша, сизи'ңше) пәт түспейди. Бирақ ша/ше аффикслерине пәттиң түспеуи турақлы емес: орысша', қарақалпақша' т.б. усаған сөзлерде ол формаларға пәт түсип те айтылады. Ма/ме, ба/бе, па/пе, ше сораў жанапайларына, да/де, та/те, ғой, ғана, шекем, шейин, дейин, сайын тиркеуишлерине пәт түспейди. Мысалы: бара' ма, келе' ме, се'н ше, аспанда' да, жерде' де, ме'н ғой, се'н ғана, соға'н шекем, барға'н сайын хәм т.б. Солай етип көмекши сөзлер өзлериниң алдындағы тийкарғы пәтли сөзлерге акцентуациялық жақтан ғәрезли болып келеди.

ОРФОЭПИЯ

§53. Орфоэпия ҳаққында түсиник

Әдебий тил хәм оның тараўлары қәлиплескен және хәммеге ортақ қабыл етилген қәделерине ийе болады. Әдебий тилдиң грамматика тараўында да, лексикасында да, сондай-ақ аўызша сөйлеўде де белгили бир нормаларға, қағыйдаларға тийкарланыўшылықты көремиз. Бул нормалардың бузылыўы, бул қағыйдалардан шетлеў - әдебий тилде сөйлеўден шетлеў деген сөз. Тилдиң сөзлик фондын курайтұғын сөзлер, тилдиң грамматикалық курылысы сол тилде сөйлеўши халық ушын ортақ болатұғыны сыяқлы, олардан сол тилде сөйлеўшилер теңдей пайдаланады. Тил сеслеринен пайдаланғанда хәр қыйлылыққа, нормадан шетлеўге жол қойыўға болмайды.

Әдебий тилде дурыс сөйлеў нормаларының жыйнағы фонетиканың орфоэпия² тараўында изертленеди. Әдебий тилдиң орфоэпиясы жеке сеслер хәм сес дизбеклериниң дурыс айтылыўын үйрениў менен бирге сөзлер хәм сөз дизбеклериниң дурыс айтылыўын да изертлейди.

Хәр бир сес өзиниң артикуляциялық айрықшалығына ийе болатұғыны мәлим. Соның менен бирге бир сестин жеке турғандағысы менен басқа сеслер дизбегинде, сөз ишинде жумсалғандағысы ортасында артикуляциялық жақтан айырмашылығы бар. Белгили бир сес сөзлерде жумсалғанда хәр түрли тәсирлердиң себебинен фонетикалық жағдайларға байланыслы мәлим дәрежеде өзгешеликтери менен айтылады.

Пүткил адамзаттың сөйлеў ағзаларының курылысы анатомиялық, физиологиялық жақтан биргелки болады. Бирақ барлық тиллерде сөйлеў ағзаларының хәммесиниң атқаратуғын хызмети бирдей бола бермеуи мүмкин.

Бираз тиллерде сес пайда етиў ушын сөйлеў ағзасы актив қатнасса, басқа тиллерде ол сөйлеў ағзасы пассив қатнасыўы мүмкин. Демек, физиологиялық жақтан сөйлеў ағзалары хәммеде бирдей ал олардан пайдаланыў белгили бир тилдиң нызамлылығына, дәстүрине байланыслы болады. Хәр бир тилдиң өзине тән артикуляциялық базасы болады. Бирақ сөйлеўши сөйлеў ағзаларынан мақсетке муўапық пайдаланса, узақ көнлигиўлердиң нәтийжесинде қайсы тилдиң сеслик системасындағы сеслерди болса да, дурыс айта алады. Мәселен,

² Орфоэпия-грекше orfhos-«дурыс», epos-«сөйлеў» деген сөзлерден келип шыққан.

қарақалпақ тилиндегі қ, ғ, ң сеслерін айтыу орыс тилинің артикуляциялық базасы үшін қыйын. Себебі бұл түрдегі кишкене тиллик дауыссыз сеслер орыс тилинде ушыраспайды. Бұл сеслердің артикуляциясын түсіндириу, қалай айтылатуғынын көрсетиу нәтижесінде қ, ғ, ң сеслерін орыслардың да дурыс айта алыуы мүмкін. Керисинше, қарақалпақ тилинде бурыннан жумсалмайтуғын орыс тилинен келип кирген в (в), с (ч), с (ц) сеслерін дурыс айтыуға көнлигиулер нәтижесінде ерисиу мүмкін.

Сөз қурылысындағы сеслер ямаса сөз бенен сөздің арасындағы иргелес сеслер бир-бири менен өз ара ийкемлесип, үнлесип айтылады. Сөйлеуде сеслердің үнлеслигин сақлап, дурыс айтыу үшін тилдің сеслик системасын, сеслердің өз-ара тәсир еиу нызамларын толық билиу керек. Сингармонизм, ассимиляция қубылыстарын, сеслерде болатуғын түрли өзгерислерди, тилдің пәтлик нормасын хәр тәреплеме терең үйрениу орфоэпиялық қубылыстардың сырын билиу дегенди аңлатады. Сондай-ақ тил стильлери, тилдің диалектлик өзгешеликлери хәм олардың әдебий тилге қатнасы мәселелери де орфоэпия үшін үлкен әхмийетке ийе болады. Бизің ауызша сөйлеуимиз бенен жазыуымыз ортасында сәйкеслик бола бермеуи мүмкін. Биз сөзлерди мудамы дәл жазғанымыздай етип айта бермеймиз. Бундай етиудің зәрүрлиги де жоқ. Жазыу өзинің қәделерине ийе болғаны сыяқлы сөйлеу де өз нызамларына ийе болады. Дурыс, айтылыуы менен жазылыуы сәйкес келетуғын сөзлер көплек ушырасады. Бирақ мудамы олай бола бермейди. Мәселен, азанғы, түңги, жанбады, сөнбеди, басшы, сезсе сыяқлы сөзлер усылай жазылғаны менен олар азанғы, түңги, жамбады, сөмбеди, башшы, сесе болып айтылады хәм орфоэпиялық жақтан бұл дурыс деп саналады. Бұл сөзлер жазылуыда жазыу қәделери бойынша түбирлери толық сақланып жазылады. Ауызша сөйлеуде азанғы, түңги сөзлеринің азанғы, түңги болып, олардағы тил алды н сесинің кишкене тиллик ң сесине айланып айтылыуына қоңсылас кишкене тиллик ғ ямаса тил арты г сесинің артикуляциясы себепши болып отыр. Жасалыу орны жағынан соңындағы дауыссызлар (г,ғ) алдына келген н дауыссызын өзлерине усатып тур. Жанбады, сөнбеди деген сөзлердің жамбады, сөмбеди болып айтылып, олардағы тил алды н сесинің еринлик м сесине айланып айтылыуына қоңсылас болып келген еринлик б сесинің артикуляциясы себепши болады. Бұл сөзлерде де қоңсылас дауыссыз сеслер жасалыу орынлары жағынан азлы-көпли усаслыққа ийе болып тур. Ал басшы, сезсе сөзлери башшы, сесе болып айтылып, соңындағы ш хәм с алдында келген с хәм з сеслерін дәл өзлериндей сеслерге айландырады.

Күлки, түлки, қулын, жулын, бөлим, бөлек, бөрек т.б. түрінде жазылатуғын сөзлер орфоэпиялық нормалар тийкарында күлкү, түлкү, қулун, жулун, бөлүм, бөлөк, бөрөк болып дауыссылардың ерин үнлеслиги бойынша айтылады.

Қоңсылас сеслердің тәсири нәтижесінде белгили бир сес өзинің гейпара айырмашылықлары менен айтылыуы мүмкін. Мысалы: тас, тес, тус, түс сөзлеріндегі т, с дауыссыз сеслери қоңсылас болып келген дауыссылардың тәсири нәтижесінде бирде жууан (тас), бирде жиңишке (тес), бирде жууан хәм ерин-

лик (тус), бирде жиңишке хэм еринлик (түс) болып айтылып, ол айрықшалықтары жазыу арқалы белгиленбейди.

Айырым диалектлик өзгешеликлерге байланыслы күннер, сеннер, жаннык болып, л сесиниң орнына н алмасып айтылыуы әдебий тилде есапқа алынбай, орфоэпиялық қәделер тийкарында олар күннер, сеннер, жаннык болып айтылады.

Солай етип, хәр бир тилдиң дурыс сөйлеу нормасы болады. Әдебий тилде сөзлерди дурыс хэм сауатлы жазыу қаншелли әхмийетке ийе болса, оларды ауызша дурыс айтыу да сондай әхмийетли.

Адамның дурыс сөйлеу мәдениятының қәлиплесиуине көплеген факторлар тәсир етеди. Соның ишинде мектептерде, оқыу орынларында оқытыудың, жыйналыстарда лекторлардың шығып сөйлеуиниң, радио еситтириудиң, телевидениеден шығып сөйлеудиң хэм театрдың роли айрықша әхмийетке ийе болады. Солардан дурыс пайдаланыу орфоэпиялық қәделери қәлиплестиреди хэм беккемлейди.

§ 54. Айырым дауыслы сеслердиң айтылыуы

Дауыслы сеслер қоңсылас дауыссыз сеслердиң тәсири нәтийжесинде белгили дәрежеде өзгерислери менен айтылады. Мысалы: қағаз-канал, қамал-канал, қақ-шаш, қар-яр, аға-айа жубайлас сөзлериниң алдыңғыларындағы (қағаз, қамал, қақ, қар, аға) дауыслы а фонемасы қоңсылас кишкене тиллик қ, ғ дауыссызларының тәсири нәтийжесинде терең тил арты реңкинде айтылады. Ал, соңғы сөзлерде а фонемасы (канал, камал, шаш, яр, айа) тил ортақ реңкинде айтылады. Әлбетте, бул жерде жиңишке а фонемасына айланып кетпеген халдағы а фонемасының реңкин түсинемиз. Қоңсылас сеслердиң бундай тәсири тек ғана а сесине емес, сондай-ақ тил арты басқа дауыслыларына да (о, у, ы) тийисли болады.

Жууан а фонемасының жиңишкерек реңкинде айтылыуына қоңсылас бууындағы дауыслының жиңишке болып келиуи үлкен тәсир етеди. Мысалы: рахмет, мақсет, илаж, инта, бийдай, дәрхал, мәрдикар, жулұа тағы басқа сөзлерде а өзиниң әдеттеги қәлпинен жиңишкерек болып айтылады. Орыс тилинен кирген сөзлерди а дауыслы қоңсылас келген дауыссызлардың жиңишке болыуына ямаса қоңсылас бууынның жиңишке болыуына байланыслы жиңишке а сеси сыяқлы болып айтылады. Мысалы: альбом (әлбом), асфальт (әсфалт), артлея (әллейя), газета (гәзета), кабинет (кәбинет), лагерь (ләгер), пакет (пәкет). Сондай-ақ орыс тилинде пәтсиз бууында о хәриби менен жазылып жүрген сес қарақалпақ тилинде ә сеси сыяқлы болып айтылады. Мысалы: колхоз-кәлхоз, концерт-кәнсерт, конгресс-кәнгрес, конференция-кәнфересийе. Орыс тилинен кирген сөзлер орыс тилиниң орфоэпия хэм имла қәделерине бағынған халда айтылады хэм жазылады.

Дауыслы е, о, ө сеслери сөзлердиң хәр түрли жағдайларында жумсалыуы жағынан шекленген болады.

Даўыслы е фонемасы орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлерде түпкиликли сөзлердегиге қарағанда ашығырақ реңкте айтылады. Орыс тилинен кирген сөзлерде пәтли буўынларда ғана о сеси айтылады. Ал пәтсиз буўынларда о хәриби жазылған менен олар бирде а түрінде (каператип-коператив), бирде а түрінде (кәлхоз), бирде ы түрінде (редактыр) айтылады. Даўыслы ө сеси негизинен түпкиликли сөзлердің биринши буўынында жумсалады. Бирақ үнлеслик нызамы бойынша биринши буўында ү ямаса ө еринлик даўыслылардың бириниң келиўи нәтийжесинде екинши буўындағы е сеси ө сесине айланып айтылады. Соның есабынан еринлик ө сесине айланып айтылады. Соның есабынан еринлик ө сеси екинши буўында да жумсалады. Мысалы: бөле, гөне, шөрөк, төле айтылыўы бөле, гөнө, шөрөк, төлө т.б.

Хәр қыйлы фонетикалық жағдайларға байланыслы барлық даўыслы сеслердің созымлылығы өзгериске ушырап отырады. Бул өзгерис, әсиресе, қысық даўыслылар болған ы, и, у, ү сеслеринде күшлирек болады. Олар редукцияға ушыраған реңклери менен редукцияға ушырмаған реңклери ортасында айырмашылықты анық сезиўге болады. Мысалы: жыл, жырақ, биз, дизим, жул, жүр сөзлеринде даўыслылар өзлериниң тәбийий халына, тийкарғы реңкине жүдә жақын айтылса, қысқарт, кисен, қутқар, күткен сыяқлы сөзлерде ы, и, у, ү даўыслылары күшли редукцияға ушырап жүдә қысқа айтылады. Даўыслы сеслердің үнлеслик нызамы бойынша биринши буўында о ямаса ө еринлик даўыслыларының биреўи келсе, екинши буўындағы ы сеси у сесине айланып, биринши буўында ө ямаса ү сеслериниң биреўи келсе, екинши буўындағы и сеси ү сесине айланып айтылады. Даўыслылардың булай айтылыўы орфоэпиялық қәдеге сәйкес болып табылады.

§ 55. Айырым даўыссыз сеслердин айтылыўы

Даўыссыз сеслерге қарағанда да даўыссыз сеслер қоңсылас сеслердин тәсирине көбирек ушырайды. Даўыссыз сеслер қоңсылас келген даўыссызлардын ыңғайына қарай бирде жуўан, бирде жиңишке, бирде жуўан хәм еринлик, бирде жиңишке хәм еринлик болып айтылады. Мысалы: тас-тес, тор-төр, тыс-тис, тус-түс сөзлерин салыстырыңыз. Бул мысалларда даўыссызлардын хәр түрли реңклеринде айтылыўы фонетикалық жағдайларға (қоңсылас даўыссызлардын жуўан, жиңишке ямаса еринлик болыўына) байланыссы болып отыр. Сонлықтан да даўыссызлардын жуўан, жиңишкелиги ямаса еринлик болыўы қарақалпақ тилинде фонетикалық хызмет атқармайды, ал олар тек бир фонеманың хәр түрли реңкери болып саналады. Орыс тилинде даўыссызлардын жуўан я жиңишкелиги фонетикалық жағдайға байланыссы болмайды хәм ол өзгешелик (даўыссызлардын жуўан я жиңишкелиги) сөзлердин мәнисин өзгертиўге себепши болып, фонематикалық хызмет атқарады. Солай етип орыс тилинде даўыссыздын жуўан хәм жиңишке болып айтылыўы хәр түрли фонемаларды пайда етеди. Мысалы: брат-брат', вес-вес' сөзлериниң ақырындағы м хәм с сеслериниң бирде жуўан (брат, вес сөзлеринде), бирде жиңишке (брат', вес' сөзлеринде) айтылыўына себепши боларлықтай хеш қандай фонетикалық жағдай жоқ. Даўыссызлардын жуўан я жиңишкелиги фонетикалық жағдайлардан ғәрезсиз болып, ол орыс тилиниң дәстүрине байланыссы болады.

Даўыссыз сеслердин дурыс айтылыў қәдеси жөнинде сөз болғанда олардын үнлеслик нызамы да сөзсиз есапқа алыныўы керек. (бул жөнинде 52-53-54 параграфларда айтылғанлықтан, бул жерде арнаулы тоқтамаймыз). Сондай-ақ даўыссыз сеслер сөзлердин қайсы позициясында (басында, ортасында, ақырында) келиўине қарай өзлериниң өзгешеликери менен айтылыўы мүмкин. Мәселен, айырым даўыссыз сеслер өзлериниң жабысыңқы болыўына қарамастан сөздин ортасында, әсиресе еки даўыссыз арасында келгенде жуўасыңқы түрде айтылады. Мысалы: апа, таба, кепек, себеп, ақыл, сақал т.б. сөзлерде п, б, қ фонемаларының тийкарғы реңкери жабысыңқы болыўына қарамастан, олар жуўасыңқы түрде айтылады.

Даўыссыз сеслердин ишинде в, ф, с (ч) тс сеслериниң айтылыўы айырықша итибарға ылайық. Олар сырттан кирген сөзлерде жумсалады: в, с, ц орыс тилинен кирген сөзлеге, ф сеси орыс тилинен хәм араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде ушырасады. Ол сеслер хәзирги қарақалпақ әдебий сөйлеў тилинде орыс тилиниң орфоэпиялық қәдесине жақын түрде айтылады. Орыс тилиндеги-дей етип айтыў қарақалпақ тилиниң орфоэпиясы ушын қәде етип қабыллаған. Бирақ имла қәделеринен шетлеўшилик, солай етип в, ф, тс сеслерин сәйкес б, п, с, ш түринде айтыў елеге шекем қарақалпақ тилинде сөйлеўши халықтың әдеўир бөлегинде ушырасады. Мысалы: вагон, фартук, цек сыяқлы сөзлерди багон, партук, ямаса партөк, сех, түринде айтады. Сөздин ақырында үнли в сесиниң орнына ф сесиниң айтылыўы орфоэпиялық қәдеге сәйкес келеди деп саналады. Мысалы: коллектив-коллектип, актив-актип, Иванов-Иваноп. Сөзлердин ақырында үнлилердин орнына үнсиз даўыссызлардын алмасып айтылыўы орыс

тили ушын да тән. Қарақалпақ тилинде бундай сөзлерге қосымтаның үнсіз дауыссызлардан басланған вариантлары жалғанады: коллективке, коллективге (емес), активтиң, активдиң (емес), Ивановқа, Ивановға (емес).

Жазыу хәм имла

§ 56. Жазыу хәм оның әхмийети

Биз өзимиздиң ой-пикиримизди ауызша сөйлеу арқалы ямаса жазыу арқалы басқаларға билдиремиз хәм басқалардың ой-пикирин тыңлауымыз арқалы ямаса оқыуымыз арқалы билемиз. Ауызша сөйлеу де, жазыу да әлбетте, тиллик кураллар арқалы иске асады. Булардың екеуи арқалы да ой-пикир жүзеге шығады. Бирақ ауызша сөйлеу менен жазба сөйлеуді бирдей деп есаплауға болмайды. Ауызша сөйлеуде сөйлеу ағзалары, еситиу ағзалары қатнасады хәм сөйлеу сол пайытта иске асады. Сондай-ақ ауызша сөйлеуде сөйлеушиниң хәм тыңлаушының қатнасуы зәрүр. Жазба сөйлеуде қағазға ямаса қәлеген материалға түсирилген, көриуимиз арқалы қайта тикленетуғын (оқылатуғын) таңбалар қатнасады.

Ауызша сөйлеудің де, жазба сөйлеудің де өзлерине тән артықмашылықтары бар. Ауызша сөйлеуде адам өз пикирин тыңлаушыға жеткеріуде ең алды менен тиллик кураллардан пайдаланатуғынлығы сөзсиз. Ауызша сөйлеуде сөйлеуши хәр қыйлы интонациялық кубылыслар жәрдемінде ой-пикирди тағы да анығырақ жеткеріу мүмкиншилигине ийе болады. Соның менен бирге паралингвистикалық кубылыслардың да (қосымша түри қыймал, хәрәкетлер-қолды силтеу, басты шайқау хәм т.б.) сөйлеу уақытында ой-пикирди тыңлаушыға анығырақ жеткеріуге көмеги тийиуи мүмкин.

Ең әхмийетли хәм артықмаш тәрәпи - жазба сөйлеу уақыт хәм кеңислик жағынан шекленбейди. Жазыу узақ дәуірлер дауамына сақланады хәм қандай алыслыққа жеткерип берилсе де, оны оқый беріу мүмкин. Радиода, телефонда сөйлегенде, магнит пленкаларын, пластинкаларды қойғанда ауызша сөйлеу қәдеси сақланады. Радио, телефон, магнит пленкаларына, пластинкаларға жазыу ислери ауызша хәм жазба сөйлеуді белгили дәрежеде жақынластырады. Бирақ олар да ауызша сөйлеудің уақыт хәм кеңислик жағынан шеклениушилигин толық сапластыра алмайды.

Ауызша сөйлеуде билдире алмайтуғын айырым кубылысларды жазыу арқалы анық билдириу мүмкин. Мысалы: асқар, азат, полат, балғалы, есим т.б. сөзлер меншиклик атлық мәнисинде жумсалғанда Асқар, Азат, Полат, Балғалы, Есим түринде бас хәрип пенен жазылады; ат ауыз, ала буға, ала сат, ала қан, көк сау, ақ шам т.б. сөз дизбеклери бир пүтин сөз мәнисинде жумсалғанда қосылып жазылады. Халық абад, қоңыр ат, бағда гүл, дос берген т.б. сөз дизбеклери меншиклик атлық мәнисинде жумсалғанда Халқабад, Қоңырат, Бағдагүл, Досберген түринде бас хәрип пенен қосылып жазылады. Демек, ауызша сөйлеуде бир қыйлы болады да, олардың айырмашылығы жазыуда анық бериледи.

Жазыуда хәр тәрәплеме ойлау, толықтырыу, дүзетиу хәм дәл керекли сөзлерди таңлау арқалы ой-пикирди оқыушыға анығырақ жеткеріу мүмкинши-

лиги болады. Сондай-ақ жазыудан пайдаланғанда материалдың керекли жерин таўып алып, оған айырықша дыққат қойып оқыў мүмкин.

Жазыўсыз илим ҳаққында ҳәтте ойлаў да мүмкин емес. Адамзаттың алдыңғы ой-пикирлери, билими әўладтан-әўладқа әсирлер даўамын да жазыў арқалы өтип келеди. Солай етип илимниң раўажланыўы, жетилисиўи оның тарийхы менен, жазыў менен тығыз байланыслы. Ҳәзирги дәўирде жазыўдың оғада кең тараўы, баспа ислериниң көрилмеген дәрежеде раўажланыўы жазыўдың оғада үлкен әҳмийетке ийе экенин толық тастыйықлайды.

§ 57. Жазыўдың тарийхынан мағлыўмат

Бизиң ҳәзирги жазыўымыз сеслердиң шәртли таңбасы болған хәриплерден ибарат. Тил сеслери оғада көп түрли. Бирақ жазыўда тил сеслериниң ҳәммесин шәртли таңба менен белигилеў мүмкин емес ҳәм оның зәрүрлиги де жоқ. Бәринен бурын мәни айырыўға себепши болатуғын сеслер болған фонемалар өз таңбаларына ийе болса, соның өзи жазыў арқалы ой-пикирди билдириўге жеткиликли болады. Солай етип жазыўда сөйлеў тилиниң барлық тәреплери емес, ал оның ой-пикирди билдириўге қатнасатуғын тәреплери көрсетиледи. Ҳәзирги графикамызда¹ аз сандағы шәртли таңбалар (хәриплер) арқалы ой-пикиримизди жазба түрде толық баянлай аламыз. Әлбетте ҳәзиргидей жетилискен сеслик жазыўды адамлар бирден билмеген. Жазыўдың тарийхы оғада ерте ўақытлардан басланады.

Әйемги заманлардан баслап-ақ адамлар өз ой-пикирлерин әўладларына қалдырыўға ямаса белгили бир алыслыққа жеткерийўге хәрекет еткен. Ең әйемги графикалық жазыў *пиктография*² деп аталады. Жазыўдың бул түри бойынша белгили бир ўақыя соған байланыслы болған сүўретлер арқалы билдирилди. Пиктография жазыўының айырым элементлери ҳәзирги дәўирде де жумсалады. Мәселен, жайға (ямаса дәрўазаға) бас кийимниң ямаса аяқ кийимниң сүўретиниң илдирилип қойылыўы бас кийим ямаса аяқ кийим тигетуғын фабрика мәнисин ямаса дүкән мәнисин, қулласы кийимниң сол түрлерине байланыслы болған кәрхана экенин аңлатады.

Ең дәслепп сүўретлер билдиретуғын түсиниклерине жақын болған. Ўақыттың өтиўи менен кейин ол сүўретлер эпиўайылса келе, шәртли мәниде жумсалуғын болған ҳәм кем-кем түсиниклердиң символына айланған. Графикалық жазыўдың бундай түри *идеография*³ жазыўы делинеди.

Идеография жазыўын *иероглиф* жазыўы деп те атайды. Жазыўдың бул түри бойынша сөз фонетикалық ҳәм грамматикалық жақтан тастыйықланған өзиниң формаларына ийе болмай-ақ белгили бир мәнисти билдиреди. Идеография жазыўының айырым элементлери ҳәзирги жазыўымызда да ушырасады.

¹ **Графика** - грекше grapho – «жазыў» деген мәни билдиреди.

² **Пиктография** - латынша pictus – «сүўрет» ҳәм грекше grapho – «жазыў» сөзлеринен қәлиплескен.

³ **Идеография** - грекше idea - «түсиник», grapho - «жазыў» сөзлеринен қәлиплескен.

Санларды билдиретуғын шәртли белгилер (1, 2, 3, 4 хәм т.б.) үндеў (!), сораў (?) белгилери буған айқын мысал бола алады.

Бар сүүретлерден пайдаланатуғын пиктография жазыўы да, шәртли белгилерден символ ретинде пайдаланатуғын идеография жазыўы да тилдиң материаллық тәрәпин - сеслик тәрәпин аңлатпайды. Жазыўдың бул түрлери арқалы ой-пикирди толық билдириў қыйын хәм олар оғада көп сандағы шәртли таңбаларды билиўди талап ететуғын еди.

Жазыўдың раўажланыўының келеси басқышы буўын жазыўы болады. Сөздиң сеслик тәрәпине кеўил аўдарыла басланды. Жазыўдың бул түри бойынша сөз буўынларға бөлинип, хәр бир буўын өзиниң шәртли таңбасына ийе болады. Хәзирги дәўирде буўын жазыўы қытай иероглиф жазыўы негизинде қәлиплескен япон тилинде жумсалады.

Бизиң хәзирги жазыўымыз ең жетилискен жазыў болып, бул сеслик жазыў деп аталады. Сеслик жазыў бизиң эрамыздан бурынғы VII-VI әсирлерде әйемги грек тилинде қәлиплескен. Грек әлипбеси тийкарында латын әлипбеси дүзилген. Сондай-ақ грек әлипбеси әйемги церковлық славян азбукасының жумсала баслаўына да себепши болған. X әсирдиң Русьта христианлықтың рәсмий қабыл етилиўи менен жүдә ке ен жайған әўелги азбука тийкарында хәм латын әлипбесиниң тәсири менен Петр I тусында 1708-жылы орыс әлипбеси қайта дүзилди хәм ол айырым өзгерислери менен хәзир де қолланады.¹

Сеслик жазыў бойынша хәр бир сеслик типтиң (фонеманың) өз шәртли таңбаларына ийе болыўы сөзлерди фонетикалық жақтан тастыйықлаған бир пүтин көриниске келтирип турады. Тилде сеслер оғада көп екенлиги белгили. Бирақ жазыўда барлық сеслерди шәртли таңбалар менен белгилениў зәрүрлиги жоқ. Фонетикалық транскрипциясын берерде ғана сеслердиң фонетикалық жағдайларға байланыслы болған өзгешеликлерин қосымша шәртли таңбалар менен белгилеў мүмкин. Сонлықтан да фонетикалық транскрипция менен әдеттеги жазыўдағы әлипбениң айырмашылығы болады. Әдеттеги жазыўда сөзлердиң мәнисин хәм формасын өзгертиўге себепши болатуғын сеслердиң типин шәртли таңбалар менен белгилеўдиң өзи жеткиликли болады. Түрли фонетикалық жағдайлардың себепинен сеслерде болатуғын айырым өзгерислер (фонеманың реңклери) жазыўда сәўлелене бермейди.

§ 58. Жазыў

Жазыўда жумсалатуғын барлық хәриплер, иркилис белгилери, басқа да жазыўдағы жумсалатуғын шәртли таңбалар (қаўыс, қосыў, алыў, көбейтиў, бөлиў, болады белгилери т.б.) жазыўдың куралы болады. Барлық шәртли таңбалар хәм олардың тилдеги сеслерге қатнасы, өз ара сәйкесленип келиўи жазыў бөлиминде сөз етиледі. Қандай сеслердиң қай хәрип пенен таңбаланатуғынлығы ямаса қандай хәриптиң қай сеслерди билдиретуғынлығы жазыўда қаралады.

¹ Жазыўдың тарихы хаққында қараңыз: Матусевич М.И., Введение в общую фонетику, М., 1970, 112-114 -бетлер., Иванова В.Ф.. Современный русский язык. Графика и орфография, М., 1966, 5-14 бетлер. Валгина Н.С. и др. Современный русский язык. М., 1966, 119-123 бетлер.

Хәзирги бизиң жазвыўымыз сеслик жазыў болып, хәр бир сеслик тип өзиниң шәртли белгиси, символы графикалық таңбаларына ийе болады. Әлипбе тилдиң раўажланыўының белгили басқышында дүзиледи. Тилдеги сеслер болса өзгеристе, раўажланыўда болады. Тилде түрли себеплер нәтийжесинде жаңа сеслердиң пайда болыўы мүмкин. Тилге жаңадан келип кирген сеске әлипбеге де жаңадан шәртли таңба алыў керек болады.

Басқа тилдиң жазыў системасы қабыл етилгенде, қабыл етилген жазыў системасы менен қабыл етип алыўшы тилдиң сеслик курамы ортасында көп ғана сәйкесликлердиң болмаўы тәбийий нәрсе. Басқа тилдиң жазыў системасы қабыл етилгенде қабыл етиўши тилдиң өзине тән өзгешелигине байланыслы болған гейпара сеслерди билдириў ушын жаңадан қосымша шәртли таңбалар алыў керек ямаса әлипбеде бар болған хәриплерге қосымша белги қосыў арқалы қабыл алған жазыўдағы кемисликлерди сапластырыўы керек. Сонда ғана тилдиң сеслик курамы жаңадан қабыл етилген жазыў арқалы толық сәўлелениўи мүмкин. Қарақалпақ тилиниң орыс жазыўын қабыл етиўи буған айқын мысал бола алады. Мәселен: орыс жазыўында жоқ, ә, ү хәриплериниң қосымша алыныўы қарақалпақ тилиндеги сәйкес сондай (ә, ү) өзине тән сеслердиң болыўына байланыслы: орыс жазыўындағы қ, г, у, х, н, о хәриплерине қосымша белгилерди қосыў арқалы орыс тилинде жоқ, бирақ қарақалпақ тилинде жумсалатуғын сеслер (қ, ғ, ў, х, ң, ө) аңлатылады. Солай етип орыс жазыўы тийкарында қарақалпақ тилиниң айырықша жазыў системасы дүзилген еди.

Хәр бир тилдиң өзиниң жазыў қәделери болып, бул қәделер бойынша жазыўда тилдиң хәзирги сеслик тәрәпи ғана есапқа алынады. Жазыў қәделери бойынша жазыўдағы тарийхий, этимологиялық, морфологиялық принциплер есапқа алынбайды. Сонлықтан да тек жазыў қәделерин билген менен, әлипбени билген менен сөзлерди имласы жағынан дурыс жазыў мүмкин емес. Жазылыўы (графикасы) жағынан ғарға, ғалы, салы болып жазылыўы да, ғарға, ғалы, шамал, шалы болып жазылыўы да дурыс болып саналады. Ал имласы (орфографиялық) жағынан олардың биреўиниң (әўелгисиниң) алыныўы тийис.

Сондай-ақ латын жазыўы тийкарындағы жаңа қарақалпақ әлипбеси дүзилгенде де қарақалпақ тилиниң айрықшалықларына байланыслы болған қосымша таңбаларды қабыл етиўге туўра келеди. Мәселен, қарақалпақ тилиндеги айырым жиңишке даўыслыларды аңлататуғын арнаўлы таңбалар болмағанлықтан ол ушын әлипбесиндеги сәйкес хәриплерге (а, о, у) қосымша белигилери қойылып, бул жетиспеўшилик толықтырылады. Солай етип жуўан даўыслыларды аңлатыў ушын алынған а, о, у хәриплерине қосымша белги қойыў арқалы жиңишке даўыслылар - ә, ө, ү аңлатылады. Ал қарақалпақ тилиндеги қысық, езиўлик, жиңишке даўыслыны аңлатыў ушын әлипбесиндеги и хәриби қабыл етилген болса, ол даўыслының жубайын аңлатыў ушын латын әлипбесинде болмаса да, ы таңбасы алынды. Солай етип қарақалпақ тилиндеги жуўан хәм жиңишке жубайлас даўыслыларды қосымша таңбалар айырып туратуғын болды: а-ә, о-ө, у-ү, ы-и. Бул теориялық жақтан да оғада дурыс шешим еди. Сондай-ақ жазылыўы жағынан Халқабад, педагог болып, айтылыўы бойынша жазылғаны да дурыс. Бирақ имла қәделери бойынша педагог, халқабад болып

жазылыуы керек. Айтылыуы менен жазылыуы сәйкес келмесе де, соңғысы дурыс деп есапланыуы тийис.

Солай етип жазыу (графикалық) кәделери менен биргеликте имла кәделери де болады екен. Имла графикалық жазыуға тән болған жазыудың бир түрли нызамлы түрде қабыл етип алады хәм оны имла кәделерине сәйкес дурыс деп есапланады. Демек, имла жазыуда графикалық қуралларды жолға салып, нызамлы халға келтирип, тастыйықлап отырады.

§ 59. Әлипбе

Жазыуда жумсалатуғын барлық хәрипдердиң қабыл етилген белгили бир тәртип избе-из жайластырылыуы әлипбе деп аталады. Әлипбе сөзи әлип, бе деген араб хәриплериниң атынан келип шыққан. Алфавит сөзи грек хәриплериниң атынан пайда болған. Грекше а-альфа, в-вита деп аталған. Усыннан алфавит сөзи қәлиплескен орысша азбука сөзи де сондай жол менен қәлиплескен: ески словянша а - аз, б - буки деп аталып, азбука сөзи келип шыққан.

Әлипбедеги хәрипдердиң белгили тәртип бойынша избе-из жайласыуы шәртли түрде қабыл етиледі. Бул избе-изликтің турақлы түрде мұдамы сақланыуы әмелий жақтан үлкен әхмийетке ийе болады. Әсиресе, сөзликлер дүзгенде ямаса қандай да бир дизимлер жазғанда хәрипдердиң әлипбедеги орын тәртибин қатаң сақланып жазылса, олардан пайдаланыу аңсат болады. Әлипбедеги хәриптер қол жазба хәм баспа түрінде, бас хәрип хәм киши хәрип түрине ийе болады.

Қарақалпақ тили жазыуының тарийхында араб, латын хәм орыс графикасы тийкарында дүзилген әлипбени ушыратамыз. Дәслеп реформаластырылған араб әлипбеси тийкарында қарақалпақ жазыуы қабыл етилди. 1924-жылдан баслап «Мийнеткеш қарақалпақ» атлы областьлық газета усы араб әлипбеси тийкарында шыға баслады. Ал 1925-жылы баслауыш билим беріу ушын қарақалпақ тилинде сабақлықлар шығарылды. Араб әлипбеси 1924-28 жыллары қолланылды. Бул әлипбениң көп кемшиликлери болды. Қарақалпақ тилиниң өзіншелик өзгешеликлерин билдиретуғын гейпара сеслер (мәселен ә, ө, ү) арнаулы хәриптер менен аңлатылмады; бир сестин сөз басында, ортасында хәм ақырында келгенде араб әлипбесиниң кәделери тийкарында хәр түрли таңба менен аңлатылыуы жазыуға үйрениуді қыйынластырды. Араб әлипбесиниң жумсалыуы узақ дауам етпеди. 1928-жылы латын әлипбеси тийкарында жаңа қарақалпақ әлипбеси дүзилди хәм қабыл етилди. Бул латынластырылған қарақалпақ әлипбесинде 9 дауыссыз хәм 23 дауыссыз сеслерди билдиретуғын 32 хәрип болды: а, б, с, д, е, ә, ф, г, х, и, б, ж, к, л, м, н, ң, о, ө, п, қ, р, с, т, у, в, й, з, с. Қабыл етилген латын әлипбесинде дәслепки оқыу - қураллары жазылып, олар баспадан шықты.¹

Латынластырылған қарақалпақ әлипбесин жетилистириу бойынша бир қанша жумыслар исленди. 1932-жылы имла конференциясы өткерилип,

¹ Қ.Әуезов хәм б.. «Қарақалпақ әлипбеси», Төрткүл, 1929; Қ. Ералиев «Қат тан», Төрткүл, 1929; Қ. Айымбетов, Қ. Ералиев «Егеделер сауаты». Төрткүл, 1929.

Г.Алпаров, К.Убайдуллаев, К.Айымбетовлар тәрәпинен дүзилген жаңа имла қәделери тастыйқланды.² Латынластырылған әлипбениң жаңа вариантында 31 хәрип болды. Бурынғы әлипбеде жумсалып келген с хәриби алып тасланды. Жаңа қабыл етилген имла қәделери бойынша даўыслы хәм даўыссызларды жазыўда мынадай өзгешеликлер болды: г, и езиўлик, қысық даўыслылар сөздиң хәмме жеринде у, й еринлик даўыслылар узунлық, бйгйнгги түриндеги сөзлердиң биринши хәм екинши буўынларында жумсалатуғын болды; ө, о даўыслылары сөздиң тек биринши буўынында ғана жазылады; сингармонизм нәтийжесинде ө соңғы буўында ушырасса да, жазыўда ол есапқа алынбай, сөзлер түбирлери сақланып жазылатуғын болды.

Қарақалпақ тилиниң жазыўы мәселеси 1938-жылы өткерилген имла конференциясында қаралды хәм әлипбениң жаңа варианты қабыл етилди. Әлипбениң бул жаңа вариантында 32 хәрип болып соның он бири даўыслыларды, жигирма бири даўыссызларды билдирди. Еринлик, сонор, жуўысыңқы даўыссызды аңлатыў ушын в, тил ортасы, сонор, жуўысыңқы даўысты аңлатыў ушын и қабыл алынды. У хәриби ў сесин аңлатыў менен бирге суў, оқыў сыяқлы сөзлердеги уў, иў дизбегин билдириў ушын да жумсалады. Солай етип суў, оқыў сөзлери су, оқу түринде жазылды. Еринлик даўыслылар түпкиликли сөзлерде тек биринши буўында жумсалатуғын болды. Ал соңғы буўынларда ерин үнлеслиги бойынша еринлик даўыслы сес айтылған менен езиўлик даўыслы жазылатуғын болды. Мысалы: кулын, түлки, өгиз, отын т.б. Қысық даўыслылар биринши буўында блим, ктап сыяқлы сөзлерде түсирилип, олар жазылмайтуғын болды.

Латын жазыўы өз ўақтында үлкен әхмийетке ийе болды. Ол түркий халықларды жақынластырды. Жазыўға байланыслы қыйыншылықлар биргеликте шешилди.

Қырқыншы жылларға келе бурынғы аўқам қурамындағы түркий халықлар орыс әлипбесин қабыл етип ала баслады. 1940-жылы орыс жазыўы тийкарында жаңа қарақалпақ әлипбеси қабыл алынды. Жаңа әлипбеде 35 хәрип болды. Қарақалпақ тилиндеги 9 даўыслы фонеманы билдириў ушын б хәрип - а, е, о, у, ы, и ; 25 даўыссызды билдириў ушын 24 хәрип - б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, қ, ғ, х жумсалады ; ю, я хәриплери йуў (йү) йа қосарлыларын аңлатты; э хәриби орыс тилинен кирген сөзлерде жумсалды; сеслерди билдирмейтуғын айырыў (ъ), жиңишкертиў (ь) белгилери қабыл алынды. Орыс тилинде жоқ, қарақалпақ тилиниң өзіншелик өзгешеликлерине байланыслы болған үш сеске қосымша шәртли таңбалар қабыл етилди (қ, ғ, х). Ал, ў, ң, ә, ө, ү сеслери ушын қосымша хәриплер әўел баста қабыл етилмеди. Олар бар хәриплердиң жәрдеми менен билдирилди: ң сеси н хәм г хәриплериниң дизбеги менен (нг), ў сеси у хәриби арқалы, ал ә, ө, ү сеслери сәйкес а, о, у хәриплери хәм жиңишкертиў белгисиниң жәрдеми менен (махаль, оть, созь, кунь) аңлатылды.

1940-жылы орыс жазыў тийкарындағы қабыл етилген әлипбе 1960-жылға шекем өзгериссиз жумсалды. Усы дәўирдеги жазыў тәжирийбеси әлипбеде хәм

² Г.Алпаров, К.Убайдуллаев Қ.Айымбетов «Қарақалпақ тилиниң имласы». Төрткүл, 1933.

имлада үлкен кемшиликлер бар экенин көрсетти. Әлипбеге өзгерислер киргизий зэрүр болды. Солай етип әдеүйр өзгерислер енгизилген орыс жазыуы тийкарындағы әлипбениң жаңа варианты 1957-жылы тастыйқланды хәм 1960-жылдың басынан баслап турмыста қолланыла баслады. Дәслепки әлипбедеги 35 хәрипке қосымша қарақалпақ тилиндеги өзиншелик өзгешеликлерин билдиретуғын ә, ө, ү, н, ұ хәриплери хәм орыс тилинен кирген сөзлерде жумсалатуғын л хәриби қабыл етилди. Солай етип әлипбениң курамындағы хәриплердиң саны 41 ге жеткерилди. Олар әлипбеде төмендегише орынластырылады: Аа, Әә, Бб, Вв, Гг, ғғ, Дд, Ее, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Ққ, Лл, Мм, Нн, Ңң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, :ү, Ыы, Фф, Хх, Ғғ, Цц, Чч, Шш, ь, Ыы, ь, Ээ, Юю, Яя. Булардың ишиндеги сегизи (ә, ө, ү, ұ, ғ, қ, н, х) қарақалпақ тилиниң өзине тән сеслерин билдирий мақсетинде орыс әлипбесиндеги хәриплерге қосымша қабыл етилген. Ал қалған хәриплер орыс тилиндеги сыяқлы мәниде жумсалған.¹

1993-жылы латын жазыуына тийкарланған жаңа өзбек әлипбесиниң қабыл етилиуи, басқа да түркий тиллес республикалардың латынластырылған жаңа әлипбеге өтиу, солай етип дүнья жүзлик стандартларға жақынласыуға умтылыу хәрекетлери Қарақалпақстанда да латын жазыуы тийкарындағы жаңа әлипбеге өтиуге себепши болды. 1994-жылы 26-февральда Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң сессиясында қәнигелер тәрәпинен ислеп шығылған 31 хәриптен ибарат жаңа қарақалпақ әлипбеси қабыл етилди. Бирақ әлипбени еле де жетилистириу кереклиги хәм оны техникалық кураллардан пайдаланыуға ийкемлестириудиң зәрүрлиги сезилди. Солай етип айырым хәриплердиң формасын өзгертиу хәм бир хәрипти жаңадан киргизийге туура келеди. Нәтийжеде гейпара өзгерислер киргизилген 32 хәриптен куралған латын жазыуы тийкарындағы жаңа қарақалпақ әлипбеси 1995-жылдың 29-декабринде Қарақалпақстан Жоқарғы Кеңесиниң бесинши сессиясында қабыл етилди. Әуел 31 хәрип усыныс етилгенде еки дауыссыз сести (в хәм ұ) аңлатыу ұазыйпасы бир таңбаға (в ға) жүкленген еди. Солай етип орыс тилинен кирген сөзлерде (вагон, аванс) жумсалатуғын, қарақалпақ тилинде айрықша фонема екнлиги еле гүманлы сести аңлатыу ушын айрықша хәрипти (в ны) қабыл етип, ал өз алдына айрықша фонема экенине хеш гүманланыуға болмайтуғын ұ сеси ушын айрықша таңба қабыл етпестен, ол ұазыйпаны қосымша етип в хәрибине жүклеудиң өзи надурис еди. Латын әлипбесиниң түп нусқасында еринликтислик, жууысыңқы үнли дауыссыз сести аңлататуғын в хәриби, қос еринлик, жууысыңқы, сонор дауыссыз сести аңлататуғын ұ хәриби бола тура, қарақалпақ тилинде ондай еки түрли дауыссыз сеслерди (в, ұ) аңлатыу ушын бир таңбаны қабыл етип алыудың өзи әмелий жақтан да, теориялық жақтан да дурыслылыққа сәйкес келмейтуғын еди.

¹ Қарақалпақ алфавитиниң 60-жылларға шекемги рауажланыу тарийхы жетилистирилиуи тууралы кеңирек мына мақалада айтылған: Д.С.Насыров, Об усовершенствовании и унификации алфавита каракалпакского языка. (“Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР” топламы, Москва, 1972, 75-87 бетлер).

Жаңадан қабыл етилген хәзирги қарақалпақ тилинің хәрекеттеги әлипбесінде дауыссыз сеслерди билдириў ушын 9 хәрип а, ә, о, ө, у, ү, ы, и, е дауыссыз сеслерин билдириў ушын 23 хәрип б, д, ф, г, ғ, х, ж, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, в, ў, й, з, ш қабыл етилди. Көринип турғанындай - ақ, 40-жылларға шекем қолланылған бурынғы ески латынластырылған әлипбе де, хәзирги жаңа әлипбе де, 32 хәрип болғанлығын аңлаймыз. Бирақ ески хәм жаңа латынластырылған қарақалпақ әлипбелери сан жағынан бирдей болған менен олар үлкен айырмашылықларға ийе. Атап айтқанда, дауыссызлар бойынша: бурынғы әлипбеде ә, ө, ы, у хәриплери қолланылса, хәзирги әлипбеде оларға ә, ө, ы, ү хәриплери сәйкес келеди. (Басқа дауыссызлар - а, о, у, е, и екеўинде де бирдей); дауыссызлар бойынша бурынғы әлипбеде қ, н, г хәриплери қолланылса, хәзирги әлипбеде оларға ғ, ң, ш, ц хәриплери туўры келеди. Бурынғы әлипбеде ж хәриби хәзирги әлипбедеги еки таңбаға (ж хәм й) сәйкес келеди; әлипбедеги в хәриби хәзирги әлипбедеги в хәм ў таңбаларына сәйкес келеди. Сондай - ақ бурынғы әлипбедеги у дауыссыз хәриби монофтонгты (у) хәм дифтонгты (уў, үў) аңлатады хәм т.б.

§ 60. Имла

Сөзлердиң дурыс жазыўда олардың айтылыўы хәм еситилиўи есапқа алынып қоймастан, соның менен бирге басқа да айырым жағдайлар көзде тутылады. Атап айтқанда айырым еслердиң графикалық қәделер тийкарында айтылыўындай болып жазыла бермеўи тилдиң тарийхына, жазыўдың этимологиялық, морфологиялық, традициялық пиринциплерине, яғный имла қәделерине байланыслы болады. Имла илимий әдебиятларда орфография¹ деп айтылады. Орфография сөзлердеги дауыссыз хәм дауыссыз сеслердиң, түбир хәм қосымталардың, көмекши хәм қоспа сөзлердиң бир қыйлы дурыс жазылыўы ҳаққындағы, өткерме хәм бас хәриплердиң дурыс қолланылыўы туўралы қағыйдалардың жыйнағы. Жазыўда белгили бир имла қағыйдаларына тийкарланғанда ғана хәмме бир қыйлы саўатлы жазыўға ерисиўи мүмкин. Имла қағыйдаларын қатаң сақлаў тилдиң фонетикалық, лексикалық, грамматикалық қәделерин сақлаў менен барабар. Сеслер дурыс айтылмаса, сөзлер дурыс таңланып жумсалмаса, грамматикалық формалардан орынлы пайдаланылмаса, ол тилге түсиниў қыйын болғанлығы сыяқлы саўатсыз жазылған хатты оқыў хәм түсиниў қыйын.

Имла қағыйдаларын дүзгенде фонетикалық морфологиялық (этимологиялық), тарийхий (традициялық) принциплерине тийкарланады. Фонетикалық принцип хәзирги қарақалпақ тилинің имласында үлкен әҳмийетке ийе. Өйткенни оғада көп сөзлер қалай айтылса, солай жазылады. Сөзлердеги сеслердиң өзлерине тийисли болған графикалық таңбалары менен аңлатылыўы фонетикалық принцип тийкарында болады. Мысалы: бала, ата, тарақ, сана хәм т.б. сөзлердеги хәриплер олардың айтылыўы менен сәйкес келеди.

¹ Орфография - грекше *orthos* «дурыс», *grapho*- жазаман деген сөзлерден қәлиплескен.

Барлық сөзлердегі айтылыуы менен жазылыуы сәйкес келе бермейди. Мысалы: жоңқа, түңги, жамбады, исембеди, башшы, жассын т.б. түрінде айтылғаны менен жоңқа, түңги, жанбады, исенбеди, башшы, жазсын, болып бул сөзлердің түбірлері толық сақланып жазылады. Клуб, актив, педагог, Иванов, Асқароп түрінде айтылыуына қарамастан, олар клуб, актив, педагог, Иванов болып жазылады; диалектлік өзгешеліктерине байланысты сеннен, селлер, күннер, күллер т.б. болып айтылыуына қарамастан олар сенлер, күнлер болып жазылады; қарағой, алагел, саралат, баралмайды түрінде айтылатуғын сөз дзбектері жазыуда қара қой, ала кел, сары ат, бара алмайды болып, хәр бир сөздің өзіннің әдеттегі пүтинлігі сақланып жазылады. Бундай болып айтылыуына қарап емес, ал сөздің түбіріннің хәм қосымтаның әдеттегі пүтинлігі сақлай отырып жазылыуы морфологиялық принцип тийкарында болады. Морфологиялық принципті әдебиетларда этимологиялық принцип деп те атайды.

Қарақалпақ тилинде теңдей, қатара жумсалатуғынлығын самал-шамал, салы-шалы, сағал-шағал, айлан-айнал, жыйнал-жыйлан, қыйнал-қылан түріндегі сөзлер ушырасады. Жазыуда олардың дәслепкилерин (самал, салы, сағал, айлан, жыйнал, қыйнал) қолланыу дәстүрге айланып кеткен. Сөзлердің бундай болып жазылыуы тарийхий (традициялық) принципке тийкарланады. Жоқарыдағы мысаллардың айырымларынан морфологиялық принципті де аңлау мүмкин. Мысалы: жыйналыс сөзинің түбири жый, оннан жыйын, жыйна, жыйнал, жыйналыс морфемалары жасалады; қыйналыу сөзи тууралы да усиндай деу мүмкин. Солай етип жыйын сөзинен жыйна, қыйын сөзинен қыйна жасалады; а - фейил жасаушы суффикс болады.

Демек қарақалпақ тилинде жыйла, қыйла деп айтылмайды екен, жазыуда да олай (жыйналыс, қыйналыу) болмауы керек.

Формасы бир қыйлы болған гейпара омоним сөзлер жазыуда қосымша шәртли белги менен белигилениуі мүмкин. Мәселен: алма' (атлық) - а'лма (фейил), салма' (атлық), са'лма (фейил), атла'с (материал), а'тлас (географиялық атлас) хәм т.б.. Бул сөзлер сөйлеуде дауыссызлардың пәтли я пәтсиз айтылыуы менен парқланса, жазыуда олар дауыссызның үстине пәт белгисин қойыу арқалы айрылады. Жазыудағы бундай принцип *дифференция* принципі делинеди. Қарақалпақ тилинің имласында фонетикалық хәм морфологиялық принциптерге тийкарлана отырып көпшилик жазыу қәделери дүзилген. Сонлықтан да жазыудағы морфологиялық, әсиресе, фонетикалық принцип баслы принциптер болып саналады.

§ 61. Айырым хәриптердің жазылыуы

Сөздің барлық еситилген жерінде а хәриби жазыла береді. Мысалы: тас, ана, шана, булақ, қадаған, автобус, машина хәм т.б. орыс тилинен кирген албом, алпинист, апелсин, атеизм, багажник, т.б. сөзлерде қоңсылас сеслердің ямаса

қоңсылас буўынның тәсири менен а сеси ә сесине жақын айтылады. Бірақ жазыўда бул елестирилмей, а хәриби менен жазылады.

Жумсалыўы жағынан ә, о, ө, у, ү хәриплери бираз шекленген болады. Ә хәриби көбинше биринши буўында, айырым сөзлерде екенши буўында жазылады. Мысалы: әке, кән, сән, тәртип, кәпир, жәһән, шәһар, күтә хәм т.б. О хәриби түпкиликли сөзлердиң биринши буўында ушырасады хәм сөзлердиң басында келгенде ол еки сестиң дизбегин (ўо) билдириў ушын жумсалады. Мысалы: ол, от, орақ, отын, қонақ, жолдас хәм т.б. Ал орыс тилинен кирген сөзлердиң басында, ортасында, ақырында биринши хәм соңғы буўынларында шекленбеген халда жумсала береді. Мысалы: област, опера, колхоз, ордер, кино. Ондай сөзлерде пәтсиз буўында келгенде а сеси сыяқлы болып айтылған менен о хәриби сақланып жазылады.

У хәриби бир буўынлы сөзлерде ямаса көп буўынлы сөзлердиң биринши буўынында ушырасады. Мысалы, ул, бул, қулын, жулын, уста т.б. Ал клуб, куба, курант сыяқлы орыс тили арқалы кирген сөзлерде буўын таңламастан хәм әдеттегисинен созымлы болып, қысық даўыслы сести аңлатыў ушын у хәриби жумсалады. Ө, ү хәриплери тек түпкиликли сөзлерде ғана ушырасады. Олар бир буўынлы сөзлерде ямаса көп буўынлы сөзлердиң биринши буўынында жазылады. Мысалы: көз, төз, күн, түн, көлик, төле, көркем, күлки, т.б. Ө хәриби сөз басында келгенде еки сестиң дизбегин (ўө) аңлатылады.

Биринши буўында еринлик даўыслылар келгенде екинши буўындағы езиўлик ы, и, е сеслери сәйкес еринлик у, ү, ө сеслерине айланып айтылған менен жазыўда елестирилмей, ы, и, е хәриплери арқалы жазылады. Мысалы: қолу-қолы, қулу-қулы, күлку-күлки, төлә-төле, т.б.

Ы, и хәриплери ылақ, тынық, қысы, таныс, илим, тил, из, киси т.б. сөзлердиң басында, ортасында, ақырында жумсала береді. Ал орыс тили арқалы кирген сөзлерде, ы, и хәриплери әдеттегисинен де қысық хәм созымлы айтылатуғын сеслерди билдириў ушын жумсалады. Мысалы: тил, тсыган, бригада, лирика, т.б. Тартым жалғаўы жалғанғанда халық, парық, аўыз, арын, көрик, бөрик, ерин, мурын, қаўын усаған гейпара сөзлерден ы, и сеслери түсирилип айтылғанлықтан жазыўда ол есапқа алынып, халқы, парқы, аўзы хәм т.б. түрінде жазылады.

Е хәриби сөздиң барлық жеринде (басында, ортасында, ақырында) ушыраса береді: сөздиң басында хәм сөз ортасында айырым буўынның басында келгенде еки сестиң дизбегин (йе) аңлатады. Мысалы: жазылыўы - ел, еки, елес, поезд, объект, разезд, айтылыўы - йел, йеки, йелес, поезд, объект, разйезд. Сондай-ақ бул е хәриби епос, экскурсия усаған сырттан кирген сөзлердиң хәм ей, ех сыяқлы түркиликли сөзлердиң басында жалғыз е сесин билдириў ушын жумсалады.

Орыс жазыўында, е, о хәриплерин тысқары қосарлы сеслерди аңлатыў ушын я, ю, л таңбалары да жумсалатуғын еди. Хәзирги латынласқан әлипбеде қосарлы сеслер айрықша хәриплер менен билдирилмейди, ал еситилиўине қарай я, йә, йу, йү, йо түрінде еки таңба менен белгиленеди. Мысалы: йа, яки, Юра, Юусип, йош хәм т.б.

Орыс хәм латынластырылған жазыўда (й) й хәм ў даўыссыз фонемаларының хәм олардың қысық даўысшылар менен қабатласыўынан пайда болған дифтонглардың жазылыўында қыйыншылықлар болып келеди. Й (й) хәриби латын хәм орыс әлипбесинде сөздің басында тек е хәрибинің алдында жазылмайды. Мысалы: ел, (ел), етик (етик), ес (ес), Егор (Егор) хәм т.б. Ал басқа даўысшылардың алдында латынласқан жазыўда ол жазыла береді. Мысалы: яр, яқшы, япырмай, яшиқ, йәки, йош, йод, йуррй, Юүсип хәм т.б. Ў хәриби сөздің басында о хәм ө хәриплеринің алдында жазылмайды. Мысалы: ол, от, ор, отын хәм т.б. Ал басқа даўысшылардың алдында ушырасқан жерде жазыла береді. Мысалы: ўатан, ўәде, ўәкил, ўаз, ўақыт хәм т.б.

Хәзирги хәрекеттеги қарақалпақ тилинің имла қағыйдаларында «уў, үў» қосарлылары суў, пуў, суўат, сүрет, жуўап, суўын, т.б. сөзлеринің биринши буўынында жазылады да, қалған буўындарда ыў, иў қосарлылары жазылады: саўыў, жуўыў, сүйиў, жүзиў, оқыў, жаўыў, суўыў т.б. Гейде биригип жазылатуғын Ултуўған, күншуўақ, улышуў-қумқуўыт хәм мағлшыўмат, байыўлы, айыў, Айубай, улума т.б. сыяқлы атаўыш сөзлерде «екинши буўында да қолланылады» деп көрсетилген.

Бирақ бизиң анықлаўларымыз хәм дәлиллеўлеримиз бойынша еринлик даўыссыз ў сесинің алдында қысық езиўлик даўысшылар (ы, и, е) пүткиллей умсалмайды, ал олардың орынында мудары сәйкес еринлик даўысшылар (у, ү, ө) жумсалады. Имла қағыйдаларының жыйнағында бул жағдай жарым жартылай ғана есапқа алынған. Бизиңше, имла қағыйдалар жыйнағында көрсетилгендей тек мағлыўмат, улыўма сыяқлы сөзлер ғана емес, ал суўыў, уўыў, үйиў, көсеў хәм т.б. сыяқлы сөзлердеги ў сеси менен қоңсылас келген қысық даўысшылардың еринлик түрінде (у, ү, ө) жазылғаны әмелий жақтан да, теориялық жақтан да дурыс болар еди. Сонда қәтесиз хәммениң бир қыйлы жазыўын да тәмийнлеген болар едик, қарақалпақ тилинің тийқарғы хәм баслы сеслик нызамы болған сингармонизмнің сақланыўын да тәмийинлер едик.

Сингармонизм нызамы бойынша биринши буўындағы қысық езиўлик ы, и, е сеслери сәйкес у, ү, ө еринлик даўысшыларына айланып кетеди. Бирақ бул хәзирги имла қағыйдаларында есапқа алынбайды. Мысалы, айтылыўы: күйө, түйө, сүўөн, күйөў, түйөл, қуйу, суйуқ, күйүк хәм т.б. жазылыўы: күйе, түйе, сүўен, күйеў, түйел, қуйы, суйық, күйик, хәм т.б.

Даўыссыз хәриплер - б, д, г, ғ сөздің ақырында сәйкес п, т, к, қ болып айтылған менен ол жазыўда есапқа алынбайды. Мысалы: клуп, штап, Волгоград, педагок, шад, әўлад, бақ болып айтылса да, клуб, штаб, Волгоград, педагог, шад, әўлад, бағ - түрінде жазылады. Ал олар сөздің басында, ортасында еситилген жерінде жазыла береді.

Тек орыс тилинен кирген сөзлерде ғана ушырасатуғын даўыссыз сес ушын в хәриби қабыл етилген. Бул хәрип түпкиликли сөзлерде ушыраспайды. Мысалы: вагон, ванна, автобус, витамин хәм т.б. Бирақ бул таңба аңлататуғын еринлик-тислик даўыссыз в сеси көпшилиқ тәрәпинен түпкиликли сөзлерде жумсалатуғын қос еринлик б түрінде айтылады. Усындай жағдайларды есапқа алып, жаңа әлипбеге өтиў дәўириінде басқа тиллердің тәжирийбелерин де итибарға

ала отырып, сырттан кирген сөзлер ушын жалғыз бир хәрип таңбасын (в) қабыл етпей-ақ, оның хызметин түпкиликли сөзлерде жумсалатуғын қарақалпақ тилиниң фонемалық курамында бурыннан бар қос еринлик даўыссыз сести аңлататуғын б хәрибине жүклеў мүмкин еди. Жаңа латынласқан қарақалпақ әлипбесинде ш таңбасы түпкиликли сөзлерде жумсалатуғын ш сесин аңлатыў менен (шаш, шана) бирге ол сырттан кирген шорс, шйотка, шехов, шех, шек сыяқлы сөзлерде де жумсалады. Солай етип бурынғы кириллицадағы ш, щ, ч таңбаларының үшеўиниң хызметин бир қосарлы таңба-ш атқарады. Бул қарақалпақ тилиниң аўызша хәм жазба ызамлылықларының сақланыўы ушын хызмет етип тур. Усындай етип б таңбасына да бурынғы кириллицадағы б хәм в хәриплериниң екеўиниң хызметин жүклеў мүмкин еди. 1940-жылы кириллицаға өткен дәўирдиң өзинде орыс тилинен кирген сөзлерде қолланыў ушын қарақалпақ әлипбесине в, ц, ч, щ таңбаларының қабыл етип алыныўының өзи қәте еди. Бундай қарақалпақ тили ушын жат хәриплердиң алыныўы арқалы тилимиздиң сеслик ызамларының бузылыўына жол қойылған еди. Бул қәтелик жана латынласқан қарақалпақ әлипбесине өтиўде жартылай ғана дүзетилди: бурынғы кирилл әлипбесиндегидей ц, ч, щ хәриплерине сәйкес келетуғын айрықша таңбалар алынбады, ал кириллицадағы в таңбасына сәйкес келетуғын в хәриби қабыл етилди.

Мазмуны

Алғы сөз.....	3
Фонетика - тил сеслери хақында илим	
§1. Фонетиканың изертлеу объекти.....	5
§2. Фонетиканың әхмийети хәм тил билиминиң басқа тараўлары менен байланысы.....	6
§3. Фонетиканың тараўлары.....	9
§4. Фонетиканың изертлеу усыллары.	11
§5. Фонетиканың изертлеу аспектлери хақында түсиник.....	12
§6. Фонетиканың акустикалық тәрәпи. Тийкарғы акустикалық түсиниклер.....	13
§7. Фонетиканың физиологиялық тәрәпи. Сөйлеу ағзалары.....	17
§8. Фонетиканың лингвистикалық тәрәпи.	24
Даўыслы хәм даўыссыз фонемалар	
§9. Даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың айтылыў өзгешелиги.....	28
Даўыслы фонемалар	
§10. Даўыслылардың фонемалық курамы.....	30
§11. Даўыслылардың фонемалық системасы.....	37
§12. Дифтонглар.	44
§13. Айырым туйық дифтонглардың фонемалық курамы.....	45
§14. Айырым ашық дифтонглардың фонемалық курамы	47
§15. Даўыслылардың артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламасы	52
§16. Даўыслы [е] фонемасының сыпатламасы.....	56
§17. Даўыслы [и] фонемасының сыпатламасы.....	57
§18. Даўыслы [ә] фонемасының сыпатламасы.....	59
§19. Даўыслы [ү] фонемасының сыпатламасы.....	60
§20. Даўыслы [ө] фонемасының сыпатламасы.....	61
§21. Даўыслы [а] фонемасының сыпатламасы.	62
§22. Даўыслы [ы] фонемасының сыпатламасы	64
§23. Даўыслы [у] фонемасының сыпатламасы.....	65
§24. Даўыслы [о] фонемасының сыпатламасы.....	65
§25. Даўыслылардың классификациясы.....	68
Даўыссыз фонемалар	
§26. Даўыссызлардың фонемалық курамы.....	71
§27. Даўыссызлардың фонемалық системасы.....	81
§28. Қабатласқан даўыссызлар.....	88
§29. Даўыссызлардың артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламасы...	93
§30. Еринлик даўыссыз фонемалардың сыпатламасы.....	96
§31. Тил алды даўыссыз фонемаларының сыпатламасы.....	100
§32. Тил ортасы даўыссыз фонемасының сыпатламасы.....	106
§33. Кишкене тиллик-тил арты даўыссыз фонемаларының сыпатламасы.....	107
§34. Кишкене тиллик даўыссыз фонемалардың сыпатламасы.....	108

§35. Көмекей даўыссыз фонемасының сыпатламасы	109
§36. Даўыссыз фонемалардың классификациясы.....	110
Тийкарғы фонетикалық нызамлар	
§37. Сеслердің фонетикалық өзгерислери ҳаққында.....	115
§38. Сингармонизм - қарақалпақ тилинің тийкарғы сеслик нызамы.....	116
§39. Буўын қурылысындағы сингармонизм.....	119
§40. Даўыслылар сингармонизми.....	127
§41. Морфемалар шегарасындағы даўыссызлар сингармонизми.....	138
§42. Диссимиляция қубылысы.....	147
Сөз қурылысындағы айырым сеслик қубылыслар	
§43. Редукция қубылысы.....	149
§44. Элизия қубылысы.....	151
§45. Эпентеза қубылысы.....	152
§46. Протеза қубылысы.....	153
§47. Эпитеза қубылысы.....	154
§48. Метатеза қубылысы.....	154
Буўын	
§49. Буўынның жасалыўы.....	154
§50. Буўынға бөлиў.....	156
§51. Буўынның түрлери.....	157
§52. Қарақалпақ тилинде сөзлик пәт мәселеси.....	161
Орфоэпия	
§53. Орфоэпия ҳаққында түсиник.....	166
§54. Айырым даўыслы сеслердің айтылыўы.....	169
§55. Айырым даўыссыз сеслердің айтылыўы.....	171
Жазыў хәм имла.....	172
§56. Жазыў хәм оның әҳмийети.....	172
§57. Жазыўдың тарийхынан мағлыўмат.....	174
§58. Жазыў.....	176
§59. Әлипбе.....	178
§60. Имла.....	182
§61. Айырым ҳәриплердің жазылыўы.....	184